

पृथ्वीनारायण शाहका युवराजहरु

पृथ्वीनारायण शाहका प्रतापसिंह शाह, बहादुर शाह र रणसिंह शाह तीन भाई छोरा थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ. ८२) । सन् १७५२मा नरेन्द्रलक्ष्मीको गर्भबाट नुवाकोट दरबारमा जन्मेको आफ्ना जेठा छोरा 'मेवाड' राज्यका सुप्रसिद्ध राजा महाराणा प्रतापसिंह जस्तै पराक्रमी, ओजस्वी र युद्धकुशल होउन् भनी युवराजको नाम 'प्रतापसिंह शाह' राखिएको पाइन्छ । तर नेपाल विस्तार युद्धमै आफ्नो जीवन व्यस्ततापूर्वक विताउनु परेकोले छोराको शिक्षा-दीक्षाको प्रबन्ध आफ्नै देख-रेखमा गर्न सकेनन् । छोरालाई औपचारिक शिक्षा दिनको लागि पण्डितहरुलाई नियुक्त गरेका थिए । ती पण्डितहरुले प्रतापसिंह शाहलाई संस्कृत भाषाको धेरथोर ज्ञान त गराईदिएका थिए । तर यसै भाषामा लेखिएको नीतिशास्त्र तथा राजनीति शास्त्र जस्ता व्यवहारोपयोगी विषयहरु तर्फ नलगाएर यिनलाई नृत्य, संगीत तथा श्रृंगार काव्य तर्फ लगाइ दिएकोले यिनी युवावस्थामा प्रवेश गर्दा नगर्दै विलाशी भएर निष्किएका थिए ।

नेपाल उपत्यकामा आफ्नो अधिकार स्थापित भएपछि राजा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाण्डौँ शहरलाई नै आफ्नो नवगठित नेपाल राज्यको राजधानी बनाएर यस शहरमा 'कैलाश' नामक एउटा नयाँ राजभवन वसन्तपुरमा बनाई आफ्नो अनुपस्थितिमा आफ्ना युवराजलाई प्रतिनिधिका रूपमा यसै राजभवनमा राख्ने गरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाह स्वयं आफ्नो अन्तरिम राजधानी नुवाकोटबाट प्रायः नेपाल विस्तार युद्ध संचालन गर्न थालेकोले युवराज प्रतापसिंह शाहले नयाँ निर्माण गराइएका 'कैलाश' नामक वसन्तपुरको राजभवनलाई 'विलास-भवन'को रूपमा परिणत गराइ दिएका थिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि. स. २०६३, पृ. २००) ।

जन्मकालदेखि नै प्रायः आफ्ना माता तथा पिताका साथमा रहँदै आएका र आफ्ना पिताबाट नै शिक्षाहरु प्राप्त गर्दै आएको राजकुमार बहादुर शाह आफ्ना पिताजस्तै साहसी तथा धैर्यवान् व्यक्तिका रूपमा पनि देखा पर्न थालिसकेका थिए । सोख-शयल तथा भोग-विलासहरुदेखि प्रायः टाढा नै रहने गरेकाले जस्तै कष्ट आइपरे पनि आफ्नो धैर्यलाई अविचलित राख्न सक्ने यिनको स्वभाव एवं प्रवृत्ति पनि बन्न आएको थियो । एउटै आमा नरेन्द्रलक्ष्मीका प्रतापसिंह शाह र बहादुर शाह सहोदर सन्तान भएकाले दाजु तथा भाइका बीचमा व्यक्तिगत विरोध त केही थिएन, तर दाजु प्रतापसिंह शाहको नजिकमा रहँदै आएका चाटुकार व्यक्तिहरु यिनलाई कति पनि मन पराउँदैनथे । त्यस्ता चापलुस व्यक्तिहरुलाई यिनी पनि काँचै नै चपाइदिन चाहन्थे । यसैले त भनिन्छ-राजकुमार 'काजी' दलजित शाहले आफ्ना दाजु राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई-“युवराज प्रतापसिंह शाहको बदला राजकुमार बहादुर शाहलाई नै आफ्नो उत्तराधिकारी तथा युवराज पनि बनाउनु उपयुक्त हुनेछ” भन्ने सल्लाह दिएका थिए । तर राजा पृथ्वीनारायण शाह आफ्ना भाइको यस्तो अनुचित प्रस्तावलाई स्वीकार गरेन । यिनले आफ्ना जेठा छोरालाई नै आफ्ना उत्तराधिकारीका रूपमा वरण गरे(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३, पृ. २०२) ।

पृथ्वीनारायण शाहको निधन

सन् १७७४का उत्तरार्द्धमा पृथ्वीनारायण शाहले सदाभै जाडो छल्न, पश्चिमी क्षेत्रको विजय अभियान सम्बन्धी योजना बनाउन र १७ वर्ष पुगिसकेका माहिला छोरा बहादुर शाहको विहे गर्ने उद्देश्यले नुवाकोट पुगेका थिए । त्यहाँ उनी विरामी परेका थिए । आफ्नो अन्तिम समय आइसकेकोले आफुले सिर्जेको नेपालको रक्षा र विकासको चिन्ताले च्याप्न थाल्यो । तसर्थ नुवाकोटमा सबै भारदारहरुलाई बोलाएर दुई-तीन दिनसम्म एउटा लामो व्याख्यान दिए, जो इतिहासमा दिव्य उपदेशको नाउँले प्रसिद्ध छ ।

यो दिव्य प्रवचन सकिएपछि पृथ्वीनारायण शाहलाई निकै थकावटको अनुभव भयो र दुई-तीन दिनजति उनले विश्रम गरे । यसै बीचमा दिसम्बरका अन्तिम दिनतिर उनलाई ज्वरले आक्रमण गर्‍यो । साथमा रहेका गोरखाली र काठमाडौँ उपत्यकाका वैद्यहरुले आफ्ना बुद्धिले देखेसम्म उपचार गर्दा पनि ज्वरले विषमज्वरको रूप लियो । दुर्भाग्यवश सम्भव उपचार हुँदा पनि पृथ्वीनारायण शाहलाई रोग असाध्य हुँदै गयो । यस अवस्थामा पृथ्वीनारायण शाह बच्न सम्भावना दिनप्रतिदिन कम हुँदै गयो र महारानी नरेन्द्रलक्ष्मी, बहादुर शाह र दलजीत शाह आदि अरु भैयाद भारदार सबै मिलेर ३ जनवरी १७७५ का दिन पृथ्वीनारायण शाहलाई घाट चलाए । पृथ्वीनारायण शाहलाई नुवाकोट दरबारदेखि थोरै फरकमा रहेको सूर्यमति(तादी) र त्रिशूलगण्डकीका दोभानमा परेको दोभानमा लगिएको थियो र त्यहाँ उनी नौ दिनसम्म रहे । अन्त्यमा ११ जनवरी, १७७५का दिन विहान ७ बजेको समयमा पृथ्वीनारायण शाह सदासर्वदाका लागि यस संसारलाई छाडी गए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ ३५-३६) ।

राजा पृथ्वीनारायण शाहको देहान्त हुँदा यिनका अन्य दुई जना भाइ दलमर्दन शाह र दलजित शाह तथा राजकुमार बहादुर शाह पनि नुवाकोटमा नै रहेका थिए । युवराज प्रतापसिंह शाह भने यतिवेला राजधानी काठमाण्डौँमा नै रहेकाले महारानी नरेन्द्रलक्ष्मीले यसै दिन आफ्ना विश्वस्त भारदार 'कान्छा-चौतारा' दलमर्दन शाहको जिम्मामा नेपालको राजमुकुट, राजदण्ड तथा लालमोहरको छाप पनि आफ्ना युवराजकहाँ पठाइदिएकी थिइन । यसरी राजमुकुट, राजदण्ड तथा लालमोहरको छाप पनि पठाउँदा महारानी नरेन्द्रलक्ष्मीले -“दाजु-भाइले आपसमा भै-भगडा नगरी मिलिजुली आफ्ना पिताका नीति-नियमहरु अनुसार चल्दै जानू” भन्ने आदेशात्मक सन्देशका साथ भर्खरै मात्र आफ्नो किशोरावस्थालाई पार गरेका आफ्ना माहिला छोरा राजकुमार बहादुर शाहलाई जेठा छोरा युवराज प्रतापसिंह शाहको जिम्मामा सुम्पिएर आफ्ना पतिका साथ सती गइन्(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३,

पृ. २०२-३) र साथै उपरानी दुई र छ जना केटी-सुसारे पनि सती गए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४३६) ।

राजा प्रताप सिंह शाह(१७७५-१७७६ई.)

पृथ्वीनारायण शाहको निधनपछि उनका जेठा युवराज प्रतापसिंह शाह नेपालका राजा भए । राजा प्रतापसिंह शाहको राज्यारोहणका साथै स्वरूपसिंह कार्की मूलकाजी (प्रधानमन्त्री) बनाइए । राजा प्रतापसिंह शाहले आफ्ना विरुद्ध कुरा गर्नेहरूलाई पन्छाएर आफ्ना चाटुकारहरूको भारदारी तयार गरे । त्यस भारदारीमा ब्रजनाथ पौडेल, अभिमानसिंह बस्नेत, परशुराम थापा, वंशराज पाँडे, अमरसिंह थापा र मैजुकन्याहरू थिए ।

आफ्ना दाजु घाटमा मृत्युशैयामा सुतिरहेको अवस्थामा नै 'जेठा-चौतारा' महोदामकीर्ति शाह आफ्ना दाजुदेखि असन्तुष्ट भई नेपालबाट पलायित भएर कास्की राज्यमा, राजा सिद्धिनारायण शाहको आश्रयमा रहन गएका थिए । मकवानपुर क्षेत्रको स्वतन्त्र-प्रशासक बन्ने आफ्नो चाहना पूरा हुन नसकेकोले नै यिनी यतिवेला आफ्ना दाजुदेखि क्रुद्ध भएर कास्की पुगेर नेपालविरुद्ध धर्म-सन्धि गरे । जेठा-चौतारा' महोदामकीर्ति शाह नेपाल-अधिराज्यबाट पलायित भएर एकाएक चौबीसे राज्यहरूतर्फ लाग्दा—“यिनी त्यतातर्फ किन लागेका होलान् ?” भन्ने युवराज प्रतापसिंह शाह तथा यिनका सहयोगीहरूको मनमा पनि खुलदुली पैदा हुन स्वाभाविकै हुन आएको थियो । यसै स्थितिमा—“राजकुमार बहादुर शाह तथा यिनका काकाहरू चौबीसे राज्यका राजाहरूसँग मिली नेपाल-सरकारको विरुद्धमा गडबडी मच्चाउने धुनमा लागेका छन्” भन्ने अफवाह राजधानी काठमाण्डौंमा फैलिइरहेको थियो । यसै मिथ्या अफवाहले गर्दा 'राजगुरु' ब्रजनाथ पौडेल तथा 'सरदार' स्वरूपसिंह कार्कीको सल्लाह एवं उक्साहट अनुसार राजा प्रतापसिंह शाहले एक कम्पनीजति सैनिकहरूलाई पठाई पिताको आशौच बारेर वसिरहेका आफ्ना माहिला भाइ राजकुमार बहादुर शाह तथा 'कान्छा-चौतारा' दलमर्दन शाहलाई पनि अप्रत्याशितरूपमा नजरबन्दमा राखिदिए । आफूहरूलाई पक्रन आएको थाहा पाएर राजकुमार 'काजी' दलजित शाह भने त्यहाँबाट भाग्न सफल भए । यतिवेला नुवाकोटमा जाने एक कम्पनी नेपाली सैनिकहरूको नेतृत्व 'सरदार' स्वरूपसिंह कार्की नै गरेका थिए । यिनी पूर्वका सेन राजाका सरदारका रूपमा राजनीतिमा उदय भएको पाइएको छ ।

राजकुमार बहादुर शाहले नजरबन्द अवस्थामा नै आफ्ना पिताका १३ दिनसम्मका काज-क्रियाहरू विधिपूर्वक सम्पन्न गरे । पिताका काज-क्रियाहरू सम्पन्न भएपछि यिनलाई नजरबन्द गरी बलपूर्वक नै राजधानी काठमाण्डौंमा नै ल्याइयो र यसपछि मात्र २५ जनवरी १७७५ मा राजा प्रतापसिंह शाहको राज्याभिषेक सम्पन्न भएको पाइन्छ । नयाँ राजाको राज्याभिषेक गर्ने आचार्य एवं पुरोहितहरूमा राजगुरु श्यामलाल मिश्र, राजगुरु ब्रजनाथ पण्डित, राजपुरोहित शक्तिवल्लभ आर्याल तथा जगन्नाथ भट्टराईहरू मुख्य रहेका थिए ।

श्री ५. प्रतापसिंहशाह

सुब्बा दीनानाथलाई फेरि कलकत्ता

चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यहरूको दीवानी अधिकार सम्बन्धी सम्झौता गरी सुब्बा दीनानाथ उपाध्याय राजधानी काठमाण्डौंमा आइपुग्दा वा नपुग्दा नै मकवानपुर राज्य अन्तर्गतको रौतहट जिल्लाका मिर्जा अब्दुल्ला बेग नामक एक जना प्रभावशाली प्राथमिक जमिन्दारले नेपाल अधिन्ता विरुद्धको कुरा उठाइदिएको समाचार पाएर नयाँ राजा प्रतापसिंह शाहले यिनलाई फेरि कलकत्ता नै पठाइए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. २२०) ।

रौतहटका 'जमिन्दार' मिर्जा अब्दुल्ला-बेग

मुगलकाल में राजनीति शक्ति मोटे तौर पर बादशाह के अतिरिक्त समाज के जमिन्दार वर्ग में निहित थी । मुगलकालमा प्राथमिक स्तरका जमिन्दार, माध्यमिक स्तरका जमिन्दार र सर्वोच्च स्तरका जमिन्दार अर्थात स्वायत्तशासी राजा, महाराजा थिए । मकवानपुरका सेन राज्य

मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात स्वायत्तशासी राज्य थिए । मकवानपुर राज्यको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अन्तर्गत प्राथमिक स्तरको जमिन्दारी र माध्यमिक स्तरको जमिन्दारी पनि थिए । मकवानपुरको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अन्तर्गतको प्राथमिक स्तरको जमिन्दारी रौतहटमा तिनताक अत्यन्त नै कम जनआवादी रहेको थियो । यसैले तिनताक यस क्षेत्रलाई 'जिल्ला' नभनेर प्रमाण भनिने गरेको थियो । त्यसवेला 'मिर्जा अब्दुल्ला-बेग' नामक त्यहाँका एक जना प्रभावशाली प्राथमिक जमिन्दार थिए । रौतहटका जमिन्दार भएर रहेका मिर्जा अब्दुल्ला-बेगले – “यो रौतहटको भू-भागमा त नवाबका अधिकार प्राप्त वजीरे-आलमको पालासम्म नै तिरो तिरेर मैले उपभोग गर्दै आइरहेको थिए । मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय)बाट ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको गवर्नर जेनरल लार्ड क्लाइवले वंगाल, बिहार र उडिसाको दीवानी अधिकार प्राप्त गरेपछि रौतहटको जमिन्दारी कम्पनीको दीवानी अधिकारक्षेत्रभित्र पर्न गयो । कम्पनी ने मुगल के दीवानी व्यवस्थाओं और संस्थाओं द्वारा ही राजस्व वसूल करने का निर्णय लिया । कम्पनी ने मुगल के महाराजा, राजा, जमिन्दार, ताल्लुकेदार, जागीरदार आदि से सालाना शर्त के आधार पर लगान वसूल करने का नीति लिया । रौतहटका जमिन्दार मिर्जा अब्दुल्ला-बेगले रौतहटको तिरो कम्पनीलाई बुझाउन थाले । कम्पनीका कप्तान किलनकले पर्सा, बारा तथा रौतहट भू-भागबाट वार्षिक २४ हजार रुपियाँजति मालपोत रकमहरु असूल गर्दै आइरहेका थिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ. १८१, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.६५) । कम्पनीले नेपालका राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई मकवानपुर राज्यका दीवानी अधिकार दिएपछि नै रौतहटका जमिन्दार मिर्जा अब्दुल्ला-बेगले नेपालको अधिन्ता विरुद्ध रौतहटको भू-भागमा आफ्नो जमिन्दारी भएको दावी गर्‍यो । राजा प्रतापसिंह शाहका शासनकालमा पनि मिर्जा बेगले रौतहटमा आफ्नो जमिन्दारी भएको दावी गर्‍यो । अब्दुल्ला-बेगले कम्पनी सरकारका ब्रिटिश पदाधिकारहरुका समक्षमा शिकायत गरी आवश्यक रुपमा खिचोला उठाइदिएका थिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२२०) । यही खबर पाएर सुब्बा दीनानाथ उपाध्याय दौडादौडी गरी फेरि कम्पनी सरकारको राजधानी कलकत्ता शहरतर्फ लागेका थिए । यस सम्बन्धमा कम्पनी सरकारको गभर्निङ्ग-काउन्सिलमा विस्तृतरुपमा छलफल हुँदा मिर्जा अब्दुल्ला बेगले प्रस्तुत गरेको शिकायत सही ठहरिन आएको थियो । यसैले सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायको शिकायतलाई तत्कालको निम्ति मुलतवीमा राख्ने भन्ने निर्णय गरिएको थियो(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ. २२०) । नेपालका राजा प्रतापसिंह शाहले मकवानपुरको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अन्तर्गतको प्राथमिक स्तरको रौतहटका जमिन्दार मिर्जा अब्दुल्ला-बेगको दावीको निर्णयको निम्ति सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई कम्पनीको राजधानी कलकत्ता ब्रिटिश समक्ष पठाउनले प्रमाणि गर्दछकि नेपाल ब्रिटिशको अधिन थियो ।

बहादुर शाह नजरबन्दबाट मुक्त

अवधका 'नवाब-वजीर' शुजाउद्दौलालाई आफ्नो निगरानीमा राख्नको निम्ति नियुक्त गरिएका कम्पनी-सरकारका पोलिटिकल-एजेण्टहरु यिनताक बनारसमा गएर बस्न थालेका थिए । बनारसमा रहेका कम्पनी-सरकारका पोलिटिकल एजेण्टसँग नियमितरुपमा दर्शन-भेट गर्दै रहनु अत्यावश्यक अनुभव हुन आएकोले राजा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना गुरु श्रीहर्ष मिश्रका छोरा वा भतिजा गजराज मिश्रलाई आफ्ना अनौपचारिक प्रतिनिधिका रुपमा केही वर्ष पहिलेदेखि त्यहीँ नै राख्ने गरेका थिए ।

राजा प्रतापसिंह शाह र राजकुमार बहादुर शाह दुवै भाई पण्डित गजराज मिश्रका आफ्नै तुल्य-स्नेहका शिष्य थिए । आफ्ना शिष्य रहेका राजा प्रतापसिंह शाहको राज्याभिषेक सम्पन्न भएको केही महिनापछि नयाँ राजालाई आशीर्वाद चढाउन भनी बनारसबाट राजधानी काठमाडौँमा आइपुगेका 'राजगुरु' गजराज मिश्रले राजाका आफ्नै सहोदर भाई राजकुमार बहादुर शाहलाई नजरबन्द अवस्थामा रहेको पाउँदा यिनी निकै खिन्न हुनु स्वाभाविकै थियो । नेपालको सरहद बाहिर निर्वासनमा पठाएर भएपनि नजरबन्दमा रहेका राजकुमारलाई स्वच्छन्द जीवन बिताउने अवसर प्रदान गरिदिनको निम्ति राजा प्रतापसिंह शाहसँग यिनीले जोडदार आग्रह गरे । आफ्ना गुरुको आग्रहलाई अनादर गर्न नसकी यिनले पनि मन नपरि-नपरिकन नै भए पनि नेपाल बाहिर निर्वासनमा गएर रहने शर्तमा दुवै राजकुमारलाई नजरबन्दबाट मुक्त गराइदिए । राजा प्रतापसिंह शाहको आदेशानुसार नेपाल बाहिर बेतियामा गई बसे, जहाँ नेपालबाट गएका केषुचिन पादरीहरु बस्तथे । राजा प्रतापसिंह शाहको शासनकालभर उनले बेतियामै निर्वासित जीवन बिताए(चित्ररञ्जन नेपाली-श्री ५ रणबहादुर शाह, तृतीय संस्करण : २०५७, पृ.०२) ।

नवयुवराज रणबहादुरको जन्म

सन् १७७५ जून २२ को महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको गर्भबाट राजा प्रतापसिंह शाहका उत्तराधिकारीका रुपमा एक जना बालकको जन्म भयो र नामकर्ण सम्पन्न हुँदा नवजात बालकको नाम 'रणबहादुर शाह' भनेर राखियो । यिनी चाँडै नै राजाका उत्तराधिकारी एवं 'युवराज' पनि घोषित गरिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ. २०४) ।

राजा प्रतापसिंह शाह तथा ब्रिटिश र तनहूँ राज्य

दीवानी कम्पनी की प्रसन्नता तथा कृपा की प्राप्ति आदेश पालन तथा वार्षिक कर की समय पर चुकती करते रहने पर निर्भर करती थी । अतः इन दो कार्यों के सम्पादन में किसी प्रकार की बाधा उपस्थित होने पर सनद के द्वारा प्राप्त दीवानी कम्पनी के द्वारा अपहृत होने का भय सदा नेपाल के राजा के सम्मुख उपस्थित रहता था ।

चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यका पूर्व राजा कर्ण सेन उक्त राज्यहरुमा आफ्नो सर्वोच्च स्तरका जमिन्दारी अर्थात् स्वायत्तशासी राज्य पुनर्स्थापित गराउन प्रयत्नशील थिए । यसको लागि चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यका पूर्व राजा कर्ण सेन तथा यिनका 'चौतारा' अर्थात् दीवान बुद्धिकर्ण राई बंगाल प्रान्तका रायपुरको बाटो गरी कलकत्तातर्फ लागेका थिए । पूर्व राजा कर्ण सेन तथा यिनका 'चौतारा' बुद्धिकर्ण राईको दिन-प्रतिदिनका गतिविधिहरुमाथि निगरानी राख्दै एवं चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यमा सेन राजाका सत्ता पुनर्स्थाना रोक्नका लागि सुब्बा' दीनानाथ उपाध्याय बंगाल प्रान्तका रायपुरको बाटो गरी कम्पनी सरकारको राजधानी कलकत्तातर्फ लागि रहेका थिए । रायपुरमा रहने कम्पनीका प्रमुख पदाधिकारी मिस्टर पिकाकसँग भेट गरी पूर्व राजा कर्ण सेनले "आफ्नो राज्यलाई नेपाली सैनिकको नियन्त्रणबाट मुक्त गराइदिनेको लागि अनुनय-विनय गरिरहेका थिए । नेपाली सैनिकहरुका विरुद्धमा मिस्टर पिकाकले पनि गभर्नर-जनरल वारेन् हेस्टिङ्सका नाममा सिफारिसपत्रहरु पठाइरहेका थिए । संयोगवश त्यति नै बेला पूर्व राजा कर्ण सेनको त्यहीँ नै आकस्मिकरूपमा देहान्त भएको थियो । यसपछि दिगवंत पूर्व राजा कर्ण सेनका नबालक पूर्व युवराजालाई साथमा लिई उनका अर्का मन्त्री वा चौतारा भुवनेश्वर उपाध्यायका साथसाथै मिस्टर पिकाक पनि कलकत्तामा पुगेका थिए । तर दुर्भाग्यवश कलकत्तामा पुग्नेबित्तिकै पूर्व युवराजाको पनि आकालमृत्यु भयो । यसपछि सुब्बा दीनानाथले पनि मिस्टर पिकाकको निकट-सम्पर्कमा रहेर मिस्टर पिकाकलाई सम्झाई-बुझाई गरी आफ्नो अनुकूल बनाइ लिए । यस अभियानमा सुब्बा दीनानाथ उपाध्याय ५ महिनाजति कलकत्तामा नै रहिरहेका पाइन्छन् । यतिबेला कम्पनीको दक्षिणमा मराठासँग प्रथम युद्ध(१७७५-८२) चलिरहेको थियो(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२०८) तथा मैसूरमा टीपूको विद्रोह दमन गर्न लागेको थियो(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१९०) । उत्तरमा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी विरुद्ध सशस्त्र सन्यासी विद्रोहीहरु पूर्व दिनाजपुरदेखि पश्चिम हरिद्वारकसम्म सशक्त विद्रोह गरि राखेका थिए ।

तनहुँका सेन शासकको सैन्य संगठन तेतिबलियो थिए कि अंग्रेजको विरुद्ध लडी रहेको हतियारधारी नागा सन्यासीहरूसँग भीडन सक्द थियो । तर तनहुँ राज्यबाट राजस्व उठाएर ब्रिटिशलाई बुझाउनु मात्र उनी दायीत्व पूरा गर्द थियो । तनहुँका सेन शासकहरु अंग्रेजको विरुद्ध लडी रहेको हतियारधारी नागा सन्यासीहरुको बाटो छेक्नु अन्याय ठान्द थियो । उनको दायीत्व तनहुँ राज्यबाट राजस्व उठाएर ब्रिटिशलाई बुझाउनु न कि उसको लागि अन्याय अत्याचार गर्नु ।

सुब्बा दीनानाथले लिएर गएको राजा प्रतापसिंह शाहको पत्र कम्पनीको गभर्निङ्-काउन्सिलमा प्रस्तुत हुँदा-"पश्चिममा हरिद्वारदेखि पूर्वमा दिनाजपुरसम्म लूटपाट मच्चाउँदै हिँड्ने हतियारधारी नागा सन्यासीहरुलाई सर्वथा रोकिदिने हो भने चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यमाथिको दीवानी अधिकार दिने" भन्ने निर्णयमा कम्पनी-सरकारको गभर्निङ्-काउन्सिल पुग्यो र यसै निर्णय अनुसार कम्पनी र नेपालका बीचमा सम्झौता पनि सम्पन्न भयो(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२०६) ।

अवध प्रान्तको हरिद्वारदेखि हिडेंको सशस्त्र विद्रोही सन्यासीहरुको दल शिवालिङ पहाडका काखैकाख गण्डकीका त्रिवेणीघाटमा उत्रन्थ्यो र त्यताबाट बिहार प्रान्तको बेतियाबाट मकवापुर, चौदण्डी, विजयपुर हुदै पूर्वतिर बंगाल प्रान्तको दिनाजपुरसम्म पुगी कम्पनीका व्यापारी कोठीहरु, कोषागार तथा जमिन्दारको कचहरिहरु आदिमाथि आक्रमणगरी धनमाल समेत कब्जा गर्दथ्यो । सशस्त्र सन्यासीहरुको आक्रमणबाट हरिद्वारदेखि दिनाजपुरसम्मका ब्रिटिशहरु उजाड हुदै जाँदा कम्पनीका अधिकारीहरु साँच्चिचिन्तित थिए ।

राजा प्रतापसिंह शाहको आदेशानुसार नेपालको सरहद बाहिर बेतियामा गई राजकुमार बहादुर शाह निर्वासित जीवन बिताउन थाले । उनले प्रवासकालमा इसाई पादरीहरूसँग सम्बन्ध बढाएका थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.८५) । दुवै राजकुमार बहादुर शाह तथा दलमर्दन शाहलाई ब्रिटिशहरु तर्फबाट जीवनवृत्तिको केही व्यवस्था पनि मिलाइएको थियो । यी दुवै राजकुमारहरु ब्रिटिशहरुप्रति सहयोग भएर नै बसीरहेका देखिन्छन् ।

जब-जब उनी(बहादुर शाह) नेपालमा बस्न नसकी भागेर निर्वासित भए, केपुचियनहरु रहेको ठाउँ बेतियामा गएर बसे तथा उनीहरुसित मित्रता कायम गरी उनीहरुमाफत ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारसित सम्पर्क राखे । उनले पटनामा केपुचियन पादरीहरुले बनाएको गिर्जाघरमा आफ्नो चिह्नस्वरूप एउटा घण्टा पनि प्रदान गरेका थिए । साथै, पछि आफू नेपाल नरेश रणबहादुर शाहका नायब भएपछि पनि उनले आफ्ना तर्फबाट बेतियामा रहेका निर्वासित केपुचियनहरुलाई सौगात पठाउने गरेका थिए(सूर्यविक्रम ज्ञवाली, अमरसिंह थापा, पृष्ठ १७०, चितरञ्जन नेपाली-श्री ५ रणबहादुर शाह, तृतीय संस्करण : २०५७, पृ.०४) । यतिबेला पनि राजा प्रतापसिंह शाह तथा राजकुमार बहादुर शाहका बीचमा चिठीपत्रहरु आदान-प्रदान हुदै रहेका पाइन्छन्(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२०४) । नेपाल र कम्पनी बीच भएको सम्झौता पाल्ना हुनुपर्ने पत्र बेतियाबाट राजा प्रतापसिंह शाहलाई राजकुमार बहादुर शाहले पठाए । बुबा(पृथ्वीनारायण शाह)ले पनि हतियारधारी नागा सन्यासी विद्रोहीहरुलाई कडाइका साथ दमन गरि कम्पनीलाई सहयोग गरेका थिए । पटना कौन्सिलका प्रमुख जर्ज भेन्सिस्टार्टको आदेशमा मैले(पृथ्वीनारायण शाह) एकचोटि ब्रिटिश कारखाना लुटदै हिँडेका सन्यासीहरुलाई कडा दण्ड दिएको थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.४२१) ।

ब्रिटिश गभर्नरको आदेश-पत्र आएपछि हतियारधारी नागा सन्यासीहरूको दमन गर्नका निम्ति अभिमान सिंह बस्नेतलाई पृथ्वीनारायण शाहले अज्ञा-पत्र पठाए । सन् १७७३ को दिसम्बरमा अभिमान सिंह बस्नेतले नेपाली सैन्य दल लगि महोत्तरीमा नै पाँच सयजति वैरागी सन्यासीहरूको दलको बडो निर्दयतासित उनले एकएक गरी खतम गराएका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.४२०-२१, ५५४) । पृथ्वीनारायण शाहका द्वितीय पुत्र बहादुर शाहले भने आफ्ना बुबाको उक्त सहयोगले आफुलाई ईसाई पादरीहरूका साथी बनाए । अतः तनहुँ राज्यको चितवन, कविलासपुर, सोमेश्वर, उपरदाङगढी आदिमाथि आधीपत्य गर्नु पर्यो । राजा प्रतापसिंह शाहले बहादुर शाहका सल्लाहलाई स्वीकार गर्‍यो । राजा शाहले सशस्त्र विद्रोही सन्यासीहरूको ओहर-दोहर गर्ने मुहानलाई लक्षित गरी काजी स्वरूपसिंह कार्की 'बख्शी' अभिमानसिंह बस्नेतको नेतृत्वमा रहेका सैनिकहरूलाई तनहुँ राज्यको चितवनमाथि आक्रमण गर्नको लागि पठाए । १४ जुलाई, १७७७ का दिन विहानै नेपाली सैनिकहरूले चितवन क्षेत्रका कविलासपुर-गढीमाथि चौतिरबाट घेरा दिई आक्रमण गरिदिँदा दिनभरको लडाईँमा गढीका प्रमुख-संरक्षक 'सरदार' विचित्र सेन तथा उनको नेतृत्वमा रहेका निकै सैनिकहरू खेत रहेपछि उक्त किल्ला नेपाली सैनिकहरूको अधिकारमा आयो । यसरी ६ अगस्त, १७७७ सम्ममा तनहुँ राज्यको चितवन, कविलासपुर, सोमेश्वर उपरदाङगढीमाथि नेपालको अधिकार भयो(प्रा.डा. राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१८९) । यसबाट तनहुँ राज्यको अधिकारक्षेत्रमा रहँदै आएको सम्पूर्ण चितौन-प्रदेश नेपाल-अधिराज्यमा समाहित हुन आयो(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.२०९) । अङ्ग्रेजहरू मैसूर दमन गर्नमा लागेको बेला चितवनमाथि आक्रमण गरी आफ्नो अधिकारमा लिए(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१९०) । नेपालका राजा प्रतापसिंह शाहले हतियारधारी नागा सन्यासी विद्रोहीहरूको ओहर-दोहर गर्ने मुहानलाई कब्जा गरिदिँदा क्रमशः कम्पनी सरकारलाई राहत भयो । नेपाल सरकारको यस कदमबाट यतिबेलाका ब्रिटिश पदाधिकारीहरू नेपाली पदाधिकारीहरूदेखि निकै नै प्रसन्न भएका थिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.२०७) ।

भ्रमपूर्ण प्रसंग

नेपालका धेरै इतिहासकारहरूले अंग्रेजहरूले तिब्बत छिर्ने छोटो बाटो चितवनबाट गोरखा हुँदै जानको लागि चितवन दखल गर्ने योजना रहेकोले नेपालका राजा प्रतापसिंह शाहले सेना पठाई ती ठाउँहरू अधिकारमा लिएको सत्य तथ्यको जाँच इतिहासको कसौटमा हुने भए बेस हुन्थ्यो ।

इतिहास साक्षी छ कि सन् १७५७को प्लासी युद्धमा अंग्रेजहरूले षडयन्त्र, धोखावाजी र विश्वासघातबाट विजय प्राप्त गरेर मुगलानमा ब्रिटिश साम्राज्यको जग बसालियो । सन् १७६४को बक्सर युद्धमा कुनै षडयन्त्र, धोखावाजी र विश्वासघातको सहारा बिना अंग्रेजहरूले आफ्नो रणकौशलद्वारा विजय प्राप्त गर्‍यो । यसरी इतिहास प्रसिद्ध बक्सर युद्धमा अंग्रेजहरूको विजयको फलस्वरूप, मुगलानमा ब्रिटिश साम्राज्यको जग बलियो भयो र यति बलियो भयो कि संसारको कुनै पनि शक्ति त्यसलाई हल्लाउन सक्दैनथे । प्लासी युद्धदेखि कम्पनी शनैः-शनैः व्यापारिक कम्पनीबाट सैनिक कम्पनी बन्न गयो । यतिबेला अंग्रेजहरूको फौज मुगल, मराठा, सिख, मैसूरका शासकहैदरअली आदिका शक्तिशाली फौजसंग जोश र उत्साहको साथ मात्र लड्दैन, डच र फ्रंसीसी फौजलाई पछडिँदै थिए । पृथ्वीनारायण शाहको विजित राज्य मकवानपुरमा ब्रिटिश फौजका कप्तान किनलक सैन्य शिविर खडा गरेर मालपोत समेत संकलन गरि राखेको थिए । पृथ्वीनारायण शाह तीन वर्षसम्म नेपाली सेनालाई ब्रिटिश फौजसंग लडन पठाउन सकेन । अन्तोगत्वा अर्जि पठाएर सोही राज्यका पृथ्वीनारायण शाह ब्रिटिश मतहतका दीवान बने ।

राजा प्रतापसिंह शाहले रौतहटका मिर्जा अब्दुल्ला वेगको जमिन्दारी सम्बन्धमा बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ. २२०) र चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यमा सेन राजाका सत्ता पुनर्स्थापनाको भयले(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन २०६३, पृ. २०६) अंग्रेज गुहार्न दुई प्लट सुब्बा' दीनानाथ उपाध्यायलाई कलकत्ता पठाइए, ती राजा प्रतापसिंह शाह अंग्रेजको बाटो छेक्छ ?

यी सबै मढगन्ते कल्पनाहरू हुन । लेखकहरू शहवंशी राज्यसत्ताको प्रभावमा परी यस्तो निष्कर्षको शिकार बन्न पुगेका हुन । यथार्थ के थियो भने "तिब्बत छिर्ने अंग्रेजहरूको बाटो छेक्नको लागि चितवनमाथि आधिपत्य गरेकोमा कुनै सत्यता नभए तथ्य अंग्रेजहरूको आदेशमा अंग्रेजको विरुद्ध लडी रहेको हतियारधारी नागा सन्यासीहरूको बाटो छेक्नको लागि चितवनमाथि आक्रमण गरेर प्रतापसिंह शाह अधिकारमा लिए ।"

बुद्धिकर्ण राईलाई प्राणदण्ड

चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरूका दीवानी अधिकार कम्पनी सरकारका गभर्नर जनरल वारेन् हेस्टिङ्सले सन्यासी एवं फकीर सशस्त्र विद्रोहीलाई नियन्त्रण गर्ने र भित्रि तराई प्रदेश वापत हात्ती तथा बहिरी तराई प्रदेश वापत नगद प्रतिवर्ष तिरोहरू बुझाउन कबोलमा नेपाललाई दिएपछि पनि यी दुई राज्यहरूका चौतारा बुद्धिकर्ण राईको आक्रमणबाट मुक्त भैसकेको थिएन । बख्शी अभिमानसिंह बस्नेतको कमाण्डमा नेपाली सैनिकहरू डेढ-वर्षजति अगाडिदेखि त्यहीँ नै रहिरहेका थिए । विजयपुर राज्यका पूर्व चौतारा बुद्धिकर्ण राईले खम्बू लिम्बू युवाहरूको मुक्ति सेना गठन गरी चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यलाई नेपाली सेनादेखि मुक्त गराई कम्पनी सरकारबाट पुनः दीवानी अधिकार लिनको लागि छप्पामार युद्ध गर्दै आइरहेका थिए । बुद्धिकर्ण राईले विजय राज्यको सीमाना भन्दा पारिपट्टी रहेको 'चीलमाँदि' नामक ठाउँमा आश्रय स्थल बनाइ चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरूमा निरन्तर आक्रमण गर्दै आइरहेका थिए । एक दिन नेपाली सैनिकहरूले त्यहाँ पुगी तिनलाई

पक्रिएर विजयपुरको सीमा क्षेत्र-भिन्न ल्याई राजा कामदत्त सेनको अकारण हत्या गराएको आरोपमा 'बख्शी' अभिमानसिंह बस्नेतले यिनलाई प्राणदण्ड नै दिलाइदिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ. २०७) । तर विजयपुर राज्यका पूर्व मन्त्री बुद्धिकर्ण राईको हत्याले पनि नेपाल विरुद्धको मुक्ति संग्राम रुकेन ।

राजा प्रतापसिंह शाहको निधन

सशस्त्र विद्रोही नागा सन्यासीहरूको ओहर-दोहर गर्ने मुहानमाथि आधिपत्य गरी अंग्रेजको सेवाको खुशियाली मनाएको ३ महिना जति बित्न पाएको थिए कि १७ नवम्बर, १७७७ को राजा प्रतापसिंह शाहको असामयिक निधन भयो(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ. २०९-१०)

राजा रणबहादुर शाह :- नायबीय काल

राजेन्द्रलक्ष्मी र बहादुर शाहको संयुक्त नायबीय काल (१७७७-१७७९ई.)

सन् १७७७, नवम्बर १७ को राजा प्रतापसिंह शाहको निधन भएकै दिन बालक राजा रणबहादुर शाहलाई विधिपूर्वक नेपाल-अधिराज्यको राजसिंहासनमा विराजमान गराइएको थियो । पौने-तीन वर्षजति पहिले जुन राजगुरुले युवराज प्रतापसिंह शाहलाई नेपाल-अधिराज्यको राजमुकुट पहिऱ्याइदिएका थिए, तिनै राजगुरु ब्रजनाथ पौडेलले नै अहिले युवराज रणबहादुर शाहलाई पनि 'श्री ५ महाराजाधिराज' को रुपमा नेपाल अधिराज्यको राजमुकुट पहिऱ्याइदिएका थिए ।

प्रतापसिंह शाहको असामयिक निधनले गर्दा पौने-तीन वर्षे बालक रणबहादुर शाह नेपालको राजा भएकोले उनको बुवाको समयका मन्त्रीहरूले बालक राजाको नाउँमा शक्ति आफ्नो हातमा केन्द्रित गर्ने उद्देश्य बनाए । 'राजगुरु' पण्डित ब्रजनाथ पौडेल सत्ती-धर्मको महत्वलाई देखाई महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीलाई 'सती' पठाएर स्वयं नै बालक राजाको संरक्षक बनी अधिराज्यका हर्ताकर्ता बन्ने परिपञ्च मिलाउन थालिसकेका थिए । तर बालक राजाकी आमाले सती गइरहनुपर्ने आवश्यकता छैन, नगए पनि हुन्छ"भनी नेपाल(काठमाण्डौं)का अन्य प्रतिष्ठित विद्वान्हरूले हल्लिखल्ली मच्चाइदिदा अन्त्यमा आएर राजगुरु ब्रजनाथ पौडेल यतिकै खुम्चन विवश भएका थिए । महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी नै अब स्वाभाविकरूपमा नेपालकी सर्वेसर्वा बन्न आइपुगेकी थिइन् । आफ्ना पति राजा प्रतापसिंह शाहको अप्रत्याशित निधनबाट महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी किंकर्तव्यविमूढ बन्न आइन ।

यतिवेला देवर बहादुर शाह तथा माहिला ससुरा महोदामकीर्ति शाह र साहिला ससुरा दलमर्दन शाह आदि प्रवास मै रहेका थिए । राजा प्रतापसिंह शाहको शासनकालदेखि नै नेपाल दरबारका भारदारहरू दुई गुटमा विभाजित भएका थिए । भारदारहरूका कार्यहरूबाट राजेन्द्रलक्ष्मी पनि दिक्क भएकी थिइन् । त्यसकारण उनले बहादुर शाहलाई नेपाल आउन भनी पत्र पठाईन् । राजा प्रतापसिंह शाहको शासनकालदेखि नै बहादुर शाह बेतियामा बसेर प्रवासी जीवन बिताइरहेका थिए । पत्र प्राप्त भएपछि बहादुर शाह र दलमर्दन शाह बेतियाबाट काठमाण्डौं निमित्त प्रस्थान गरे । यतिवेला यिनी २० वर्षका जल्दा-बल्दा नवयुवक रहेका थिए । उनको दरबारमा भव्य स्वागत भयो । राजकुमार बहादुर शाह राजधानी काठमाण्डौं पसन लाग्दा स्वरूपसिंह कार्की बेतियातिर लागे ।

राजेन्द्रलक्ष्मी तथा बहादुर शाहको बीच मेल र मतभेद

नायव राजमाता राजेन्द्रलक्ष्मी देवि बहादुर शाह शाहसित सल्लाह लिएर शासन संचालन गर्न थालिन । यसपछि देवर र भाउजूको आपसी सरसल्लाहअनुसार सर्वप्रथम राजदरबारभित्र दमन गर्ने निर्णय गरियो । यसै बमोजि-राजा प्रतापसिंह शाह, महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी तथा युवराज रणबहादुर शाहको पनि गाथ नाश गर्ने कुकर्ममा लागेको अपराधमा पक्रिई 'चार-पाटे' मुडिई जातपतीत तुल्याएर 'राजगुरु' ब्रजनाथ पण्डितलाई सिन्धुली-गढीको बाटो गरी नेपाल निकाला गरियो । यिनका प्रमुख सहायकका रुपमा कार्यरत रहँदै आएका 'सरदार' परशुराम थापा नेल गल्फन्दी लगाई कडाईका साथ कारागारमा राखिए(L.F.Stiller, The Rise of the home of Gorkha.P.155) ।

सन् १७७७, दिसम्बर १७ को बालक राजा रणबहादुर शाहको राज्याभिषेक सम्पन्न भएकै दिन महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले 'नायव' वा राजप्रतिनिधिका रुपमा नेपालको प्रमुख प्रशासनसूत्र विधिपूर्वक आफ्नै हाथले दृढतापूर्वक संमालिन् । यसै दिन यिनले आफ्ना बालक छोरा राजा रणबहादुर शाहका नेपालका 'मूल-काजी' वा मुख्य-मन्त्रीको पदमा 'ददा' बन्दु रानाका भाई सर्वजित रानालाई अप्रत्याशितरूपमा नियुक्त गरिदिईन् । नेपालमा अन्य एक-से-एक योग्य भारदारहरू हुँदाहुँदै पनि सर्वजित रानालाई 'मूल-काजी' को पदमा नियुक्त गरिएको राजकुमार बहादुर शाह तथा राज्यका अन्य भाई-भारदारहरूलाई पनि मन नपर्नु स्वाभाविकै हुन आएको थियो । तैपनि-चित्त नबुझिकन नै भएपनि-यस नियुक्तिलाई टुलुटुलु हेरिरहन यतिवेला नेपालका सबै भारदारहरू विवश भैरहेका थिए । 'मूल-काजी' का रुपमा कार्यरत रहँदै आएका वंशराज पाण्डे भने यस नियुक्तिबाट आफ्नो साविकको 'काजी' को पदमा बहालै रहिरहे पनि नेपालका दोस्रो तहका मन्त्रीका रुपमा परिणत हुन आए ।

यसपछि पनि दुई-महिनासम्म त देवर तथा भाउजूको बीचमा प्रायः मेलमिलाप नै कायम रहिरहियो । यस बीचमा राज्यप्रशासन सम्बन्धी मुख्य-मुख्य कामहरू महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले स्वयंले हेर्न थालिन् र सैनिक परिचालन तथा परराष्ट्रसम्बन्धी कामहरू भने यिनले राजकुमार बहादुर शाहको जिम्मामा सुम्पिदिइन् । यसै अनुसार राजकुमार बहादुर शाह लडाईंको निमित्त आफ्ना सैनिक अभियानहरू सञ्चालन गर्नको निमित्त आवश्यक तैयारीहरू शुरु गर्न थालि पनि हाले । यसपछिका अरु दुई-तीन महिना पनि यतिकैमा बिते । यसपछि भने देवर तथा भाउजूको बीचमा प्रकटरूपमा नै मतभेदहरू प्रारम्भ भए ।

बहादुर शाह पुनःनजरबन्द

प्रतापसिंह शाहको शासनकालमा बहादुर शाह निर्वासित भएको थिए । त्यसकारण राजेन्द्रलक्ष्मी पनि बहादुर शाहले दाजुको बदला लिने नाबालक राजा रण बहादुर विरुद्ध कार्यवाही गर्न सक्ने शंकाकबाट पीडित थिइन् । आफ्नै छोरा राजा रणबहादुर शाह पछि ठूला हुला हुनेछन् र उनले नै राज्य-विस्तार अभियानहरूलाई सशक्तरूपमा अगाडि बढाउनेछन्”-भन्ने यतिवेला यिनको विचार रहेको थियो । राजमाता महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी र राजकुमार बहादुर शाह दुवै महत्वाकांक्षी थिए । राजेन्द्रलक्ष्मी उत्साह र उमंग भएकी वीरांगना थिइन् । उनले राजकाजमा अरुको हस्तक्षेप मन पराउँदैनथिन् । त्यस्तै बहादुर शाह पनि स्वतन्त्र भएर राजकाज चलाउँदै पिताको राज्य विस्तार गर्ने संकल्प पूरा गर्न चाहन्थे । दुवै जना राजकाजमा सर्वेसर्वा बन्न चाहन्थे तर एकै समयमा समान व्यक्तित्व भएका दुई नेताको उदय सम्भव थिएन । दुई व्यक्तित्व मध्ये एकको पतन अनिवार्य थियो ।

राजेन्द्रलक्ष्मीले राज्य-विस्तार भैसकेका भू-भागमा प्रशासनिक सुव्यवस्था मिलाएपछि मात्र राज्य-विस्तार अभियान अगाडि बढाउने पक्षमा उपस्थित हुन आइपुगेकी थिइन् । अर्कातिर बहादुर शाहले तत्कालमा राज्यविस्तार अभियान चलाउन नाममा सैनिक पुनर्गठन र हातहतियार निर्माण एव संकलनमा जोडिदिन थाले । बहादुर शाह सैनिक शक्तिको माध्यमले बालक राजालाई हटाउन सक्ने भयले राजेन्द्रलक्ष्मी खुब डराइन् । राजेन्द्रलक्ष्मीले राजकाजमा अरुको हस्तक्षेप मन पराएन । देवर भाउजू बीच मतभिन्नता चरम सीमामा पुग्यो । त्यस्तो स्थितिमा ‘काजी’ सर्वजित रानालाई प्रभावमा लिई महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले राजकुमार बहादुर शाहलाई राजदरबारभित्र नजरबन्द गरी राज्यको सम्पूर्ण राजनीतिक-शक्तिलाई आफूले नै एकलौटीरूपमा सम्मालिदिइन् ।

बहादुर शाह पुनःनजरबन्दबाट मुक्त

राजमाता महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी पाल्पाको राजघरानामा हुर्केकी थिइन् । उनी उत्साह र उमंग भएकी वीरांगना थिइन् । महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी कुशलतापूर्वक राज काज संचालन गर्न थाले । राजेन्द्रलक्ष्मी आफ्ना पतिको बर्षदिनको आशौच समाप्त नहुँदा सेता पोशाकमा ढालतरवार लिएर आफ्ना सुसारेका साथ घोडामा चढी आवश्यक स्थलहरूमा पनि पुग्न थाले । महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी घोडामा सवार हुने र आफ्ना केटी-सुसारेहरूलाई पनि यसरी नै घोडामा सवार गराएर अधि-पछि लगाई राजदरबार बाहिर समेत पुग्ने जस्ता काम-काजहरू तात्कालिक नेपाली समाजले नपचाउने थाले । यिनको यस्तो व्यवहार केहि पुराना भारदारहरूलाई मन नपर्नु स्वभाविकै थियो ।

यसपटक पनि केहि महिनापछि राजगुरु गजराज मिश्रले नै बनारसबाट काठमाडौं पुगेर देवर र भाउजूको बीचमा मेलमिलाप गराई राजकुमार बहादुर शाहलाई नजरबन्दबाट मुक्त त गराई दिए, तर प्रशासनको बागडोर भने पूर्णतः महारानीको नै हातमा रहेकोले राजकुमार बहादुर शाह निस्तेज भएर रहन बाध्य भए ।

महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीलाई चाँदीको नेल

मनुस्मृति लगायतका ब्रह्मणवादी धर्मग्रन्थहरूद्वारा पितृसत्तावादी सामान्ति समाजमा महिलालाई पुरुषको पराधीन राख्ने संस्कार यतिवेला जकडिएको थिए । राजघरानाको राजेन्द्रलक्ष्मी महारानी, राजमाता भए पनि लैंगिक रूपमा महिला भएकोले राजशक्तिका प्रमुख भए रहेको यतिवेला राजघरानाको पुरुषहरूलाई सट्टा हुन सकिरहेको थिए । महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी तथा राजकुमार बहादुर शाहका बीचमा यसपछि पनि शक्ति-सङ्घर्षहरू निरन्तर चल्दै रहे । यसै बीचमा काजी सर्वजित राना तथा महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीका बीचमा अनुचित सम्बन्धका हल्ला भित्र भित्रै केहिले चलाउन थाल्यो । राजा पृथ्वीनारायण शाहका विश्वस्त भारदार ‘काजी’ श्रीहर्ष पन्त तथा अन्य नेपाली भारदारहरूले पनि महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी विरुद्धको यस षडयन्त्रमा लागि थाल्यो । आफ्नो अधिकार पुनः स्थापनाको निम्ति राजकुमार बहादुर शाहले यस वातावरणलाई उपयुक्त अवसरको रूपमा ग्रहण गरे । त्यसपछि बहादुर शाह र उनका समर्थकहरूले पनि राजेन्द्रलक्ष्मी र सर्वजित राना बीच अनुचित सम्बन्ध छ भन्ने हल्ला फैलाए । काका राजकुमार काजी दलजित शाहको अग्रसरतामा श्री हर्ष पन्तलाई साथ लिए । यिनीहरूले राजभवनभित्रकै चार जना केटा-कमाराहरूलाई पोलाहाहरूका रूपमा खडा गराई भूतपूर्व-चौतारा दलजित शाहको हातबाट ‘काजी’ सर्वजित रानालाई राजभवनभित्रकै कुमारीको छिँडीकोठामा निर्दयतापूर्वक कटाईदिए । यसै अपराधमा ३१ अगस्त १७७८ देखि महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी पनि चाँदीको नेल ठोकिएर राजभवनभित्र नै कडाइका साथ नजरबन्दमा राखिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), २०६३, पृ. २१४, प्रा. डा. राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ. १९१) ।

बहादुर शाहको अक्षम्य भूल

यतिखेर राजकुमार बहादुर शाहले पहिलो पटक एक अक्षम्य भूल गरेका थिए । लक्ष्य र सिद्धान्तमा असहमति भएअनुसार महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीलाई नजरबन्द गरेको सम्ममा यिनी क्षम्य मानिन सक्दछन्, तर –“आफ्ना भाई-भारदारहरूलाई कुनै हालतमा पनि नमानू” भन्ने आफ्ना पिताको तात्त्विक निर्देशनको विपरीत आफ्नै भारदार काजी सर्वजित रानाको नृशंसकतापूर्वक हत्या गराउनु यिनको अक्षम्य अपराध देखिन आएको छ । यिनको यस किसिमको कठोर कुकार्यले गर्दा नेपालको राजदरबारभित्र भारदारहरूको हत्या गरिने एउटा घृणित श्रृङ्खला नै प्रारम्भ भयो र हत्याकाण्डको यस परम्पराले पछि कोतको पटाङ्गिनीमा पुगेर “कोत-पर्व”को वीभत्स रूप धारण गरी यसले राज्यलाई नै शताब्दीभरको निम्ति अन्धकारको युगातिर धकेलिदियो (बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, वि.सं. २०६३ मार्ग, पृ. ४) ।

बहादुर शाहको हातमा शासनको बागडोर

सन् १७७८, सितम्बर १ देखि महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीलाई नजरबन्दमा राखिएबाट राजकुमार बहादुर शाह शासनको बागडोर सहजै पुनः आफ्नो हातमा पार्न समर्थ भए । यसपछि राजकुमार बहादुर शाह आफ्नो स्वभाव तथा प्रवृत्तिअनुसार राज्य-विस्तारका अभियानहरूमा फेरि पनि

सक्रिय रहन थालिहाले । अब बहादुर शाहले धमाधम नयाँ सेना भर्ना गर्न थाले । भारदारहरुमा शंका उपशंकाको भावना व्यापक हुँदै गयो । बहादुर शाहले आफ्नो विजय अभियान शुरू गर्नको लागि तनहुँमाथि आक्रमण गर्ने विचार गरेपनि दरबारीहरु यस पक्षमा नदेखिएकोले ४ महीनासम्म त्यतिकै कुराकानी चलि रह्यो । अन्तमा बहादुर शाहले विजय अभियानलाई अझै रोकि राख्न उचित नठानेर सरदार बली बानियाँको नेतृत्वमा नेपाली सेना तनहुँमाथि आक्रमण गर्न पठाए । नेपाली सेनाको एकास्सी आक्रमण भएकोले तनहुँका राजा हरकुमार दत्त सेन पछि हटेर आफ्नो शत्रुको शत्रु मित्र हुने मान्यता अनुरूप नेपालकै शत्रु पाल्पालाई साथ लिएर मुकाबिला गर्ने तिर लागे । यस्तो अवस्थामा बिना विरोधकै बली बानियाँले तनहुँको राजधानी सुरु आफ्नो कब्जामा लिए । त्यसपछि तनहुँका राजा हरकुमारदत्त सेन र पाल्पाका राज मुकुन्द सेन(द्वितीय)को संयुक्त सेनासँग नेपाली सेनाको बलिथुनमा भिडन्त भयो । १० मार्च, १७७९मा भएको भिडन्तमा बली बानियाँ ६५ जना नेपाली सेनासहित मारिएकोले नेपालको हार भयो । तिनीहरुको गुटमा पर्वत पनि सामेल भएकोले सोमेश्वर क्षेत्रबाट पनि नेपालीसेनालाई भगाइयो ।

युद्धको यस्तो स्थितिले गर्दा बहादुर शाह एकदम किंकर्तव्यविमूढ भए । राजधानी छोडेर गोरखा जानाले दरबारमा राजेन्द्रलक्ष्मीको प्रभाव बढने र आफैमाथि खतरा हुने, राजधानी नछोडेमा सैनिक अभियानमा हाहाकार हुने दोहरो समस्या यिनीमाथि आईप्यो । अन्तमा सैनिक अभियानमै आफ्नो पूर्णध्यान केन्द्रित गर्ने उद्देश्यले गोरखा लागे । युद्ध मोर्चामा थप सेना पठाएर बहादुर शाहले उपर दाङ्गगढी, कविलासपुर र सोमेश्वर क्षेत्र फेरि फिर्ता लिए । महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीलाई कैद गरेपछि १० महीनासम्म बहादुर शाहले नायबी चलाएका भए पनि त्यसपछि उनी पुनः निर्वासित हुनुपरेको थियो ।

बहादुर शाह पुनः निर्वासन

महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी पनि यतिकै दब्लेवाली कातर नारी रहेकी थिइनन् । जोश तथा जागिर पनि यिनमा भरपूर मात्रामा रहेको थियो । बहादुर शाहले अनुमान गरे जस्तै उनी पश्चिमी विजय अभियानको व्यवस्था मिलाउन राजधानीबाट जानासाथ महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले मौका छोपी चौतारिया बलभद्र शाहको सहयोग लिएर आफ्ना माहिला काका ससुरा भूतपूर्व जेठा चौतारा राजकुमार महोदामकीर्ति शाह र पण्डित ब्रजनाथ पौडेललाई बोलाउन गुप्तरूपले भेट आफ्ना मानिसहरु दौडाइदिइन । पण्डित ब्रजनाथले त तत्कालै आउन आँट गर्न सकेनन् । तर राजकुमार महोदामकीर्ति शाह भने तुरन्त नै राजदरबारमा दाखिल भए । राजकुमार बहादुर शाहले आफ्नो अनुपस्थितिमा महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको निगरानीको निम्ति खटाइएका काठमाण्डौमा रहेका राजकुमार दलजित शाह(पृथ्वी नारायण शाहका कान्छा भाई) र बलभद्र शाह(महोदाम कीर्तिशाहका छोरा)ले कमशः आफ्ना दाजु एवं पिता भएको महोदामकीर्ति शाहलाई नियन्त्रणमा लिन नसक्दा काठमाण्डौमा रहेको भारदारी सभामा स्वभावतः यिनको प्रभाव कायम हुन आयो । भूतपूर्व-चौतारा महोदामकीर्ति शाहले—“महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीमाथि अन्याय भयो, उहाँलाई ‘न्याय’ दिइनुपर्दछ” भन्ने आवाज उठाउन थालिहाले । ‘राजमाताजस्ती प्रतिष्ठित व्यक्तिलाई नजरबन्दमा राखिनु ठूलो अन्याय भयो’ भन्ने यतिवेला यिनको जोडदार तर्क रहेको थियो । ‘चौतारा’ बलभद्र शाहले आफ्ना पिताको यस अभियानलाई रोक्न सकेनन् । सन् १७७९, जून २० का दिन महोदामकीर्ति शाहले भारदारी सभाबाट निर्दोष प्रमाणित गराई महारानी राजेन्द्र लक्ष्मीलाई नजरबन्दबाट मुक्त मात्र गराएनन् । नेपाल अधिराज्यको शासनको प्रमुख बागडोर नै पनि राजकुमार बहादुर शाहको हातबाट खोसी त्यही दिन यिनैको हातमा फिर्ता सुम्पिदिए । महोदामकीर्ति शाहले राजेन्द्रलक्ष्मीलाई नजरबन्दबाट मुक्त गराए कै दिन फेरि नायब बनाए ।

महारानी राजेन्द्र लक्ष्मीले नेपालको शासनको प्रमुख बागडोर हातमा लिएको अप्रत्याशित घटनापछि राजकुमार दलजित शाह आफू काठमाण्डौबाट बेतिया भागे । यो खबर सुनी, ‘महारानीको व्यक्तित्वका सामुन्ने आफ्नो केहि नलाग्ने’ देखि बहादुर शाह गोरखाबाटै भागेर पुनः उनी बेतियामा गई बसे, र कहिलेकाहीँ पटनामा पनि रहन थाले(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, पञ्चम संस्करण २०३७, पृ. २३६, चित्ररञ्जन नेपाली-श्री ५ रणबहादुर शाह, तृतीय संस्करण : २०५७, पृ. ०३) ।

राजेन्द्रलक्ष्मी नायबीय काल (१७७९ -१७८५ई.)

व्यभिचारको पोल लगाउने चार जना केटा-कमाराहरुबाट दुई जना हात्तीले कुल्चाएर मारिए । दुई जना शूलीमा रोपिए । नचाहिँदो दुर्वाच्य बोलेका आरोपमा श्रीहर्ष पन्त पक्रिए र मुख डामिई नेपाल निकाला भए । यसपछि महारानीले सर्वजित रानाको भाई बिन्दु राना र देवदत्त थापालाई “काजी”को पदमा नियुक्त गरिन् (बाबुराम आचार्य, अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, वि.सं. २०६३ मार्ग, पृ. ५) । राजकुमार बहादुर शाहका पक्षपाती ठहरिन आएकोले बनारसमा रहेका गजराज मिश्र आफ्नो पदबाट पदच्युत भए र राजेन्द्रलक्ष्मीले तिनको ठाउँमा ब्रजनाथ पण्डितलाई नियुक्त गरिन् । ब्राह्मण-हत्याको आरोप लागी केही समयपछि राजकुमार महोदामकीर्ति शाह पनि नेपाल निकाला भए । यसरी राजेन्द्रलक्ष्मी आफ्ना सबै विरोधीहरुको दमन गरेर शासन संचालन गर्न थालिन ।

नेपालको पूर्व र पश्चिममा विद्रोह

नेपाल दरबार अन्तरिक कलहले पूर्व र पश्चिम दुवैतिर विद्रोह हुन थाल्यो । नेपालका विरोधीका रूपमा रहँदै आएका चौबीसे राज्यका राजाहरु अब नेपालको विरुद्धमा एकजुट हुन थाले । काठमाण्डौमा भएको गृह-कलहबाट फाइदा उठाई तनहुँका राजा हरकुमारदत्त सेनले प्रतापसिंह शाहको राज्यकालमा गुमेको भू-भाग पुनः कब्जा गरे(डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २०७५, पृ. ३०६) । यसै स्थितिमा पृथ्वीनारायण शाहद्वारा ईस्ट इण्डिया कम्पनी सरकारबाट तिरो तिर्ने शर्तमा लिएको मकवानपुर र चौदण्डी एवं विजयपुर राज्यहरुमा विद्रोह भई नै रहेको थियो । मकवानपुर राज्य अन्तर्गत रौतहटका ‘जागिरदार’ मिर्जा अब्दुल्ला-बेगलगायत ठाउँ-ठाउँमा विद्रोह उठिरहेका थिए ।

प्रतापसिंह शाहको शासनकालमा छापामार युद्ध लडी रहेका विजयपुर राज्यका पूर्व प्रधानमन्त्री बुद्धिकर्ण राईको नेपाली सेनाले कायरतापूर्वक हत्या गरेपनि, चौदण्डी तथा विजयपुरका पूर्वराजा कर्णसेनको असामयिक निधन र उनको नबालक युवराजको अकाल मृत्यु भएपनि चौदण्डी तथा विजयपुर राज्याका विद्रोहागनी बुम्फेको थिएन् । चौदण्डी तथा विजयपुर राज्याका दिगवंत राजा कर्ण सेनकी विधवा रानी रणचण्डीको रुप धारण गरि सकेको थिईन् । चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यबाट नेपाली सेना धपाउन र आफ्नो राज्यहरुका सत्ता प्राप्त गर्नको लागि दृढ भएसकेकी थिईन् ।

रौतहटका जमिन्दार मिर्जा अब्दुल्ला-बेग

मकवानपुरका सेन राज्य मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात स्वायत्तशासी राज्य थिए । मकवानपुर राज्यको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अन्तर्गत प्राथमिक जमिन्दार र माध्यमिक जमिन्दार पनि थिए । मकवानपुर राज्यको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अन्तर्गतको रौतहट जिल्लामा तिनताक अत्यन्त नै कम जनआवादी रहेको थियो । यसैले तिनताक यस क्षेत्रलाई 'जिल्ला' नभनेर 'प्रगन्ना' भनिने गरेको थियो । त्यसवेला 'मिर्जा अब्दुल्ला-बेग' नामक त्यहाँका एक जना प्रभावशाली प्राथमिक जमिन्दार थिए । कम्पनी सरकारले नेपालका राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई मकवानपुर राज्यका जमीन्दारी दिएपछि नै रौतहट प्रगन्नाका जमिन्दार मिर्जा अब्दुल्ला-बेगले रौतहटको भूभागमा आफ्नो जमिन्दारी भएको दावी गर्‍यो । राजा प्रतापसिंह शाहका शासनकालमा पनि मिर्जा बेगले रौतहट प्रगन्नामा आफ्नो जमिन्दारी भएको दावी गर्‍यो । तर महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको नायबी कालमा अब्दुल्ला बेगको रौतहटको भूभागमा आफ्नो जमिन्दारी भएको दावी उग्र रुप लिएका थिए । अब्दुल्ला बेगको दावी सम्बन्धमा विचार विमर्श गरी समस्या समाधान गर्न नायब महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई कलकत्ता पठाइन् (बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय (परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३, पृ. २२०, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ. ७९) ।

मकवानपुर राज्यका सेनराजाहरुको राज्यकालदेखि नै रौतहट प्रगन्नाका 'जमिन्दार' भएर रहेका मिर्जा अब्दुल्ला-बेगले – “यो रौतहटको भू-भागमा त पहिलेका नवाब-बजीरहरुको पालादेखि नै उनीहरुको तर्फबाट मैले जमिन्दारको रुपमा उपभोग गर्दै आइरहेको छु, मुगल बादशाह शाह आलम (द्वितीय) ले दीवानी अधिकार ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई १७६५ ई. में सुम्पिएपछि यो जमिन्दारी कम्पनी-सरकारको दीवानी अधिकारक्षेत्रभित्र पर्दछ ।” कम्पनी सरकारले मुगल के कर-वसूली (दीवानी) व्यवस्थाओं और संस्थाओं द्वारा ही राजस्व वसूल करने का निर्णय लिया । कम्पनी ने मुगल के महाराजा, राजा, जमिन्दार, ताल्लुकेदार, जागीरदार आदि से सालाना शर्त के आधार पर लगान वसूल करने का नीति लिया । सन् १७६७ ई. देखि ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका कप्तान किलनकले पर्सा, बारा तथा रौतहटका मालपोत रकमहरु असूल गर्दै आइरहेका थिए (बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय (परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३, पृ. १८१, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ. ६५) । अब्दुल्ला-बेगले कप्तान किलनकलाई रौतहटका मालपोत रकमहरु बुझाउदै थिए । अब्दुल्ला-बेगले कम्पनी सरकारका ब्रिटिश पदाधिकारहरुका समक्षमा शिकायत गरी आवश्यक रुपमा विवाद उठाइदिएका थिए (बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय (परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३, पृ. २२०) ।

गभर्निङ्-काउन्सिलको निर्णय

रौतहट प्रगन्नाका जमिन्दार अब्दुल्ला बेगको दावी सम्बन्धी विषय निर्णयको लागि गभर्निङ्-काउन्सिलमा पेश भयो । यस सम्बन्धमा कम्पनी-सरकारको गभर्निङ्-काउन्सिलमा विस्तृतरुपमा छलफल हुँदा मिर्जा अब्दुल्ला-बेगले गरेको दावी सही ठहरिन आएको थियो । अतः सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायको शिकायतलाई तत्कालको निमित्त मुलतबीमा राख्ने भन्ने निर्णय गरिएको थियो (बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय (परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३, पृ. २२०) ।

गभर्नर जनरल बनारस प्रस्थान

सन् १७८० को जुलाईतिर 'गभर्नर-जनरल' वारेन-हेस्टिग्स बनारसतर्फ प्रस्थान गर्नको निमित्त तैयार भैरहेका थिए । त्यतिवेला यिनले 'सुब्बा' दीनानाथ उपाध्यायलाई – “तपाईं मसँगै पटनामा हिँड्नुहोस्, त्यहीं नै बसेर आवश्यक छलफलहरु गरौंला” भनी यिनलाई बाटाखर्चको निमित्त केही रकम पनि उपलब्ध गराइदिएका थिए । पटनामा आएर सबै कुराहरु बुझी रौतहट प्रगन्ना सम्बन्धमा आफ्नो अन्तिम निर्णय सुनाउने उनको विचार हुँदो हो । यसै अनुसार सुब्बा दीनानाथ उपाध्याय यथासमयमा नै पटनामा आइपुगे पनि । गभर्नर-जनरल तत्कालको निमित्त बनारसतर्फ नगइनुहुने भएकोले त्यहाँबाट फर्केर नआएसम्म 'सुब्बा' दीनानाथ उपाध्यायले पटनामा नै रहेर प्रतीक्षा गर्नुपर्ने भएको थियो । तर बनारसमा पुगेपछि त्यहाँका राजा चेतसिंहसँग नराम्रो झडप पर्न आउँदा गभर्नर-जनरल वारेन-हेस्टिग्सलाई आफ्नो ज्यानसम्म जोगाई भागेर आउनुपर्ने परिस्थिति पैदा हुन आइपुगेको थियो । यतिवेला बनारस राज्यका राजा चेतसिंह कम्पनी-सरकारको विरुद्धमा विजय-गढ नामक त्यहाँको एउटा पहाडी किल्लामा गएर मोर्चा लिई बसिरहेका थिए । गभर्नर-जनरल वारेन-हेस्टिग्सकी धर्मपत्नी पटना शहरमा रहेर आफ्ना पतिको आगमनको प्रतीक्षा गरेर बसिरहेकी थिइन् । राजा चेतसिंहको नेतृत्वमा रहेका सैनिकहरुले कम्पनी-सरकारको विरुद्धमा विद्रोह गरेको समाचार पाएर – “पहाडी-क्षेत्रका लडाईंहरुमा त नेपाली सैनिकहरु बढी मात्रामा सक्षम हुन्छन्” भन्ने सुनेकीले यिनले सैनिक-सहायताको निमित्त आग्रह गरी नेपालका बालक राजा रणबहादुर शाहको नाममा अज्ञा-पत्र लेखी सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायको हातमा थमाइदिएकी थिइन् । सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायले पनि यस पत्रलाई आफ्ना निजी पत्रवाहकहस्ते तत्कालै राजधानी काठमाण्डौंमा पठाइदिएका थिए । यो पत्र प्राप्त हुनेवित्तकै महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले काजी धोकलसिंह बस्नेतको नेतृत्वमा आफ्ना केही कम्पनी सैनिकहरु बनारसतर्फ

पठाउनको निमित्त तम्तयार गरी यस सम्बन्धी सूचना गभर्नर-जनरल वारेन-हेस्टिङ्सकी श्रीमतीको नाममा पठाउन लगाइसकेकी थिइन् । तर यतिञ्जेलसम्ममा ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीको सैनिकहरूले राजा चेतसिंहको नेतृत्वमा रहेका सैनिकलाई विजयगढबाट धपाइदिइसकेकाले गभर्नर-जनरल वारेन-हेस्टिङ्सकी श्रीमतीले नेपाल-सरकारप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दै—“अहिलेलाई सैन्यसहयोग नपठाए पनि हुने भयो” भन्ने सूचना ‘सुब्बा’दीनानाथ उपाध्यायमार्फत् नेपाल-सरकारलाई पठाइदिएकी थिइन् । नेपाली सैनिकहरू बनारसतर्फ आउने तरखरमा रहेको समाचार प्राप्त गरेपछि गभर्नर-जनरल वारेन-हेस्टिङ्स पहिले त यिनीहरू कम्पनी-सरकारको विरुद्धमा राजा चेतसिंहलाई सैनिक-सहयोग प्रदान गर्नको निमित्त आउन लागेका होलान् भन्ने सम्झिई नेपाल-सरकारका पदाधिकारीहरूदेखि निकै नै रुष्ट भएका थिए । पछि आफ्नी श्रीमतीबाट सत्य तथा तथ्य कुराहरू थाहा भएपछि भने उनी स्वभावतः शान्त भएका थिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२२९) । वारेन हेस्टिङ्सले नेपाललाई सहयोगीको रूपमा पाए ।

दीनानाथ उपाध्याय सन्तुष्ट भएर नै फर्किए

सुब्बा दीनानाथ उपाध्याय असल राजभक्त थिए । यिनीले आफ्नो कूटनैतिक चातुर्यले पृथ्वी नारायण शाहलाई मकवानपुर राज्य नै मात्र होइन चौदण्डी र विजयपुर राज्यका पनि गभर्नर-जनरल वारेन-हेस्टिङ्सबाट दीवानी अधिकार दिलाया दिलाए । सुब्बा दीनानाथ उपाध्याय अहिले प्राप्त अवसरबाट लाभ उठाउँन चाहन्थे । तनहुँ बहादुर शाहले जितिएको थिए । पछिपत्ता र तनहुँको संयुक्त सेनाले नेपाली सेनासँग ‘वलिथुङ्ग’मा युद्ध लडे । यस युद्धमा नेपाली सेनाको हार भयो । यसमा नेपाली सेनापति ‘वलि बनियाँ’ मारिए र अरु ६५ जना सैनिक पनि मारिए(डा.राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ. १९५) । यहिले मिर्जा अब्दुल्ला बेगको जमीन्दारी सम्बन्धी मुद्दा कम्पनी-सरकारको गभर्नर-काउन्सिलले तत्कालको निमित्त मुलतवीमा राख्ने भन्ने निर्णय गरियो । अतः सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायले तनहुँ राज्यको दीवानी अधिकार प्राप्तिको प्रयासमा लागे । बनारसबाट फर्किएर पटनामा आइपुगेपछि गभर्नर जनरल वारेन हेस्टिङ्सलाई आफ्नो ज्यानसम्म जोगाउन संकट पडेको बेला गभर्नर जनरल वारेन हेस्टिङ्सकी धर्मपत्नीको आदेशमा सैनिक सेवाको लागि पहाडखण्डको तिरो न तिर्नु पर्ने, भित्री तराई प्रदेशको वापत हात्ती तिरो(कर) र बहिरी तराई प्रदेशको वापत नगद प्रतिवर्ष कम्पनीलाई बुझाउने शर्तमा नायब महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीलाई तनहुँ राज्यको दीवानी अधिकारको लागि सहमत भए । साथै गभर्नर-जनरल वारेन-हेस्टिङ्सले मकवानपुर राज्यको दीवानी अधिकार अहिले नेपालका राजालाई दिरहेको छ, यसैले मिर्जा अब्दुल्ला-बेगको जमिन्दारीलाई थाम्ने वा नथाम्ने अधिकार पनि नेपालका राजामा नै निर्भर रहेकोले यसै अनुसारको जानकारीपत्र नेपालका राजाका नाममा पठाइदेऊ” भनी आफ्ना कर्मचारीहरूलाई अच्चाएर सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई सन्तुष्ट तुल्याइदिएका थिए ।

तनहुँमाथि राजेन्द्रलक्ष्मीको कब्जा

नायब महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले चौबिस राज्यहरूको गुटको विषयमा भारदारहरूसित सल्लाह गरिन । तनहुँमाथि नेपाली सेनाले आक्रमण गरछ भन्ने भयले राजा हरकुमारदत्त सेनले भागेर लमजुंगमा शरण लिए । यस्तो स्थितिमा नेपाली सेना नायक वशराज पाण्डेले व्यापक तयारीपछि ऐक्यासी लमजुंगमाथि आक्रमण गर्दा राजा वीरमर्दन शाह भगेर पर्वत पुगेकोले ३१ अक्टुबर १७८२ मा लमजुंग कब्जा गरियो । तनहुँका राजा पनि भगेकोले बिना युद्धकै तनहुँ पनि विजय गरियो(डा.पीताम्बर लाल यादव-नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौँ संस्करण २०५३, पृ.७८) ।

नेपाल दरबारमा तीन वर्षपछि जानकारी-पत्र

मकवानपुर राज्यको दीवानी अधिकार अहिले नेपालका राजालाई दिरहेकोले मिर्जा अब्दुल्ला-बेगको रौतहटको जमिन्दारीलाई थाम्ने वा नथाम्ने अधिकार पनि नेपालका राजामा नै निर्भर रहेको कम्पनी-सरकारको गभर्नर-काउन्सिलको निर्णयको जानकारी-पत्र तीन वर्षपछि कम्पनी सरकारले १४ नवम्बर १७८३ मा नेपाल दरबारमा पठाएका थिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२२२, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.७९) । यतिबेला यस्ता विवादहरू मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरूमा अन्यत्र पनि ठाउँ-ठाउँमा उठिरहेका थिए (बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२२२) ।

महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीलाई क्षयरोग

महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको शरीरमा क्षयरोगका लक्षणहरू देखा पर्न थालेका थिए । त्यतिबेला क्षयरोग असाध्य रोग थियो । यसबाट हताश भई आफ्ना बालक छोरा राजा रणबहादुर शाहको भविष्यको चिन्ताले गर्दा यसलाई सुनिश्चित पार्नको निमित्त यिनले ‘टक्सारी’ भीम खवास तथा ‘काजी’ स्वरूपसिंह कार्कीहरूको सल्लाह एवं सुझाव अनुसार आफ्ना ससुरा राजा पृथ्वीनारायण शाहको जीवनकालपछि नेपालबाट पलायित भैरहेका भूतपूर्व-काजी दलजित शाहलाई राजधानी काठमाण्डौँमा फिर्ता बोलाइन् । सन् १७८५, अक्टुबर १२ का दिन यिनलाई यिनको साविकको ‘काजी’ को पदमा फेरि पनि नियुक्त गरिदिइन् ।

बालक राजा रणबहादुर शाहको व्रतबन्धको निमित्त उपयुक्त समय हुन समान्यतया अझै पनि एक वर्षजतिको समय बाँकी नै रहेको थियो । तर आफू क्षयरोगग्रस्त भएकीले समयमा नै यो शुभकार्य सम्पन्न गर्नु उचित हुने सम्झिई महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी आफ्ना भाइ-भारदारहरूलाई लिएर आफ्नो पुख्र्यौली गोरखा राज्यको राजभवनमा पुगिन् । यस शुभकार्यको निमित्त प्रवासमा गएर बसेका राजकुमार बहादुर शाहलाई पनि निमन्त्रणा पठाइएको थियो । राजकुमार बहादुर शाह अत्यन्त नै शङ्काधारी व्यक्ति रहेका थिए । यसैले यिनका शङ्काहरूलाई निर्मूल पार्नको निमित्त पहिलेदेखि नै यिनका पक्षपाती भएर रहँदै आएका राजकुमार दलजित शाहलाई ‘काजी’ को पद प्रदान गरिएको थियो । यसबाट—

“भाउजूको विचारमा बल्ल सुधार आएछ, बल्ल हामीलाई सम्झिइन्” भन्ने विचार गरी राजकुमार बहादुर शाह प्रवासबाट निमन्त्रणा अनुसार उनी गोरखामा आएर आफ्ना भतिजा राजा रणबहादुर शाहको ब्रतबन्ध-संस्कारको शुभसमारोहमा सम्मिलित भए । सं.१७८५ जनवरी १८ को ब्रतबन्ध-संस्कार सम्पन्न हुँदा बालक राजा रणबहादुर शाहलाई राजगुरु यदुनाथ मिश्रले सावित्र-मन्त्र सुनाए ।

ब्रतबन्ध-संस्कार सम्पन्न गरी महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी गोरखाबाट काठमाण्डौतर्फ फर्कदा राजकुमार बहादुर शाह पनि साथसाथै फर्किएर आएका थिए । यस समारोहमा सम्भवतः निर्वासनमा रहेका भूतपूर्व-काजी वंशराज पाँडेलाई पनि निमन्त्रणा पठाइएको थियो । यसरी बोलाउँदा यिनलाई कास्की-अभियान सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी पनि सुम्पने आश्वासन दिइएको हुँदो हो । तर राजभवनभित्र अझै पनि आफ्ना प्रतिस्पर्धी ‘काजी’ स्वरूपसिंह कार्कीको हालिमुहाली कायमै रहिरहेकोले ब्रतबन्ध-समारोहको निमित्त गोरखामा उपस्थित नभई यिनी-“आउँ वा नआउँ” भन्ने दोमन गर्दै पछि ९ मार्च, १७८५ को राजधानी काठमाण्डौ आए । तर यिनी यहाँ आइपुगेको डेड-महिना पनि बित्न पाएको थिएन, यिनको विरुद्धमा एउटा भयङ्कर कल्पित पर्वतका राजा कीर्तिबम मल्ललाई भाग्ने मौका दिएको आरोप लगाई २१ अप्रेल १७८५ को रातमा नै कचहरी बसाएर अपराधी घोषित गरी यिनी त्यतिखेरै-रातैमा-राजभवन-परिसरभित्र रहेको भण्डारखाल बगैचामा काटिए । आफ्नो राज्य तथा राजाहरुप्रति पुस्तैनी रुपमा सदा वफादार रहँदै आएका निरपराध भूतपूर्व-काजी वंशराज पाँडेको यस अमानुसिक हत्याबाट राजकुमार बहादुर शाहको मन दुःखित हुनु स्वाभाविकै हुन आएको थियो । तर यतिवेला यिनी अधिकारविहीन भएर एकतरहले नजरबन्दजस्तै भएर रहेकाले यस हत्याकाण्डको विरोधमा यिनले केही बोल्ने आँट गर्न सकेनन् र यतिकै खुम्विएर रहन विवश भए ।

महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले आफ्ना बालक छोरा राजा रणबहादुर शाहको राज्याधिकार नै हडप पो गरिदिनेहुन कि ? भन्ने चिन्ताले गर्दा उद्विग्न भई यिनले ‘टक्सारी’ भीम खवास तथा ‘काजी’ स्वरूपसिंह कार्कीहरुको सल्लाह तथा सुझाव अनुसार यिनको राजनीतिक शक्तिलाई क्षीण गराउनको निमित्त नै यिनका पक्षपातीका रुपमा रहँदै आएका ‘काजी’ वंशराज पाँडेलाई मिथ्या-अपराध लगाई मृत्युदण्ड दिलाइदिएकी थिइन् । अब आफ्नो अन्तिम योजनालाई कार्यान्वयन गर्नको निमित्त महारानीले राजकुमार बहादुर शाहलाई नै एक्कासी पक्रिएर राजधानी काठमाण्डौबाट १५ किलोमीटरजति दक्षिणतर्फ फर्पिङमा रहेको एउटा पुरानो किल्लामा २२ जून, १७८५ को लगेर कडा निगरानीमा राखिदिइन् । यो यिनको तेस्रो पटकको कारावास रहेको थियो ।

महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको देहान्त

महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीका इच्छा तथा आकाङ्क्षाहरु जे-जस्तासुकै भएपनि विधिको विधान भन्ने यतिवेला अर्कै नै रहेको थियो । राजेन्द्र लक्ष्मीलाई क्षयरोग च्याप्दै गएकोले दिन प्रतिदिन स्वास्थ्य गिर्दै गयो । राजकुमार बहादुर शाह कैदमा परेको २२ दिनपछि नै १४ जुलाई १७८५ को महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको देहान्त हुँदा नेपालको राज्यप्रशासन फेरि पनि लथालिङ्ग हुन आयो ।

बहादुर शाह नायबी काल (१७८५-१७९४ई.)

सन् १७५७, जुन १६ का दिन गोरखामा पृथ्वीनारायण तथा नरेन्द्रलक्ष्मीका द्वितीय पुत्रका रुपमा बहादुर शाहको जन्म भयो । उनलाई पहिले फत्तेबहादुर शाह भनिन्थ्यो तर पछि बहादुर शाह मात्र भन्न थालियो । उनको शिक्षा-दीक्षा गोरखा र नुवाकोट दरबारमा भयो । उनी सामान्य लेख पढ गर्न जान्दथे । सैद्धान्तिक शिक्षा प्रशस्त पाएका थिए । आफ्नो बाबु पृथ्वीनारायण शाहसँगै नुवाकोट दरबारमा कुटनीतिक वातावरणमा बस्ने मौका पाएका हुँदा नेपालका भारदारसंग उनको सम्पर्क ज्यादै नजिकबाट भयो । पृथ्वीनारायण शाहको निधन हुँदा बहादुर शाह १७ वर्षका थिए । उनको विवाह बाबुको मृत्युले रोकियो । पिताको मृत्युपछि विपरीत परिस्थितिले उनको हालत कमजोर भयो । सन् १७८५, जुलाई १४को रातमा महारानी राजेन्द्र लक्ष्मीको निधन हुँदा राजा रणबहादुर शाह १० वर्षका थिए । सर्वप्रथम त भीम खवासले नै प्रशासनको बागडोर आफ्नो हातमा पार्ने दुःसाहस गरे, तर अन्य भाई-भारदारहरुले यसको जोडदार विरोध गर्दा यिनी हच्किए र अर्को कुनै विकल्प नदेखी आफ्ना भएका धन सम्पतिहरु लिई नेपाल छाड्न विवश भए । यिनलाई रोक्ने सामान्य प्रयास गर्ने आँटसम्म पनि कसैले गर्न सकेन । महारानीको दस दिन सम्मको काजक्रिया चौतरिया बलभद्र शाहले नै गरे । तर यिनी अलि टाढाका भएकाले सबैभन्दा नजिकका नातेदारबाट नै अन्तिम क्रियाकर्म गरिनु पर्दछ भनी गुरु पुरोहितहरुबाट आग्रह गरिदा सबै भाई भारदारहरुको सर-सल्लाह अनुसार दसौं दिन का दिन फर्पिङमा बन्दी-जीवन बिताई रहेका राजकुमार बहादुर शाह कारागारबाट मुक्त गरिए र एघारौं दिनका दिन गरिने राजेन्द्रलक्ष्मीको सपिण्डी-श्राद्ध पनि यिनैद्वारा सम्पन्न गरियो । सन् १७८५, जुलाई २६का दिन सबै भाई-भारदारहरुको सल्लाह र सहमतिर नबालक भतिज राजा रणबहादुर शाहको नायबी भई नेपाल अधिराज्यको राज्यभार यिनले नै सम्हाले । नेपाल दरबारमा हत्याको राजनीतिका संस्थापक बहादुर शाह मानिएका छन् । सन् १७७८, अगस्त ३१ मा नेपाल दरबारका तात्कालीन प्रमुख तथा शक्तिशाली काजी सर्वजित रानाको दरबारभित्र हत्या गराएको थियो । महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीको देहान्त हुँदा काजी स्वरूपसिंह कार्की कास्कीमा प्रशासनिक जिम्मेवारी सम्हालिरहेका थिए । राज्यसत्ताका बागडोर आफ्नो हातमा आउनासाथ बालक राजा रणबहादुर शाहको नामबाट लालमोहर लागेको आज्ञा-पत्र जारी गराई राजकुमार बहादुर शाहले सर्वप्रथम कास्कीमा कार्यरत रहेका काजी स्वरूपसिंह कार्कीलाई ४अगस्त १७८६को निर्दयतापूर्वक त्यही नै कटाइदिए । प्रतापसिंह शाह राजा भएको लगत्तै पछि पूर्वाग्रहपूर्ण तरिकाबाट नुवाकोटमा बुवा पृथ्वीनारायण शाहको क्रियामा बसिरहेकै बेला भाई बहादुर शाहलाई पक्राउ गर्न पठाउने दलको अगुवा यिनै स्वरूपसिंह कार्कीलाई खटाएका थिए । कार्की बहादुर शाहलाई नजरबन्दीमा पारि श्राद्ध क्रिया सकेपछि राजाको आदेशानुसार काठमाण्डौ पुरियाए । त्यसवेलादेखि नै बहादुर शाह रिसाएर मौकाको खाजीमा थिए । राजकुमार बहादुर शाह मौका पाउना साथ काजी स्वरूपसिंहलाई अनाहकमा नै कटाई दिए । यसपछि नयाँ भारदारी सभाको गठन हुँदा महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीका

पक्षपाति रहँदै आएका आफ्ने काका महोदाम कीर्तिका छोरा चौतरिया बलभद्र शाहलाई कुनै राजकीय पद प्रदान गरेन । राजकुमार काजी दलजित शाह पनि नेपालबाट पलायित भएर बेपत्ता नै भए । यसपछि राजकुमार बहादुर शाह पश्चिमतर्फ राज्य-विस्तार अभियानमा लागे ।

पाल्पाका सेन राजाहरु

सन् १५१८ई.देखि १५५३ई.सम्म मुकुन्द सेन(प्रथम) विशाल पाल्पाका सेनवंशका वीर, पराक्रमी, शक्तिशाली तथा प्रसिद्ध राजा थिए । मुकुन्द सेन (प्रथम)को सबभन्दा अप्रिय निर्णय के रह्यो भने आफूले विस्तार गरेको विशाल सेन राज्यलाई आफ्ना जीवनका अन्तिम समयतिर आफ्ना छोरा, भतिजा र नातिहरुका बीच प्रशासन हेर्ने नाममा बाँडिदिए । ‘पाल्पा राज्य’ मुकुन्द सेन(प्रथम)का जेठा छोरा माणिक्य सेन र ‘बुटवल राज्य’ माहिला छोरा विनायक सेनको भागमा पर्‍यो । मुकुन्द सेन(प्रथम)को राज्यकालमा नै बाबरले भारतीय उपमहाद्वीपमा पश्चिम सिन्धु नदीदेखि पूर्व बिहारसम्म र उत्तर हिमालयदेखि दक्षिण ग्वालियर तथा चन्देरीसम्म आधिपत्य गरेर मुगल साम्राज्य स्थापित गर्‍यो(भूतपूर्व रीडर एल.पी.शर्मा-मध्यकालीन भारत, चौबीसवाँ संशोधित संस्करण २००८, मुगल काल, पृ.१३) ।

बाबरपछिका मुगल बादशाह हुमायूँ पनि पाल्पाका राजा मुकुन्द सेन(प्रथम)का समकालीन थिए(डा.विष्णु प्रसाद धिमरे-पाल्पा राज्यको इतिहास(सेनकालीन) भाग-१, द्वितीय संस्करण २०६९ असार १५,पृ.९६) । सन् १५५३ मा मुकुन्द सेन(प्रथम)का देवघाटमा मृत्यु भयो । यिनको मृत्युपछि यिनका छोरा, भतिजा र नातिहरुले पाल्पा सेन राज्य अन्तर्गत पर्ने विभिन्न प्रशासनिक एकाइहरुलाई स्वतन्त्र राज्यको रूपमा घोषित गरे । मुकुन्द सेन(प्रथम)को निधनपछि उनका जेठा छोरा माणिक्य सेन पाल्पाका पैतृक गद्दीमा बसे । उनका माहिला छोरा विनायक सेन बुटवल राज्यको राजा भए । सन् १५५६मा हुमायूँपछि अकबर मुगल साम्राज्यका बादशाह भए । अकबरका साम्राज्य पूर्वमा बंगालको खाडी, पश्चिममा काबुल, उत्तरमा हिमालय र दक्षिणमा नर्मदा नदीसम्म फैलिएको थियो(भूतपूर्व प्राध्यापक सच्चिदानन्द भट्टाचार्य-भारतीय इतिहास कोश ‘ए डिक्शनरी ऑफ इण्डियन हिस्ट्री’ का हिन्दी रूपान्तर,चतुर्थ संस्करण, २००४,पृ.०२) ।

अकबरको साम्राज्य १५ सूबामा बाँडिएको थिए । पाल्पा र बुटवल राज्य अवध सूबा अन्तर्गत पर्द थियो । तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले मालपोतबाट प्रशस्त आय हुँदा मुगल सम्राटलाई मालपोत बुझाउनु पर्द थियो । सेन राजाहरुले तराईको मालपोत मुगल सम्राटलाई अवध सूबाका सूबेदार(नवाब)द्वारा बुझाउ थियो । उत्तरमा हिमालयसम्मका राजा, महाराजाहरुले मुगल सम्राटको अधीनता स्वीकार गरि आ-आफ्नो राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्दै आएका थिए ।

माणिक्य सेन पछि फिरोज सेन, पृथ्वी सेन, त्रिलोक सेन पाल्पाका राजा भए । विनायक सेनपछि जसुसेन, बलभद्रसेन र अमरसेन बुटवल राज्यका राजा भए । पाल्पाका राजा त्रिलोक सेनको निःसन्तान निधन भएपछि बुटवल राज्यका राजा अमरसेनको पाल्पाका राज्यमा पनि अधिकार भयो र यस संयुक्त राज्यको राजधानी पाल्पा राज्यको तानसेन नै भयो । यसरी पाल्पा नै मुख्य राज्यको रूपमा रह्यो । अमर सेनपछि उनका जेठा छोरा गन्धर्व सेन(१६९३-१७५२ई.) पाल्पाका राजा भए । पाल्पाली राजा गन्धर्व सेनको शासनकालमा अवधका नवाबसित केहि गडबड परेको कुरा वंशावलीमा उल्लेख छ । सो वंशावलीमा पाल्पाली राजाले तराई क्षेत्रको आम्दानीबाट नवाबलाई कर नबुझाएकोले गडबड हुन गएको उल्लेख छ(डा.विष्णु प्रसाद धिमरे-पाल्पा राज्यको इतिहास(सेनकालीन) भाग-१, द्वितीय संस्करण २०६९ असार १५,पृ.९६-९७) । गन्धर्वसेन को छोरा उद्योतसेनको असामयिक निधन भएकोले गन्धर्व सेनपछि उनका नाति मुकुन्द सेन(द्वितीय) १७५२ देखि १७८२ई.सम्म पाल्पाको राजा भए । मुकुन्द सेन(द्वितीय)को शासनकालमा पाल्पा र अवध बीच सुमधुर सम्बन्ध कायम भयो(डा.विष्णु प्रसाद धिमरे-पाल्पा राज्यको इतिहास(सेनकालीन) भाग-१, द्वितीय संस्करण २०६९ असार १५,पृ.९७) । अवधका नवाब वजीर शुजाउद्दौला(१७५४-१७७५)ले पनि मुकुन्द सेन(द्वितीय)लाई मनपराएको बुझिन्छ । मुकुन्द सेन(द्वितीय)ले अवधको नवाब वजीर शुजाउद्दौलाबाट तराईका राजापुर र तिलपुरका केहि भाग जागीरमा पाएका थिए । सन् १७७५मा शुजाउद्दौलाको देहान्तपछि उनको छोरा आसफुद्दौला(१७७५-१७९७) अवधका नवाब वजीर भए । जसले आफ्नो राजधानी फैजाबादबाट लखनऊ स्थानान्तरित गरिए । मुकुन्द सेन(द्वितीय)पछि उनको छोरा महादत्त सेन(१७८२-१७९३) पाल्पाका राजा भए । पाल्पाका राजा महादत्त सेनले अवधका नवाब वजीर आसफुद्दौलाबाट निकै सस्तो दरमा तराईको एक ठूलो भाग जागीरमा पाएका थिए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, नवौँ संस्करण २०४९, पृ.२०३) ।

नायब बहादुर शाहको राज्य-विस्तार अभियान

नायब बहादुर शाहले पश्चिममा नेपाल विस्तारको लागि नेपाल विरोधी चौबीसी राज्यको संयुक्त मोर्चाबाट आर्थिक क्षेत्रमा सम्पन्न पाल्पा जस्तो शक्तिशाली राज्यलाई आफ्नो पक्षमा मिलाउनु जरुरी थियो । पाल्पाको सम्बन्ध अवधको नवाबसित रहेकोले अवधको सेना पनि नेपाली सेनाको विरोधमा आउन सक्द थि(डा.पीताम्बर लाल यादव-नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौँ संस्करण २०५३, पृ.८०) । महादत्त सेन पाल्पाका राजा हुनेवित्तिकै यिनी पनि आफ्ना पिता मुकुन्द सेन(द्वितीय) जस्तै नेपाल विरोधीका रूपमा देखापरेका थिए । नेपाली सैनिकहरुले पश्चिमतर्फ अघि बढ्न प्रयाश गर्दा प्रायः पाल्पा तथा पर्वत राज्यका राजाहरुले बाधा पुर्‍याउने गरि आएका थिए । बहादुर शाहले पाल्पा तथा पर्वत राज्यका राजाहरुसँग अब के कस्तो व्यवहार गरेमा उपयुक्त होला भनी आप्तानहरुमा सरसल्लाह गर्न थाले । पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नी छोरी विलास कुमारीको विवाह सल्यानका राजा रणभीम शाहसँग गरिएका थिए । बहादुर शाहले यस सम्बन्धमा आवश्यक सल्लाह गर्न दीदी विलास कुमारीलाई काठमाडौँ बोलाएका थिए । तर यिनको यस आमन्त्रण अनुसार उनी स्वयम् आफैं त काठमाडौँ आइनन्, तर विलास कुमारीले आफ्ना छोरा युवराज रघुनाथ शाहमार्फत आफ्ना राय-सल्लाहहरु पठादिइन् । राजधान काठमाडौँमा बसेर राय-सल्लाह गर्नु उपयुक्त नहुने देखेर नायब बहादुर शाहले भान्जा रघुनाथ शाहलाई पनि साथमा लिई गोरखा पुगे । त्यहाँ आप्तानहरुका बीचमा आवश्यक लामो

छलफल भयो । यस विचारविमर्शको क्रममा कुरा के पनि आयो पाल्पाका राजाको अवधका नवाबसित बडो राम्रो सम्बन्ध रहेकोले अवधको सेनापनि नेपाली सेनाको विरोधमा आउन सक्द थियो । यस्तो स्थितिमा पाल्पालाई आफ्नो पक्षमा मिलाउन सकिने कालीगण्डकी नदीदेखि पश्चिमतर्फ रहेका प्रायः सबै चौबीसी राज्यहरूलाई सजिलैसित मात्र विजय गर्न सकिने निष्कर्ष कूटनीति विचारद्वारा निकालेका थिए । बहादुर शाह पहिले निर्वासित हुँदा केहि समय पाल्पा पनि बसेका थिए । पाल्पासंग नेपालले चर्चा चलाउँदा बहादुर शाह नायब भएकोले पाल्पाका राजा महादत्त सेनले पनि नेपालसंग वैवाहिक सम्बन्धको लागि सहमत भए । यसरी २० जनवरी, १७८६ मा बहादुर शाहले पाल्पाका राजा महादत्त सेनकी युवराज्ञी विद्यलक्ष्मी(नजरमैयाँ)सँग विवाह गरे । यो सम्बन्ध कायम भएपछि नेपाल र पाल्पा दुवै शक्तिबीच दुई बून्द एउटा गोप्य सम्झौतामा हस्ताक्षर भयो । (१) पाल्पाले नेपाललाई पश्चिमी सैनिक अभियानमा सहयोग दिने र (२) जितिएको राज्य आपसमा बराबर बाँडेर लिने(डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास,पृ.३०८) ।

चौबीसी राज्यहरूमा विस्तार अभियान :-

पाल्पासँग नेपालले वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेपछि चौबीसी राज्यहरू बीचको गुटमा फुट पैदा भयो । बहादुर शाहले पाल्पा र पर्वतको सम्बन्ध विच्छेद गरि दिएकोले पर्वत एकलै भएको थियो । नेपाल र पाल्पा बीच गोप्य सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि पर्वत र प्यूठान राज्यहरू निकै तर्सका थिए । सन् १७८६, मईसम्ममा सबै आवश्यक प्रबन्ध मिलाइ सकेपछि विजय अभियानको लागि सेना पठाए । चौबीसी राज्यहरू मध्ये गुल्मी राज्यका राजाका काका भूतपूर्व चौतरा शिव शाह आफ्नो राज्यबाट निकाला भएकोले यिनताक तनहुँ राज्यको जमिन्दारी रामनगरमा गएर बसिरहेका थिए । यिनताकसम्ममा यिनका एक मात्र छोराको देहान्त भैसकेको थियो । आफ्नो छोराको एक मात्र छोरी अर्थात् नातिनीलाई साथमा लिई यिनी त्यहाँ गएर बसिरहेका थिए । यिनलाई आफ्नो पक्षमा मिलाउन सकिनेमा गुल्मी राज्यमाथि सजिलैसंग विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने पनि ठहर गोरखा बैठकमा भएको थियो । यसैले अन्त्यमा आएर गुल्मी राज्यका भूतपूर्व चौतरा शिव शाहकी नातनीसंग पनि राजकुमार बहादुर शाहको विवाह हुने निर्णय भयो र उनलाई 'डोला'को रूपमा राजधानी काठमाडौँमा भिकाइयो(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२३८) । अब नायब बहादुर शाहले गुल्मी राज्यका राजाका काका शिव शाहलाई चौतराका उपाधि प्रदान गरे । गुल्मी सैनिक अभियानको जिम्मेवारी पनि चौतरा शिव शाहलाई नै दियो । चौतरा शिव शाहको निर्देशनमा नेपाली सेनाहरू एकाएक गुल्मी राज्य भित्र दाखिल हुन पुगे । गुल्मीमाथि आक्रमण गर्दा भयंकर युद्ध हुने अनुमान गरेको भएपनि त्यहाँका राजा भागेकोले विना युद्धकै गुल्मी विजय गरियो । त्यसपछि वर्षाको समय आएकोले ३ महिनासम्म नेपाली सेनाहरू गुल्मीमा बसे । युद्धमा प्रमुख भूमिका निर्वाह गरे बापत गुल्मी राज्यका भूतपूर्व चौतरा शिव शाहले आफ्नो राज्यको राजा बन्न पाउने अपेक्षा राखेका थिए । तर यिनले आफूले चिताएको यो उपहार प्राप्त गर्न सकेनन् । यसबाट खिन्न भएका यिनको यसको केही समयपछि त्यही नै देहान्त मृत्यु भयो । सन् १७८६, सितम्बरमा चन्द्रकोट र खाँचीमाथि गरिँदा दुवै ठाउँका राजा भागेकाले विजय गरियो । काजी शिवनारायण खत्रीको मातहतका सेनाहरूले अर्घा पनि कब्जा गरे । विजय अभियान शुरू गरिसकेपछि ढिलो गरेमा शत्रुहरू मिल्ने जाने सम्भावना बढी रहेकोले नायब बहादुर शाहले उत्तरी भेगतिर आक्रमण गर्ने आदेश दिए । त्यस अनुसार धुरकोट र ईस्माकोट पनि साधारण युद्धपछि विजय गरियो । त्यसपछि नेपाली सेना पर्वतसंग भिडन चाहन्थ्यो । पर्वत आर्थिक र सैनिक दृष्टिबाट सम्पन्न राज्य थियो । त्यसवेला पर्वतका राजा कीर्तिबम मल्लको आफ्ना भारदारहरूसंग झगडा थियो । पर्वत भारदारहरू कीर्तिबम मल्लका छोरालाई पर्वतको राजा बनाउन योजना बनाएका थिए । त्यस्तो आन्तरिक झगडा भएको मौका पारि दामोदर पाँडेको नेतृत्व रहेका नेपाली सेनाले पर्वतमाथि आक्रमण गरे । पर्वतका राजा कीर्तिबम मल्लले आत्मसमर्पण गरे । पर्वत नेपालको अधीनमा भयो । त्यसपछि नेपाली सेनाले मुस्ताङ, गलकोट र भीरकोट कब्जा गरे । १ नवम्बर, १७८६मा नेपाली सेनाले प्यूठान पनि आफ्नो कब्जामा लिए । त्यसवेला प्यूठानका राजा मोती चन्द थिए । यसरी विस्तार अभियान संचालन गरेको ६ महिनाभित्रैमा पाल्पा बाहेकका अरु सम्पूर्ण चौबीसी राज्यहरूमा नेपाली सेनाको विजय भयो । पाल्पाले चौबीसी राज्यहरूको एकता तोडी बहादुर शाहलाई साथ दिएको थियो । बहादुर शाहले सम्झौता अनुसार गुल्मी, अर्घा, खाँची, घर्कोट, इशमा र मुसीकोट राज्य पाल्पाका राजा महादत्तसेनलाई दिइयो(प्र.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१९३, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.८४) ।

बाइसी राज्यहरूमा अधिकार

विशाल जुम्ला राज्य टुक्रिएर बाइसी राज्यहरू खडा भएका थिए । जुम्लाले आफ्ना उन्नतिका दिनमा दुई पटक त काठमाडौँ उपत्यकामा पनि आक्रमण गरेको थियो । टुक्रिएपछि पनि जुम्लाको धाक रबाफ बढी नै थियो । बाइसी राज्यहरूमा आक्रमण गर्न बहादुर शाहले अभिमानसिंह र दामोदर पाँडेको नेतृत्वमा सैन्यदल पठाए । नेपालीसेनाले ११ नवम्बर १७८६ मा दाङ कब्जा गरे । त्यसपछि जाजरकोट नेपालको अधीन गरे । नेपाली सेनाले दुल्लु र दैलेख राज्य पनि आफ्नो अधीनमा पारे । अब नेपाली सेनाको ध्यान जुम्लातर्फ केन्द्रित भयो । सदाँर पर्वल राना, काजी शिवनारायण खत्री, भक्ति थापा आदिको नेतृत्वमा नेपाली सेनाले जुम्लामाथि आक्रमण गरे । सन् १७८९, सितम्बर २१ सम्ममा सम्पूर्ण जुम्ला नेपाली सेनाको मातहतमा आयो । त्यसपछि जुम्ला पनि नेपाली सेनाको अधीनमा आयो । त्यसपछि नेपाली सेनाले कर्णाली र सेती नदी तरेर अछाम, बझाङ र डोटी पनि विजय गरी नेपालको सिमाना महाकाली नदीसम्म पुऱ्याए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.८४) ।

महाकाली नदी पारी विस्तार अभियान

नायब बहादुर शाहको मनोकंक्षा बढदै गयो । अब उनले महाकाली पारी कुमाउँ र गढवालमा आक्रमण गर्ने निर्णय गरे । कुमाउँ राज्यमा त्यहाँका 'चन्द्र' राजा तथा तिनका 'जोशी' थर भएका ब्राह्मण मन्त्री हुने गर्दथे । दिल्लीका बादशाह अकबरको शासनकालमा कुमाउँमा रुद्र चन्द्र नामक शक्तिशाली राजा थिए । त्यतिवेला डोटी एंव जुम्ला कुमाउँ राज्यको भू-भाग थियो । तर उनी पछि योग्य शासकहरु नभएकोले कुमाउँ राज्यमा संकट उत्पन्न भयो । राजा दीपचन्द्रको शासनकालदेखि राजा र मन्त्री बीच शक्ति प्रतिस्पर्धा शुरु भयो । दुवै बीचको शक्ति संघर्षमा कहिले राजा त कहिले मन्त्री शक्तिशाली हुँदै आउँथे । दुई दशकभन्दा बढी समय सम्मको निरन्तर संघर्षपछि लगभग सन् १७८०ई. तिर त्यहाँका प्रभावशाली मन्त्री जयकृष्ण जोशी र उनका भतिजा हर्षदेव जोशी(शिवदेव जोशीको छोरा)ले, त्यहाँका राजा मोहन चन्द्रलाई गद्दीबाट निकालेर शासन आफ्नो हातमा लिएका थिए । सन् १७८७मा मोहन तिनीहरुले गढवालको राजा प्रदयुमन शाहका दाजुलाई कुमाउँका राजा बनाए । दाजुको मृत्युपछि प्रदयुमन शाह नै कुमाउँका राजा भए । तर उनी पनि हर्षदेव जोशीको विरोधी हुँदै गइरहेकोले पछि प्रदयुमन शाहलाई राज्यसताच्युत गरि नयाँ राजा खोज्न थाले । हर्षदेव जोशीले आफ्ना शत्रु राजा मोहनचन्द्र को हत्या गरे । तर त्यसैवेला मोहन चन्द्रका भाई लालसिंहले कुमाउँ आफ्नो मातहतमा पारेर दिवान(मन्त्रि)हर्षदेव जोशीलाई निष्कासित गरी मोहनचन्द्रको छोरा महेन्द्र चन्द्रलाई त्यहाँको राजा बनाए ।

हर्षदेव जोशीको सहयोगले कुमाउँ कब्जा र गढवाल काबू

हर्षदेव जोशी कुमाउँ जित्नको लागि कयौं वर्षसम्म संघर्ष गर्दैरहे । लालसिंहको मातहतबाट कुमाउँलाई आफ्नो कब्जामा पार्न गढवालको राजा र अवधको नवावसित सहयोगको माँग गरे पनि प्राप्त हुन सकेन । यसस्थितिमा उनले राज्य-विस्तार अभियानको क्रममा सल्यानमा रहेको नेपाली सेनालाई कुमाउँ विजय गर्न सहयोग गर्ने बचन दिए । त्यसपछि हर्षदेव जोशीको सहयोगले नेपाली सेना सन् १७९० ई. को शुरुमै कुमाउँका प्रवेश गर्‍यो । नेपाली सेनानीहरु अमरसिंह थापा, जगजीत पाँडे र सुरवीर थापाका नेतृत्वमा ठूलै संख्यामा नेपाली सेनाले दुईतिरबाट कुमाउँमाथि आक्रमण गरे । हर्षदेव जोशी कुमाउँका जनताहरुलाई नेपालीको पक्षमा मिलाईरहेका थिए । नेपाली सेनाको लालसिंहसित काली र महेन्द्र सिंहसित गंगोलीमा युद्ध भयो । लालसिंह नेपाली सेनाद्वारा घेरिन लागेकोले युद्ध मैदानबाट भागे । यो खबर सुनेर महेन्द्रसिंह पनि भागे । यस्तो स्थितिमा नेपाली सेना सजिलैसित कुमाउँका राजधानी अल्मोडामा प्रवेश गरे । सन् १७९१ई को मार्च सम्ममा सम्पूर्ण कुमाउँ नेपाली सेनाको मातहतमा आयो । कुमाउँ योग मल्लको मातहतमा छोडेर नेपाली सेना अझ अगाडी बढ्ने विचार गरे(डा.पीताम्बर लाल यादव-नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौं संस्करण २०५३, पृ.८२) ।

त्यसपछि नेपालीसेनाहरु हर्षदेव जोशीलाई साथ लिई गढवाल तिर बढ्न थाले । गढवालको राजधानी श्रीनगरमाथि नेपाली सेना आक्रमण गरे । त्यहाँका राजा प्रदयुमन शाह भागेर अलखनन्दा पुगे । श्रीनगर सजिलैसित नेपाली सेनाका मातहतमा आयो । त्यसपछि नेपाली सेनाले सिरमोरको प्रान्तीय शासकसित समेत युद्ध गर्नु पर्‍यो । त्यसवेला प्रदयुमन शाहले आफ्नो फौज जम्मा गरेर फेरि नेपाली सेना माथि आक्रमण गरे । यसवेलासम्म गढवालको पूर्ण विजय भईसकेको थिएन । तर नेपाल- तिब्बत युद्ध चर्किन लागेकोले गढवालसित सन्धि गरी तुरन्त फर्कन आदेश बहादुर शाहले आफ्ना सेनापतिलाई पठाए । यस्तो स्थितिमा गढवाल र नेपाल बीच एक सन्धि भयो, जस अनुसार गढवालले नेपाललाई वर्षको ९००० रुपैया बुझाउने र गढवालमा नेपाल सरकारको राजदूत राख्न स्वीकार गर्‍यो(महेशराज पन्त-'वीर भक्ति थपा', पूर्णमा नं.१३, पृ.३४) । नेपाली सेनाहरुले पूर्ववाचानुसार कुमाउँ हर्षदेव जोशीको मातहतमा राख्न चाहेको भएपनि गढवाल र नेपाल दरवार बीच तत्कालीन मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध कायम भएकोले कुमाउँ पनि गढवाल कै मातहतमा दिई नेपाली सेनाहरु राजधानी काठमाण्डौ फर्के । हर्षदेव जोशीको सहयोगले कुमाउँ कब्जा र गढवाल काबू गर्न सकिएको भएपनि नेपालीले हर्षदेव जोशीलाई धोखा दिएको ।

नायब बहादुर शाह (१८१४-१८५४)

नेपाल दरबारमा ब्रिटिश विरोधी समूहको उदय

सन् १७९२, मार्च १ का दिन ब्रिटिश इष्ट इण्डिया कम्पनी सरकार र नेपाल सरकार बीच एउटा व्यापारिक सन्धिमा हस्ताक्षर भयो । यद्यपि यो एउटा व्यापारिक सन्धि थियो, तर यसको महत्व भने व्यापारिक कुरामा मात्र नभएर राजनीतिक र सुरक्षा सवालसंग पनि अभिन्न रुपमा गाँसिएको थियो(केशव प्रसाद भट्टराई-नेपाल-भारत सम्बन्ध, प्रकाशन वर्ष २०५८ शहीद सप्ताह, पृ. १२९) । नेपाल र तिब्बत-चीन बीच युद्धको अफठ्यारो वेलामा व्यापारिक सन्धि गरे पनि कम्पनीबाट सैनिक सहयोग न पाएकोले नेपाल दरबारमा ब्रिटिश विरोधी एउटा समूहको उदय भयो ।

राजा रणबहादुर शाह

सन् १७७५, मई २५मा राजेन्द्रलक्ष्मीका गर्भबाट रणबहादुर शाहको जन्म भएको थियो । सन् १७७७ नवम्बर .१७मा बुवा प्रतापसिंह शाहको निधनपछि लगभग ढाई वर्षको उमेरमा यिनी राजा भए । त्यस बेलादेखि बालक राजाको नायबी बनेर राजमाता महारानी राजेन्द्रलक्ष्मी र राजकुमार बहादुर शाहले नेपालको राजकाज चलाए । राजेन्द्रलक्ष्मी र बहादुर शाहले बालक राजाको शिक्षा-दीक्षामा त्यति ध्यान नदिनु उनहरूको ठूलो गल्ती हो, जसको परिणामस्वरूप रणबहादुर शाह सानै उमेरदेखि विलासी बन्दै गएका थिए ।

भीमसेन थापा

सन् १७७५ मा भीमसेन थापाको जन्म पश्चिम २ नम्बर गोरखाको बोर्लाडमा भएको थियो । उनका पिताको नाम अमरसिंह थापा र आमाको नाम सत्यरुपा थियो । भीमसेन थापाको बाल्यकालको कुनै कागजात प्राप्त नसकेकोले त्यस बेलाका घटनाहरू अंधकारमय छन् । भीमसेन थापाका पिता अमरसिंह थापा पनि सानै उमेरदेखि नेपालको सरकारी सेवामा प्रवेश गरेका थिए । भीमसेन थापा रणबहादुरका समकालीन थिए । त्यसैले उनले १७८७ ई.देखि रणबहादुर शाहको सेवामा प्रवेश गर्ने मौका पाए । सन् १७९९ ई.भन्दा अगाडि भीमसेन थापा सुवेदारको पदमा थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.११७) ।

तराईकी धरति-पुत्री कान्तिवती

इतिहासमा उल्लेख भए अनुसार रणबहादुर शाहका ५ रानीहरू थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.१००) । रणबहादुर शाहको प्रथम विवाह गुल्मीकी राजकन्या विद्यालक्ष्मीसित भएको थियो । पछि यिनै महारानी राजराजेश्वरीको नामले प्रख्यात भइन् । जेठी महारानीपट्टी एक छोरी मात्रै भएकी थिइन् । त्यसपछि रणबहादुर शाहले बस्नेत सरदारकी छोरी सुवर्णप्रभासंग दोस्रो विवाह गरेका थिए । सुवर्णप्रभाको गर्भबाट दुई छोराहरू रणोद्योत शाह र शमशेर शाहको जन्म भएको थियो(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२५६, ज्ञानमणि नेपाल-नेपालको महाभारत, संस्करण : तेस्रो २०६४, पृ.३३) । उनको तेस्रो विवाह कान्तिवतीसित भएको थियो । कान्तिवती तराईका महोत्तरी जिल्लाका विन्ही गाउँका मिश्र ब्राह्मणकी बालविधवा छोरी थिइन् । यिनीलाई देख्ने वित्तिकै मानिस मोहित हुन्थे । सन् १७९४ को फाल्गुन महिना महाशिवरात्रीमा

पशुपतिनाथको दर्शन गर्न उनी आफ्नो बुवासंग काठमाण्डौ पुगेकी थिईन् । अप्सरा जस्ती राम्री विधवा ब्राह्मणी पशुपतिमा छुन् भन्ने खबर दरबारमा पुग्यो । त्यस्तो कुराको सुँडको पाउने वित्तिकै आफै राजा रणबहादुर शाह हातीमा सवार भएर पशुपति गए । रणबहादुर शाह कान्तिवतीको रूप, यौवन र सौन्दर्यलाई हेरेर मोहित भएर बिहे गर्न खोजे । आफ्ना दाजू चौतरिया विदुर शाही एवं भाई शेर बहादुर शाहीहरूको परामर्श अनुसार यिनले कान्तिवतीलाई पक्रन लगाई म्यानामा बन्द गराएर बलात् राजभवन भित्र भित्र्याई दिए । यस घटनाबाट विधवा ब्राह्मणी कान्तिवती हतास र विह्वल भईन् । यतिवेलाको सामाजिक परिवेशमा एक त विधवा त्यसमा पनि ब्राह्मणीले क्षत्रिय परपुरुषसँग विवाह गर्नु असमान्य मात्र होइन निन्दित नै पनि मानिन्थ्यो । यसैले राजा नै भए पनि कान्तिवती रणबहादुर शाहसँग विवाह गर्न तैयार भईनन् । सँगै आएका यिनका संरक्षकहरू पनि स्तब्ध र क्षुब्ध बनेका थिए । म पतिव्रता विधवा ब्राह्मणी हुँ, पुनर्विवाह गर्नु अधर्म हुन्छ, यसैले म पुनर्विवाह गर्न चाहन्न” - भनी कान्तिवती पुगनपुग ६ महिनासम्म त अडिअर नै रहिरहेकी थिईन् । तर पछि स्वयं राजा रणबहादुरबाटै महारानी राजराजेश्वरी मार्फत -तिमी तर्फबाट जन्मलिने छोरालाई नै राजगद्दीको उत्तराधिकार दिनेछु, द्विविधा नगर्नु ।” भन्ने प्रस्ताव प्रस्तुत हुँदा आफूप्रति प्रेमविह्वल भएका राजाको यस्तो दृढ आग्रहलाई यिनले अनादर गर्न सकिनन् र विवाहको निम्ति यिनी तयार भईन् ।

महारानी सुवर्णप्रभा भने स्वभावैले यस विवाहको विरुद्धमा रहेकी थिईन् । पुराना भाइ-भारदारहरू पनि प्रायः सबै यस विवाहको विपक्षमा नै रहेका थिए । तर सौता सुवर्णप्रभाको छोराको राजसिंहासनको उत्तराधिकार पाउनु भन्दा बरु कान्तिवती पट्टिकै छोराको पाओस भन्ने भावना यति बेला महारानी राजराजेश्वरीमा सोतेनी डाहको करण उत्पन्न भैरहेको थियो । यसैले नै यिनी कान्तिवतीसँग राजा रणबहादुर शाहको विवाह गराउन पक्षमा उपस्थित हुन आएकी थिईन् ।

तराईकी धरति पुत्री नेपालकी महारानी

डेढ-सय वर्षजति पहिले “डोटी” राज्यका राजा नाग मल्लले भानुमती नामकी विधवा ब्राह्मणीसँग विवाह-सम्बन्ध स्थापित गरेका, यिनीतर्फबाट पैदा भएका राजकुमार नै राजाका उत्तराधिकारी भएका र डोटी राज्यको राजवंश पछिसम्म पनि यिनै ब्राह्मणीका सन्तानहरूमा चल्दै आइरहेको थियो । यी सत्य-तथ्य नेपाल-अधिराज्यसम्म पनि आइपुगेको थियो(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) २०६३, पृ. २५७) । महारानी राजराजेश्वरीको पटक-पटक को आग्रह र उनेको छोरालाई उत्तराधिकार दिने महाराजाको प्रतिज्ञा पछि कान्तिवती विवाहको निम्ति लाचार भईन् । यसरी १७९६ई.मा गोरखाको पुराने राजभवनमा कान्तिवतीको राजा रणबहादुरसँग विवाह कार्य सम्पन्न भयो । पाणिग्रहण-कार्य सम्पन्न गरेर राजधानी काठमाण्डौ फर्के ।

रणबहादुर आफ्नो हातमा लिए सत्ता

कान्तिवतिलाई सार्ने जस्ता कुरामा विवाद हुँदा बहादुर शाह र रणबहादुर शाहको मनमुटाव भयो(प्र.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१९६) । सन् १७९३ मार्चमा कर्कष्याट्रिक नेपालबाट फर्किँदा राजा रणबहादुर शाहको उमेर १८ वर्ष पुगेमा नायबले आफ्नो हातमा रहेका राजकाज सम्बन्धी अधिकार राजाको हातमा सुम्पनुपर्ने परम्परागत चलन रहेको देखिन्छ । उता रणबहादुर शाह पनि सम्पूर्ण शक्ति आफ्नो हातमा केन्द्रित गर्न साच्चै इच्छुक थिए । तर बहादुर शाह तत्कालमा भतिजालाई अधिकार दिने पक्षमा थिएनन् । त्यसकारण काका भतिजा बीच खटपट सुरु भएको थियो ।

राजपरिवारका सदस्य र अन्य भारदारहरू प्रतापसिंह शाहकै समयदेखि गुटबन्दीमा सम्मिलित भई राजनीतिक षड्यन्त्रमा लाग्दै आएका थिए । महत्वाकांक्षी भारदारहरूले विस्तारै रणबहादुर शाहको पक्ष लिन थाले । उनीहरूले बहादुर शाह विरुद्ध रणबहादुर शाहको कान भर्न थाले । षड्यन्त्रले दरबारी हत्या काण्डको परम्पराको विकास भयो । जसले गर्दा भारदारहरूमा पनि शंका र डरको वातावरण सृजना भयो । जसरी हुन्छ आफ्नो दुनो सोभ्याउने भारदारहरूको उद्देश्य हुन थाल्यो । रणबहादुर शाहले पनि भारदारको कुरा सुनेर आफ्नो आमाले जस्तै बहादुर शाहप्रति निराधार शंका गर्न थाले ।

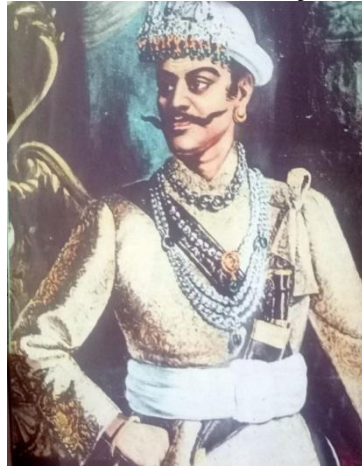
ब्रिटिश इस्ट इण्डिया कम्पनी सरकारसँग भएको १७९२ई.को वाणिज्य सन्धिलाई आधार बनाएर बहादुर शाहका विरोधीहरूले उनको विरुद्धमा भारदारी मत तयार पारे । बहादुर शाहलाई भारदारहरूले ब्रिटिशसँग सन्धि गरी पुर्खाको अर्ती-उपदेश विरोधी काम गरेको दोष लगाए । तर वास्तवमा भन्ने हो भने १७९२ई.को वाणिज्य सन्धि नेपालको निम्ति पनि हितकर नै थियो । केवल विरोधीहरूले बहादुर शाहको पतन गराउन उक्त सन्धिलाई माध्यम मात्र बनाएका थिए ।

बहादुर शाहको पतनको मुख्य कारण नेपाल-चीन युद्ध देखिन आउँछ । उक्त युद्धमा नेपालले ठूलो धनराशी लगाउनुपर्थ्यो । त्यति मात्र होइन अझ युद्धमा पराजित भएर परम्परागत सुविधाहरू पनि गुमाउनुपर्थ्यो । युद्धबाट नेपाललाई कुनै कुरामा पनि फाइदा हुन सकेन । बहादुर शाह विरोधी भारदारका कुरा सुनेर रणबहादुर शाहले काकालाई नेपाल-चीन युद्धमा बढी खर्च भएको देखाई नाजायज फाइदा लियो भन्ने दोष लगाए । उनले बहादुर शाहलाई तुरुन्त नायबकालभरिको खर्चको हर-हिसाब बुझाउने आदेश पनि दिए । तर ९ वर्षको हरहिसाब एकै पटक बुझाउन सक्ने स्थिति थिएन ।

सन् १७९४ जुन ६मा रणबहादुर शाहले नायब बहादुर शाहको हातबाट राजकाजसम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकारहरू आफ्नो हातमा लिए । बहादुर शाहलाई पदच्युत गरेपछि राजा रणबहादुर शाहले भारदारी सभाको गठन गरे । राजाले ल्याइतातर्फका आफ्ना दाजु विदुर शाही तथा भाइ शेर

बहादुर शाहीलाई चौतराको पदमा नियुक्त गरिए । बलभद्र शाह र बम शाहलाई पनि चौतराकै पदमा नियुक्त गरिए । त्रिभुवन प्रधान र नरसिंह गुरुङलाई काजी पदमा नियुक्त गरिए । पुराना काजीहरुमा अभिमानसिंह बस्नेत तथा दामोदर पाँडे कायमै रहिरहे । आफू सर्वेसवा भएपछि राजा रणबहादुर शाहले बहादुर शाहमाथि १२ ओटा अपराधको आरोप लगाई कैद गरि उनलाई विष्णुमतिको छेउमा बन्दी बनाइ राखियो । कैद गरेको चार महिनामै १७९५ ई.मा बन्दी गृहमै उनको निधन भयो ।

नेपालीहरुमा ब्रिटिश विरोधी फेशन

इतिहासको घटनाक्रममा नेपालका राजा पृथ्वी नारायण शाह, प्रताप सिंह शाह, बालक राजा रणबहादुर शाहका नायब राजेन्द्रलक्ष्मी शाह तथा नायब बहादुर शाहको कम्पनी सरकारप्रतिको मित्रवत् र व्यवहारपरक नीति बहादुर शाहको पतन पछिका नेपालका भाई भारदारहरुका लागि बढी अग्राह्य र अरुचिकर बन्न पुगेको थियो । नेपाल दरबारभित्र दिनपरदिन शक्तिशाली हुँदै आइरहेका भीमसेन थापा पनि अंग्रेजहरूसँग कुनै पनि किसिमको सम्बन्ध नराख्ने विचार राख्ने कट्टरपन्थी भारदारहरुको पक्षमा थिए । त्यतिखेर ब्रिटिश विरोधी हुनु नै राष्ट्रवादी हुनु हो भन्ने मान्यता नेपाल दरबारमा प्रभावित हुन पुगेको थियो । राज्यशक्ति प्राप्त गर्ने र सत्ताको केन्द्रमा रहिरहन इच्छुक व्यक्तिहरुबीचमा ब्रिटिश विरोध फेशनकै रुपमा रहेको थियो(केशव प्रसाद भट्टराई-नेपाल-भारत सम्बन्ध, प्रकाशन वर्ष २०५८, पृ. १३०) ।

कान्तिवतीको पुत्र राजाको उत्तराधिकारी घोषित

सन् १७९७, अक्टूबर १ मा कान्तिवतीको गर्वबाट राजकुमारको जन्म भयो र यिनको नाम गीर्वाणयुद्ध राख्यो । उनको न्वारान, पास्नी सकिने वित्तिकै वाचा-बन्धन अनुसार यिनी राजाका उत्तराधिकारी एवं “युवराजधिराज” घोषित गरिए । अर्का तर्फ माहिला रानी सुवर्णप्रभाको गर्वबाट जन्मेका दुई छोराहरु रणोधित शाह र शमशेर शाहलाई ल्याइते (रखौटी) रानीपट्टिको सन्तान घोषित गरे, किनभने रणोधित शाह र शमशेर शाह गीर्वाण भन्दा जेठा थिए । ल्याइतेतिरको सन्तान घोषित नगरेको खण्डमा रणोधित शाहलाई नै राजगद्दीको उत्तराधिकारी बनाउनु पर्ने थियो (हनुमानढोकानिर रणबहादुर शाहले चढाएको ठूलो घण्टाको आधारमा इतिहास प्रकाशन भाग-१, पृ. ६४) ।

गीर्वाणयुद्धलाई ‘बिक्रम’ उपाधि

गोरखाको शाह-राजवंशले यतिञ्जेलसम्म आफ्नो वंशलाई सोमवंशी क्षत्रिय कुल मान्दै आएको थियो, तर यसै समयमा राजा रणबहादुर शाहले आफ्नो वंशलाई उज्जैनको परमार-वंश स्वीकार गरेकोले बालक युवराजको नामका पछाडि “बिक्रम” भन्ने उपाधि जोडियो र यसपछि राजपरिवारको सबै पुरुष सदस्यहरुको नामको पछाडि बिक्रम भन्ने उपाधि जोडने परम्परा नै बस्न गयो । यसै अनुसार युवराजको पुरा नाम “गीर्वाणयुद्ध बिक्रम शाह” कायम हुनआयो(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, वि.सं. २०६३ मार्ग, पृ. २१) ।

गीर्वाणयुद्ध बिक्रम शाह नेपालको राजा

आफ्नो भावी युवराजको टुङ्गो लागेकोले रणबहादुर शाह र कान्तिवती एक वर्ष खुशियालीले बिताए । कान्तिवतीलाई क्षयरोगको लक्षण देखिन थाल्यो । यसबाट महाराज रणबहादुर शाह किंकर्तव्यविमूढ बन्न आए । रोग जति-जति बढ्दै गयो उति-उति महारानी- अब आफ्नो छोराको राज्यको उत्तराधिकार पाउने हो या होइन भन्ने चिन्ताले दिनप्रतिदिन व्यग्र रहन थालिन् ।

कथमकदाचित् सुवर्णप्रभापट्टिका राजकुमारले राज्याधिकार पाएमा आफ्नो कुनै अस्तित्व नरहने हुँदा युवराज गीर्वाणकी संरक्षिका भएर रहेकी जेठी महारानी राजराजेश्वरी पनि गीर्वाणलाई तुरुन्त राजगद्दी दिलाउने पक्षमा नै उपस्थित हुन आइपुगेकी थिइन । कान्तिवती क्षयरोगद्वारा आक्रान्त भैसकेकी थिइन । “यस रोगको निमित्त इन्द्रिय-निग्रह अत्यावश्यक भएकोले महाराज र महारानी दुवैले गेरुवा वस्त्र पहिरिनु आवश्यक छ” भनी महारानीको औषधोपचार गरी रहेका मिल्टम वैद्यजीले आग्रह गरिरहेका थिए । यसै मौकामा कीर्तिमानसिंह बस्नेतले पनि अधि सरेर-“हजुरले वानप्रस्थ-जीवन ग्रहण गरिबक्सियोस् र युवराज गीर्वाणलाई राजगद्दीमा विराजमान गराऔं, यसबाट हजूरलाई कुनै किसिमको हानि-नोक्सानी हुने छैन, महारानीको पनि यस्तै इच्छा छ र यसबाट नै महारानीलाई शान्ति मिल्नेछ” भनी राजा रणबहादुर शाहका समक्षमा बिन्ती जाहेर गरे । यस योजनाको विरोध गर्नेहरु नेपालबाट पलायित हुन विवश भए । दुई-तीन महिना यतिकैमा बित्यो । यस समयमा राजा

रणबहादुर शाह बडो असमञ्जसमा परिरहेका थिए । आफ्नी प्रेयसीको आकाङ्क्षालाई उल्लङ्घन गर्नु यिनको निमित्त जति कठिन भैरहेको थियो असमयमा नै राजमुकुटलाई त्याग गर्नु पनि त्यति नै कठिन अनुभव भैरहेको थियो । कीर्तिमानसिंहकै योजना अनुसार काठमाडौँमा भारदारी-सभाको एक उच्चस्तरीय बैठक बस्यो । यस सभामा करीब एक सय जना जति भाइ-भारदारहरुको उपस्थित भएर— “युवराज गीर्वाणलाई राजगद्दी बक्सिएमा हामी अहिले भन्दा भन्नु दोब्बर भक्तिभाव लगाई देश र नरेशको सेवा गर्नेछौं” भनी ताम्रपत्र गरिदिँदा ताम्रपत्र गर्न उपस्थित भएका भाइ-भारदारहरुदेखि रणबहादुर शाह मक्ख भए । गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको राज्यारोहण समारोहमा पाल्पा राज्यका राजालाई पनि निमन्त्रित गरिएको थियो । सन् १७९३मा महादत्त सेनपछि उनका छोरा पृथ्वीपाल सेन पाल्पाका राजा भएका थिए । पृथ्वीपाल सेन संस्कृत व्याकरणको ठूलो विद्वान थिए । रणबहादुर शाहले गरेको प्रतिज्ञा र भाइ-भारदारहरूसँग गराएको धर्मपत्रको आधारमा ८ मार्च, १७९८का दिन रणबहादुर शाहले सदाको निमित्त गद्दी परित्याग गरी आफ्नो अढाई वर्षे नबालक छोरा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई गद्दी सुम्पदा शक्तिशाली राज्य पाल्पाका राजा पृथ्वीपाल सेनद्वारा नै नेपालका राजाको रुपमा विधिपूर्वक राजमुकुट अभिषेक सम्पन्न गराइएको थियो ।

जेठी महारानी राजराजेश्वरी भने बालक राजाकी राजप्रतिनिधि एवं संरक्षिका नियुक्त भएर राजभवनभित्रै रहन थालिन् । रानी सुवर्णप्रभापट्टिबाट जन्मिएका रणबहादुर शाहका ४ वर्षका बालक छोरा रणोद्योत शाह र यिनका भाइ शमशेर शाह “चौतारा” को पदमा नियुक्त भएकाले महारानी सुवर्णप्रभा यिनै चौताराहरुको प्रतिनिधित्व गर्दै राजदरबारभित्रै बसिरहिन् । विदुर शाही र शेरबहादुर शाही पनि सामान्य चौताराका रुपमा कार्यरत रहे ।

आफ्नो शिरबाट एक पटक फुटिकएपछि त्यही राजमुकुट दोहोर्‍याएर फेरि आफ्नै शिरमा फर्केर आउन सक्दैन भन्ने वस्तुतथ्यलाई बुझ्न नसकी यस बखत रणबहादुर शाहले भयङ्कर भूल गरिरहेका थिए । राजमुकुट त्याग गरे पनि भाइभारदारहरुले आफूलाई पहिलेको जस्तै मान मर्यादा एवं आदर-सत्कार गरि रहने छन् र आफ्नो आज्ञापालन पनि साविक अनुसार नै भइरहनेछ भन्ने यस बखत यिनले आशा एवं भरोसा राखेका थिए । तर आफ्नो यो आशा दुराशा मात्र हो भन्ने कुराको ज्ञान यिनलाई हुन सकिरहेको थिएन ।

राजा रणबहादुर शाह “स्वामी निर्गुणानन्द”

नयाँ राजाको राज्याभिषेक भएपछि पदमुक्त राजाले राज्यको राजधानीमा बस्न हुँदैन भन्ने परम्परागत मान्यता रहँदै आएको थियो । यसै मान्यताको अनुसरण गर्दै—“राज्यको भोग जति गर्नु हो सो गर्ने, अब उप्रान्त संसारको बन्धनलाई त्याग गरी तपस्या गर्ने इच्छा भयो र राज्य त्याग गर्ने” भनी २४ वर्षका नवयुवक राजा रणबहादुर शाह गेरुवा वस्त्र पहिरेर “स्वामी निर्गुणानन्द” भन्ने नयाँ नाम ग्रहण गरी स्वामिनी भेषधारिणी महारानी कान्तवतीका साथ पशुपति-मन्दिरको नजिक देवपाटनमा गई बस्न थाले ।

कान्तवती देहावसान

यता कान्तवतीको उपचार देवपाटनको स्वास्थ्यनिवासमा चल्दै रहेको थियो । तर रोगले भने महारानीलाई दिनप्रतिदिन भन्नु भन्नु चाडै ल्याइरहेको थियो । यसपछि महारानीलाई साथमा लिएर पाटन पुल्चोकमा गई बस्न थाले । महारानीलाई औषधोपचारबाट कुनै लाभ नभएकोले अब देवदेवीहरुको पूजा-पाठ, तन्त्र-मन्त्र र यज्ञ-अनुष्ठान आदिले रोगलाई निको पार्ने प्रयास गर्न थालियो । ब्राह्मणहरु एवं बौद्ध गुभाजुहरुद्वारा पीठ-पीठमा पूजा-पाठ र यज्ञ-अनुष्ठानहरु सम्पन्न भए र दान-दक्षिणाहरु निकै वितरण गरिए । जग्गा-जमीनहरु पनि निकै बाँडिए । तर महारानीको स्वास्थ्यमा भने कुनै सुधार हुन सकेन । यिनताक यो रोग असाध्य नै मानिन्थ्यो । अन्त्यमा २ नवम्बर, १७९९ का दिन यिनलाई पशुपति आर्यघाटमा ल्याइयो र यसै दिन यहीं नै यिनको देहान्त भयो ।

कान्तवतीको वियोगमा विक्षिप्त स्वामीज्यू

महारानी कान्तवतीको देहावसानको शोकले गर्दा अति नै विह्वल भएका स्वामीज्यू —“अब मैले यस संसारमा बाँचेर केही काम छैन, महारानीकै चित्तमा फालहाली मर्दछु” भनी अलाप-विलाप गरी रुन र कराउन थाले । तर काजी दामोदर पाँडे तथा अन्य भारदारहरुले सम्झाई-बुझाई यिनलाई पुनः पुल्चोकमा नै पुर्‍याइयो । महारानी राजराजेश्वरी भने अब असमञ्जसमा पर्न आइन् । स्वामीज्यू मानसिकरूपले निकै नै अस्थिर भैसकेका थिए । यिनलाई एकलै छोडनु नहुने र यता राजदरबारमा बालक राजालाई पनि त्यसै अलपत्र छोड्न नमिल्ने । विसम-परिस्थिति उत्पन्न भैरहेको थियो । वानप्रस्थ आश्रम ग्रहण गरेर “स्वामीज्यू” बनिसकेका भूतपूर्व राजालाई दरबारभित्र भित्र्याउनु त सम्भव नै थिएन । यसैले यिनी दिउँसो-दिउँसो राजदरबारमा बसेर दैनिक-प्रशासनको काम कारवाही सञ्चालन गर्ने र राति-राति पुल्चोकमा गएर स्वामीज्यूका साथ रहने गर्न थालिन् ।

कान्तवतीको अप्रत्याशित वियोगबाट विह्वल भएका स्वामीज्यू भने कर्तव्यबाट विमुख भएर महारानीको स्वास्थ्यलाभको निमित्त पहिले जुन-जुन देव-देवीहरुको पूजा-आराधना र अनुष्ठान आदि गरिएका थिए ती-ती देव-देवीहरुदेखि समेत क्रुद्ध भएर अनेकौँ किसिमले यिनीहरुको प्रतिकार गर्न अग्रसर भए । जुन-जुन देव-देवीहरुका पूजा-आराधनाहरु सम्पन्न गरिएका थिए ती-ती देव-देवीहरु र तिनका पुजारीहरुप्रति पनि यिनको क्रूर दृष्टि पर्न थाल्यो । यस क्रममा उपत्यकाभित्रका प्रायः सबै देव-देवीहरु तिरस्कृत एवं अपमानित भए । पशुपतिलाई तोपले पड्काउन भनी यिनी उद्यत भएका थिए, सम्झाई-बुझाई गरी यिनलाई यस कामबाट त रोकियो तर तुलजा-भवानीको मूर्तिलाई भने यिनले उखेल्न लगाएरै मसानघाटमा मिल्काउन लगाइदिए । भादगाँउको बेताललाई बञ्चराले फोराए र स्वयम्भूकी हारती-मातालाई मनुष्य-विष्टाको धूप दिलाई उखेलेर नै फैकिदिए । कुम्भेश्वरको शिवलिंगमा विष्टाको लेप लगाइयो । अन्य अनेकौँ देव-देवीहरुको पनि यस्तै नै दुर्गति भयो । दान लिने ब्राह्मण र गुभाजुहरुका दान-दक्षिणाहरु फिर्ता भए र उनीहरु पनि अपमानित तथा प्रताडित बन्न पुगे ।

यसपछि स्वामीज्यूले पहिले सम्पन्न भएको “धर्मपत्र”द्वारा कायम गरिएको राज्य व्यवस्थाको मर्यादालाई उल्लङ्घन गर्दै स्वामीज्यूका भेषलाई परित्याग गरेर अधिराज्यको राज्य-प्रशासनको काममा हस्तक्षेप गर्ने प्रयास गर्न आरम्भ गर्दा धर्म-पत्रप्रति वफादार रहेका बालक राजा गीर्वाणका पक्षमा भारदारहरुलाई दैनिक प्रशासनसम्म सञ्चालन गर्न पनि धौ-धौ पर्न थाल्यो । स्वामीज्यूको यो प्रवृत्ति यिनीहरुलाई सत्य भएन र स्वामीज्यू एवं यिनका अनुयायीहरुको अनपेक्षित हस्तक्षेपबाट राज्यव्यवस्थालाई कसरी बचाउने भन्ने चिन्ताले यिनीहरु पिरोलिन थाले ।

काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतले ठूलो चालबाजी खेलेर आफैँ नै काजी वा मन्त्री भइ राजा राजा रणबहादुर शाहलाई राजमुकुट परित्याग गर्नको निम्ति सहमत गराइदिएका थिए । अब यिनले फेरि पनि अर्को एउटा खतरनाक चाललाई चलिदिए । राजा पृथ्वीनारायण शाहको राज्यकालदेखि नै प्रत्येक वर्ष फागुन महिनाको पूर्णिमाको दिन सम्मव भएसम्मका भाइ भारदारहरुलाई जम्मा गरी उल्लासमय वातावरणमा फागु-पर्व मनाउने परम्परा चलि आएको थियो । आरम्भमा काठमाडौँमा नै यो पर्व मनइए पनि पछि राजा तथा भाइभारदारहरु पनि नुवाकोटमा नै जम्मा भई फागु खेल्ने चलन धेरै वर्षदेखि लगातार चल्दै आइ रहेको थियो । बीचमा राजकुमार बहादुर शाहको प्रशासनकालमा केहि वर्ष यो परम्परा टुटेको थियो । अब काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतले-“यस परम्परालाई फेरि पनि चालु गराउनु पर्दछ” भन्ने आफ्नो प्रस्तावलाई अधि सारिदिए । स्वामी महाराज रणबहादुर शाहको तर्फबाट नेपाल अधिराज्यको राज्यप्रशासनमा हुने सम्भावित हस्तक्षेपबाट बच्नको निम्ति नै यिनले यस्तो प्रस्तावलाई अधि सारिदिएको पाइन्छ । यिनको यस प्रस्तावमा प्रायः कुनै भारदारको पनि आपत्ति रहेको थिएन । यसैले २० जनवरी, १८०० का दिन राजधानी काठमाडौँबाट प्रस्थान गरी १० दिन जति लगाएर बालक राजा गीर्वाण युद्ध विक्रम शाहलाई म्यानामा सवार गराई सुस्त-सुस्त गरी नुवाकोट दरबारमा पुऱ्याइयो(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) २०६३, पृ.२६५) ।

यसले गर्दा राजप्रतिनिधि भएर रहेकी जेठी महारानी राजराजेश्वरीलाई भने अझै ठूलो समस्या पर्न आयो । स्वामीज्यूलाई काठमाण्डौँमा एकलै छोड्न यिनले सकिनन् र उता नुवाकोटमा पुऱ्याइएका बालक राजा गीर्वाण युद्ध विक्रम शाहलाई एकलै छोड्नु पनि कम खतराको काम रहेको थिएन । स्वामीज्यू विक्षिप्त जस्तै बनिरहेका थिए । वहाँले सँधै नै-“अब म यहाँ बस्दिन, काशीवास बस्न जान्छु” भनी भन्ने थालिरहेका थिए । यसैले यिनलाई यहाँ एकलै छोडिँएमा यहाँबाट भागेर विदेशतर्फ जालान भन्ने महारानी राजराजेश्वरीलाई ठूलो डर रहेको थियो । यसैले यिनी आठ-दश दिनमा एक पटक नुवाकोटमा गएर राजाका नामबाट जारी हुने आदेश-पत्रहरुमा लालमोहरको छाप लगाइदिने र फर्केर आई पुल्चोकमा स्वामीज्यूका साथमा नै रहने गर्न थालिन् । तर यिनको यस किसिमको व्यवहार न स्वामीज्यूलाई मन पर्न सक्थ्यो, न त कीर्तिमानसिंहहरु नै यिनको यस किसिमको दोधारे व्यवहारबाट सन्तुष्ट रहन सके । दुवै पक्षबाट यिनी उपेक्षित रहिन् ।

यसै बीचमा स्वामीज्यू एक पटक नुवाकोटमा नै पनि पुगेका थिए । राजालाई काठमाण्डौँबाट भगाएर ल्याएको रिसमा त्यहाँ रहेका भाइ-भारदारहरुदेखि क्रुद्ध भएर यिनले केही भारदारहरुलाई हातमा बाँधेर भित्तामा झुण्डयाइदिएका थिए । यसै क्रममा सरदार अमरसिंह थापा एवं रणबम पाँडेलाई बेकसूर खुट्टामा बाँधी झुण्डयाइदिएका, परशुराम थापालाई छालामा वसाली बजारमा घिसार्न लगाएका र प्रबल रानालाई स्वास्नीको पोशाक पहिऱ्याई बजारमा घुमाइदिएका थिए । स्वामीज्यूका यी सबै उटपटयाड काम-कुराहरु महारानी राजराजेश्वरीलाई पनि मन परिरहेका थिएन । महारानीले फर्काई-फुल्याई स्वामीज्यूलाई त्यहाँबाट पुल्चोक नै ल्याइदिएकी थिइन् । स्वामीज्यूको यस किसिमको उद्दण्ड प्रवृत्तिबाट राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहप्रति वफादार रहेका भाइ-भारदारहरुलाई शासनव्यवस्था सञ्चालन गर्न नै असम्भव हुन थाल्यो र यिनीहरु स्वामीज्यू एवं यिनको पक्षमा देखा परेकी महारानी राजराजेश्वरीलाई समेत नजरबन्दमा राख्ने योजना तैयार गर्न विवश भए ।

नजरबन्दमा राखी स्वामीज्यूको औषधी-उपचार गराउनु आवश्यक छ, अन्यथा यिनले अनपेक्षितरूपमा एक-एक गर्दै सबै भाइ-भारदारहरुलाई सास्ति दिँदै उनीहरुको संहार नै गराउनेछन् भन्नेमा नुवाकोटमा रहेका भाइ-भारदारहरु प्रायः सबै एकमत भैसकेका थिए तर चौतारा बलभद्र शाह भने यसमा सहमत भएनन् र रातारात भागेर यिनले पाटन पुल्चोकमा आएर स्वामीज्यू र महारानी राजराजेश्वरी दुबैलाई नुवाकोटमा रहेका कीर्तिमानसिंह बस्नेत आदि सबै भाइ-भारदारहरुका सम्पूर्ण योजनाहरु एक-एक गरी सविस्तार सुनाइदिए । यसबाट स्वामीज्यू र महारानी दुवै जना क्रोधले उग्र भए र दायाँ-बायाँ कुनै सोच-विचार नै नगरी आफूले राज्याधिकार पुनः फिर्ता लिएको घोषणा गर्दै नुवाकोटमा रहेको पूरा भारदारी-सभालाई नै खारेजी गरी अवैधरूपमा पुल्चोकमा नयाँ भारदारी-सभाको गठन गरे । नयाँ भारदारी-सभाको गठन हुँदा “मुख्य-चौतारा” को पद स्वाभाविकरूपले बलभद्र शाहले प्राप्त गरे भने दोस्रा चौताराको रूपमा विदुर शाही नियुक्त भए । प्राण शाह तेस्रा चौताराको पद प्राप्त गर्न समर्थ भए । यस्तै “मुख्य-काजी” को पद प्रतिमन रानाले प्राप्त गर्न सके भने दामोदर पाँडेका छोरा रणकेशर पाँडे दोस्रा काजीका रूपमा नियुक्त भए । कीर्तिमानसिंह बस्नेतका दाजु जहरसिंह बस्नेत पनि तोस्रा काजीको पदमा नियुक्त गरिए । भीमसेन थापाका पिता अमरसिंह थापा (छोटा) पनि यसै भारदारी-सभामा सम्मिलित गराइएका थिए ।

नेपालमा द्वैत-शासन

पाटन पुल्चोकमा नयाँ भारदारी-सभाको गठन भएवाट अब नेपालमा एक प्रकारले द्वैत-शासन चल्न थालिसकेको थियो । काठमाडौँमा उपत्यकालाई नियन्त्रणमा लिएर एकातर्फ पुल्चोकमा स्वामीज्यूका साथ महारानी राजराजेश्वरी बसिरहेकी थिइन् भने अर्कातिर अधिराज्यको सम्पूर्ण बाँकी भागलाई नियन्त्रणमा लिई नुवाकोटमा वैधानिक राजा श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह र यिनका भाइ-भारदारहरु बसिरहेका थिए । महारानी सुवर्णप्रभा पनि मुख्य-चौतारा भएका आफ्ना छोराहरुका साथ नुवाकोटमा नै बसिरहेकी थिइन् । यस समयका अधिकांश भाइ-भारदारहरु नुवाकोटमा नै रहेका थिए भने नगण्य भाइ-भारदारहरु मात्र स्वामीज्यूका पक्षमा लागेका थिए । यसै स्थितिमा पुल्चोकमा नै रहेर

स्वामीज्यूका पक्षका भारदारहरुले नुवाकोटमा रहेको वैध नेपाल सरकारको विरुद्धमा किल्ला-बन्दी गर्न आरम्भ गरे । यस समयमा काठमाडौं उपत्यकामा रहेका तारादल, रणशेर, रणभीम र देवीदत्त कम्पनीका सैनिक तथा अफिसरहरु भने वैधानिक राजा गीर्वाणकै पक्षमा वफादार रहेका थिए । यसै स्थितिमा अधिराज्यका बाँकी भागमा रहेका सैनिक एवं जनतालाई आ-आफ्ना पक्षमा मिलाउन दुवै पक्षबाट जोडदार सन्देशहरु प्रसारित हुन थाले । यताबाट—“मलाई मद्दत गर्न तुरुन्त यहाँ सामेल हुन आउनु” भनी स्वामीज्यूको भाकाबाट पूर्व र पश्चिममा रहेका विभिन्न सैनिक-कम्पनी र जनताका नाममा आदेशहरु धमाधम प्रसारित भैरहेका थिए भने उता—“चार भञ्ज्याङ्गभित्र नपसी सरासर तुरुन्त यहाँ सामेल हुन आउनु र धर्मपत्रको बन्देजमा रही मलाई सहयोग गर्दै रहनु” भनी राजा श्री ५ गीर्वाणयुद्धको नामबाट नुवाकोट दरबारको तर्फबाट पनि लालमोहर लागेका पत्रहरु लगातार प्रसारित भैरहेका थिए ।

स्वामीज्यूले मोर्चाबन्दी आरम्भ गरेको समाचार प्राप्त भएपछि नुवाकोटमा रहेका भारदारहरुले राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको भाकाबाट पाटनका जनताका नाममा —“निमकहराम धर्म-तामापत्रको बन्देजलाई भङ्ग गर्ने कुल्याहाहरुले बुबाज्यू र मेरो बीचमा फाटो पारी हामी दुईको बीचमा युद्ध गराउन तैयारी गरिरहेका छन् र यिनै कुल्याहाहरुका सल्लाहमा परी निमक छोडी तिमीहरु पनि लड्न तैयार भैरहेका छौं भन्ने सुनिन्छ । तिमीहरु पनि मेरै प्रजात्वौं, यहाँका पनि मेरै प्रजा हुन, दुवैतर्फको घटे-बढेको सबै मेरै हो, अरुको घट्ने बढ्ने होइन । स्वामीज्यू मेरा बुबा हुन, म उनैको छोरा हूँ । तिमीहरु लड्न उद्यत भएका कसको हुकुमले हो?” भन्ने भावका रुक्काहरु प्रसारित भै रहेका थिए भने यता महारानी राजराजेश्वरीले पनि —“स्वामीज्यूको भलो चिताउँ छौं भने तुरुन्त यहाँ हाजिर हुन आओ, होइन नुवाकोटमा रहेका कुल्याहाहरुलाई नै राजा मान्दछौं भने युद्धको निमित्त तैयार होऊ” भन्ने भावका रुक्काहरु जारी गरिरहेकी थिइन् । दुई-पक्ष बीचको यस प्रतिस्पर्धामा सञ्चारको तात्कालिक सशक्त साधन- हुलाक- नुवाकोट सरकारको नियन्त्रणमा रहेकोले स्वामीज्यूका तर्फबाट प्रसारित भैरहेका सन्देशहरु गन्तव्य-स्थलहरुमा यथासमयमा पुग्न सकेनन् । तर नुवाकोट-दरबारको पक्षबाट प्रसारित भएका सन्देशहरु भने नियमितरूपमा समयमा नै प्रसारित भैरहेकाले पश्चिमतर्फका गढी-गौडाका सबै सैनिकहरु यथासमयमा नै नुवाकोट-दरबारमा दाखिला हुन आइपुगे ।

स्वामीज्यू काशी पलायन

सर्वसाधारण र विशिष्ट भारदारहरुमाथि दुर्व्यवहार गर्न थालेपछि राज्यमा असाधारण स्थितिको सिर्जना भयो र पीडित पक्ष भूतपूर्व राजाका विरुद्ध हतियार उठाउनु पर्ने निष्कर्षमा पुग्यो । यसै स्थितिमा कीर्तिमानसिंह बस्नेत कै निर्देशन अनुसार दामोदर पाँडेको नेतृत्वमा एक सैनिक-दलले काठमाडौं उपत्यकातिर प्रस्थान गर्‍यो । बीच बाटोमा, ककनीमा रहेको स्वामीज्यूको पक्षको फौजलाई आफ्नो पक्षमा मिलाएर यो सैनिक-दल मुड्खुसम्म मात्र के आइपुगेको थियो, सैनिकहरु अगाडि बढ्दै आएको समाचार पाउनासाथ बन्दी हुनुपर्ने सम्भावना देखेपछि आतिर नेपाल छाड्नु नै श्रेयस्कर सम्झी भूतपूर्व महाराजा एवं यिनका सहयोगीहरु त्यहाँबाट बनारस पलायित भए । आफ्नी महारानी राजराजेश्वरीलाई समेत त्यसै अलपत्र छोडी १८ मई, १८०० का रातमा नै पुल्चोकबाट पलायित भएका स्वामीज्यूले रातारात गरी चापागाउँ र पिउटार हुँदै पर्सा-गढीको बाटो भई नेपाली सरहद पार गरि २७ मई १८०० मा बनारस पुगे । भूतपूर्व महाराजा बनारस पलायित भएकोले अवश्यभावी भइसकेको गृहयुद्धको स्थिति टरेर गयो ।

नायब सुवर्णप्रभा

स्वामीज्यू पाटन पुल्चोकबाट पलायित भएपछि - अब काठमाडौंमा बस्नु बेकार छ भन्ने विचार गरी स्वामीज्यू पलायन भएको तेस्रा दिन महारानी राजराजेश्वरीले पनि केही केटी-सुसारेहरु, भीमसेन थापा, बलभद्र शाह, दलभञ्जन पाण्डे, रंगनाथ पण्डित, बालनरसिंह कुँवर र कुलदीप शाह आदिका साथमा काठमाडौंबाट बनारसको निमित्त प्रस्थान गरिन् । कीर्तिमानसिंह बस्नेत र दामोदर पाँडेहरुले यिनीहरुलाई फर्काउने खास प्रयास पनि गरेनन् । राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह पनि यसै दिन नुवाकोट दरबारबाट काठमाडौं दरबारमा ल्याइए । स्वामीज्यू र जेठी महारानी दुवै बनारस गएपछि काठमाडौंमा उनीहरुले गठन गरेको भारदारी-सभा पनि स्वतः विघटित भयो । महारानी राजराजेश्वरीको अनुपस्थितिमा बालक राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहकी संरक्षिका तथा राजप्रतिनिधि अब माहिली रानी सुवर्णप्रभा नै भइन् । आफ्नो नबालक छोराहरु चौतरिया रणोद्योत शाह र शमशेर शाहको प्रतिनिधिको साविकको दायित्व पनि यिनमा नै रहिरह्यो । यसपछि सबै भारदार र तीन शहरका प्रजाहरुलाई जम्मा गरी नाचगान गर्दै धूमधामसँग सिन्दूरयात्रा गरी ठूलो उत्सवसाथ माहिली महारानी सुवर्णप्रभालाई आदरपूर्वक बसन्तपुर राजभवनभित्र प्रवेश गराइयो । यसपछि नयाँ भारदारी-सभाको गठन हुँदा ‘काजी’ कीर्तिमानसिंह बस्नेत प्रधानमन्त्री सरहको ‘मूल-काजी’ को पदमा पदोन्नत गराइए । दामोदर पाण्डे भने साविक भन्दा केही होचिएर मन्त्री सरहको ‘काजी’को सामान्य पदमा मात्र कायम रहिरहे । यिनको तैनाथीमा रहेका अधिराज्यका पश्चिमतर्फका सैनिकहरुलाई यिनको तैनाथीबाट भिकी ‘चौतरा’ बम शाहको तैनाथीमा लगिँदा यथार्थ काजी दामोदर पाण्डेको साविकको अधिकारमा पनि कटौती हुन आएको र यसबाट मामा तथा भानिजका बीचमा केही फाटो पनि देखिन आएको थियो । तर मामा काजी दामोदर पाण्डेले आफ्ना भानिज काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतका यस किसिमका चालबाजीहरुमाथि कुनै पनि प्रतिक्रिया व्यक्त गरेका थिएनन् ।

भारदारी सभा गठन भएको लगभग १५ महिनपछिसम्म पनि काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेत नेपाल अधिराज्यका प्रमुख प्रशासक भएर रहेका थिए । यिनीले सिफरिस गरेका राज्यकीय लिखतहरुमा बालक राजा गीर्वाण युद्ध विक्रम शाहको नामबाट लालमोहरको छाप लगाइ दिनु मात्र नायब महारानी सुवर्णप्रभाको प्रमुख कर्तव्य रहेको थियो । जेठी महारानी राजराजेश्वरीका पक्षका भारदारहरु काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतसँग भित्र-भित्रै जलिरहेका थियो । यसैले उनीहरुले—“रानी सुवर्णप्रभाको काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतसँग अनुचित सम्बन्ध रहँदै आएको छ” भन्ने

अफवाहलाई फैलाउन शुरु गरिदिएका थिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.२६८) ।

यस्तो स्थितिमा वि.सं.१८५८ आश्विन १५ गते तदनुसार २८ सितम्बर, १८०१ ई.को राति ९ बजेको करिवमा काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेत राजभवनमा शेर बहादुर शाहीसँग आवश्यक छलफल गरी छुट्टिएर आफ्नो आवश्यकतर्फ फर्किइरहेका थिए । मूलबाटो अलि घुमाउरो पर्ने हुनाले यिनी प्रयाः हात्तीसारतर्फको सोभो गरी आफ्नो आवश्यकता आउने गर्दथे । यस दिन पनि यिनी यही नै बाटो गरी आउँदा हतियारधारी कँचन खवास र श्यामदत्त शाह दुई जना हत्याराहरूले बाटामा नै यिनको निर्मम हत्या गरी यिनको लाशलाई हात्तीसारको एउटा घरको कोठाभित्र फालिदिएका थिए(D.R. Regmi, Modern Nepal, Vol. 11, p. 79) ।

रातिभरि यिनको खोजि हुँदै रह्यो, तर पत्ता भने लाग्न सकेन । भोलिपल्ट बिहान मात्र यिनको हत्या भएको थाहा हुन आयो । हत्याराहरू यद्यपि वेपत्ता भए, तर हत्याराहरू चिनिएका हुनाले यिनीहरूलाई आदेश दिने को-को रहेछन त भन्ने कुराको व्यापक छानविन हुन थाल्यो । फलस्वरूप जेठी महारानी राजरजेश्वरीका पक्षका ८० जना जति भारदार र सैनिक अधिकारीहरू थुनामा परे । यी थुनाएका मध्ये पनि सुवर्णप्रभा र कीर्तीमानसिंह बीच अनुचित सम्बन्ध छ भनी “हल्ला चलाउने प्रमुख व्यक्तिहरू” सर्दार प्रतिमान राना, खजाञ्ची गर्भु खवास र सर्दार इन्द्रसिंह खवास आदि पाँच-सात जना भारदारहरू हत्याराहरूका मतियार ठहरिई काटिए । देविदत्त थापाको आँखा भिक्किए । वास्तविक हत्याराहरू भने नेपालबाट भागेर वेपत्ता नै भए । नायब सुवर्णप्रभाले कीर्तीमानसिंह बस्नेतका भाइ वस्त्राबारसिंह बस्नेतलाई मूलकाजी वा प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्त गरिए । दामोदर पाण्डे र अमरसिंह थापा(बडा) पनि काजीको रुपमा मन्त्रीपरिषदमा कायमै रहे । महारानीका मुख्य सल्लाकारका रुपमा भने सुबुद्धि खडका नियुक्ति हुन भए(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, वि.सं. २०६३ मार्ग, पृ. २८-२९) ।

काशी, रणबहादुर र ब्रिटिश

रणबहादुर शाहको बनारस आगमनले गर्दा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई पनि आफ्नो स्वार्थसिद्धिको ठूलो सुनौलो अवसर प्राप्त भएकोले शरणगत स्वामी महाराज रणबहादुर शाहको भव्य स्वागत सत्कार गर्‍यो(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पंचम संस्करण २०३७, पृ.२४९, डा.पिताम्बरलाल यादव- नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौं संस्करण २०५३, पृ.९६) । सन् १७९२ मा नेपाल र कम्पनी सरकार बीच एउटा वाणिज्य सन्धि भएको थियो । तर उक्त सन्धि कार्यान्वयन हुन नसकेको हुँदा ब्रिटिशहरू सान्झै चिन्तित भएका थिए । सन् १७९२ई.को वाणिज्य सन्धितर्फ नेपालको ध्यान फर्काउन किर्कप्याट्रिक पनि सफल भएनन् । त्यसकारण कम्पनी सरकारले नेपालसँग अर्को एक वाणिज्य सन्धि गर्न चाहन्थ्यो । रणबहादुर शाह बनारस गएको मौकामा आफ्नो उद्देश्य पुरा गर्ने विचार कम्पनी सरकारका तत्कालीन गभर्नर जनरल लार्ड वेलेज्लीको रहेको पाइन्छ । त्यस कारण रणबहादुरको हेरविचार गर्नको निम्ति मासिक रु.१५००/- तलब दिने गरी कप्तान नक्सलाई पोलिटिकल एजेण्टको हैसियतले नियुक्त गरियो । रणबहादुर शाहको सारा व्ययभार पनि कम्पनीले नै बोक्‍यो(बाल चन्द्र शर्मा:- नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पंचम संस्करण २०३७, पृ.२४९, डा.पीताम्बर लाल यादव-नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौं संस्करण २०५३, पृ.९६) । कम्पनी सरकारसित सैनिक सहायता लिएर आफ्नो राजकाज सम्बन्धि अधिकारको पुनर्स्थापना गर्ने विचार रणबहादुर शाहको थियो । अर्को तिर कम्पनी सरकारको सहायताले रणबहादुर शहले नेपालमा शासन सत्तामा अधिकार जमाउन सक्ने पूर्ण सम्भावना देखेर दामोदर पाण्डेलागायतका दरबारीले नेपालको अधिदेखि चलि आएको अँग्रेज विरोधी नीतिको त्याग गर्नु पर्यो । नेपाल दरबारमा रहेका दरबारीहरू रणबहादुर शाहलाई बनारसमा नै नजरबन्द जस्तो राख्न चाहन्थे । यस्तो स्थितिमा कम्पनी सरकारको लागि अधिकतम लाभ प्राप्त गर्ने उद्देश्यले तत्कालीन गभर्नर जनरल लार्ड वेलेज्ली दुबैसित कुरा गर्न थले ।

भीमसेन थापाले बनारस प्रवासकालमा स्वामी महाराजका परम भक्त भएर रणबहादुर शाहका हृदय जित्न सफल भएका थिए । स्वामी महाराज पनि भीमसेन थापाको सल्लाह मान्न थालेका थिए । स्वामी रणबहादुर शाहको अङ्गरक्षक साथैमा पालयित भएका भीमसेन थापाले यतिञ्जेलसम्ममा स्वामी रण बहादुर शाहबाटै “सर्दार” को मान-पदवी प्राप्त गरिसकेका थिए । भीमसेन थापाको सल्लाह मुताबिक स्वामीज्यूले कम्पनी सरकारको सर्त अस्वीकार गरे । त्यसपछि कम्पनी सरकारले काठमाडौंका भारदारसँग सन्धिको निम्ति कुरा चलाए । कैयौ प्रयाशपछि अन्त्यमा २६ अक्टूबर, १८०१ का दिन कम्पनी र नेपाल बीच १३ सूत्रीय सन्धिमा हस्ताक्षर भयो । यसरी सन् १८०१मा नेपाल र कम्पनीको सन्धि भयो(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौं संस्करण २०५९, पृ.११७-११८) ।

सन् १८०१को सन्धিদ्वारा हात्ती कर माफ

यस सन्धि अनुसार ब्रिटिश रेजिडेण्टलाई काठमाण्डौंमा रहने दिने र नेपाली भूमिबाट तिब्बत, चीन र भूटानसँग स्वतन्त्र व्यापार गर्न सक्ने । साथै सन्धिको धारा ६ अनुसार नेपाल र अवध राज्यको सीमा क्षेत्रका भूभागहरूलाई लिएर कुनै विवाद उठ्न गएमा कम्पनी सरकारको मध्यस्थतामा त्यस्ता विवादहरूको समाधान गर्नेछन् । सन्धिको धारा ७ मार्फत विजयपुर, चौदण्डी, मकवानपुर राज्यको पृथ्वीनारायण शाह र राजेन्द्रलक्ष्मी देवि शाहको शासनकालदेखि तनहुँ राज्यको भित्री तराई प्रदेशको वापत नेपालले कम्पनीलाई कर स्वरुप वार्षिकरुपमा बुझाउँदै आएको हात्ती कर माफगरी दिए ।

नेपालबाट रेजिडेन्ट फिर्ता र सन्धिहरूभङ्ग

वास्तवमा १८०१ई.को सन्धि दामोदर पाण्डेहरुले बनारसस्थित रणबहादुर शाह तथा उनको दलबाट उत्पन्न हुने खतराबाट सुरक्षित हुने उपायस्वरूप पनि गरेका थिए । यो कुरा उक्त सन्धि-पत्रमा रहेको रणबहादुर शाह सम्बन्धी नवौं धाराले स्पष्ट गर्दछ । सन् १८०१ ई.मा कम्पनी र नेपाल बीच भएको सन्धि अनुसार १० अप्रील १८०२ मा कप्तान नक्स(Captain knox) ब्रिटिश रेजिडेण्टको रूपमा काठमाण्डौं पुगेर बस्न थाले । आफूलाई नजरबन्द गर्ने उद्देश्यबाट गरिएको ब्रिटिशसँगको सन्धि राम्रो जग बसाउन नपाउँदै त्यसलाई भङ्ग गर्न नसकिएमा आफू आजन्म बनारसमै कैदी भएर रहनु पर्ने भय रणबहादुर शाहलाई सताउन थाले । अतः रणबहादुर शाहका निम्ति यो सन्धि जति सक्यो चाँडो भङ्ग हुनु अत्यावश्यक थियो । रणबहादुर शाहले भीमसेन थापाको सल्लाह बमोजिम आफ्नै जेठी महारानी राजराजेश्वरीलाई नेपाल पठाएर ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारसितको सन्धि भङ्ग गराउने विचार गरे । रणबहादुर शाह र भीमसेन थापाको योजनानुसार महारानी राजराजेश्वरी नेपालको लागि प्रस्थान गरिइन् ।

दामोदर पाण्डेको प्रतिष्ठा स समय निकै घटिसकेको उल्लेख कप्तान नक्सकै साथ काठमाडौं पुग्ने डा. हेमिल्टनले गरेका छन् । नायब सुवर्णप्रभा दामोदर पाण्डेको स्थानमा ब्रह्मशाहीको अभ्युदय चाहन्थिन् । दामोदर पाण्डेमाथि हत्या र षडयन्त्रको पनि भूटो शंका गरिन लागेको थियो र उनका दुई जना छोराहरु पनि केहि दिनको निम्ति कैद गरिसकिएका थिए । यिनै सब कारणले उनी एक प्रकारले राजकाजदेखि उदासीन भई अवसरको प्रतीक्षा गर्दै थिए । यसै अवसरमा जेठी महारानी राजराजेश्वरी नेपाल सरहदभित्र आइपुगेकोले दामोदर पाण्डेको निम्ति आफ्नो प्रतिष्ठा बढाउने अवसर प्राप्त भयो । सम्भवतः उनैको गुप्त सल्लाह मानी महारानी राजराजेश्वरी मकवानपुरबाट काठमाडौंको निम्ति प्रस्थान गरिन । मार्गमा सुवर्णप्रभाद्वारा उपस्थित गराइएका अनेक बाधाहरुको परवाह नै नगरी जेठी महारानी राजराजेश्वरी आफ्ना बाँकी रहेका केवल दस-बाह्र जना केटी-सुसारेहरुको साथ चितलाङ्ग आइपुगिन् । सुवर्णप्रभाको संदिग्ध चरित्रले काठमाण्डौंका नागरिक उनलाई विशेष रुचउन्नथे । यस अवस्थामा राजराजेश्वरीको मार्ग सुगम नै थियो ।

सुवर्णप्रभाले आफ्नी सौताको बाटो छेक्न पटक-पटक गरी फौज पठाइन् । तर प्रत्येक पटक पठाइएका फौजहरु राजराजेश्वरीकै पछि लागे र यसरी फरवरी, १८०३ ई.को एक दिन प्रातःकाल उनी थानकोट आइपुगिन् । दामोदर पाण्डेका साथै अधिकांश भारदार र काठमाडौंका नागरिकले धूमधामसित उनको स्वागत गरे । चारैतिरबाट निरास सुवर्णप्रभा दरबार छोडी देवपाटन गई बसिन् । जेठी महारानी राजराजेश्वरी बालक राजा गीर्वाण युद्ध विक्रम शाहकी नायब भइन् र दामोदर पाण्डेले प्रधानमन्त्रीको उत्तरदायित्व लिए । सुवर्णप्रभाको जीविकाको प्रबन्ध राज्यतिरबाट गरियो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, नवौं संस्करण २०४९, पृ. २५०) ।

अब महारानी राजराजेश्वरीले सब भन्दा पहिले ब्रिटिश रेजिडेण्ट नक्सलाई नेपालबाट फिर्ता पठाउन कार्य गर्न थालिन् । दुर्भाग्यवश, “काठमाण्डौंमा हैजा फैलियो । “काठमाण्डौंमा हैजाको प्रकोप फैलिएकोले तपाईंले यहाँ बस्नु उचित छैन, मकवानपुर गएर बस्नुहोला”—भन्ने बालक राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको नामबाट रेजिडेण्टको नाममा आदेश-पत्र पठाइयो । यसले गर्दा २३ जुलाई, १८०३ को रेजिडेण्ट कप्तान नक्स काठमाण्डौंबाट हेटौडा गएर बस्न बाध्य भए । यस वेला मराठाहरुसँग भीषण युद्ध प्रारम्भ भएकोले रेजिडेण्टलाई काठमाडौंबाट निकालेको अपमानलाई कम्पनीले केहि महिनासम्म बाध्यतापूर्वक सहिरहे । गभर्नर जनरल वेल्सलीले नेपालका राजालाई एक औपचारिक पत्रद्वारा जानकारी पठाई, रेजिडेण्ट नक्सलाई मकवानपुरबाट फिर्ता बोलाई, नेपालसँग भएको १७९२ तथा १८०१ का सन्धिहरुभङ्गको ४ जनवरी, १८०४ का दिन औपचारिक घोषण गऱ्यो(थोर्नटन-हिस्ट्री ऑफ दि ब्रिटिश इम्पायर इन इण्डिया) ।

स्वामी रणबहादुर शाहको नेपाल पुनरागमन

नेपाल सरकारका तर्फबाट यसरी रेजिडेण्टलाई फर्कन बाध्य गराई सन्धिको उचित मर्यादा नराखिएबाट कम्पनी सरकारले पनि बनारसमा रहेका रणबहादुर शाहको कैद खुकुलो पारिदियो । स्वामीज्यूले ब्रिटिश गभर्नर-जनरलसँग नेपाल फर्कने अनुमति-पत्रको माग गर्दा उनले अनुमति-पत्र मात्र प्रदान नगरी स्वामीज्यूको सुरक्षाको निमित्त भनी नेपालको सिमानासम्म केही मिलिटरीहरु साथै पठाइदिएका थिए । यसबाट नरसिंह गुरुङ्गलाई कम्पनी सरकारले पनि स्वामीज्यूको नै पक्ष लिइसकेको रहेछ भन्ने भ्रम पैदा भएको थियो । यसैले स्वामीज्यूको पक्षमा मिल्नुमा नै यिनले श्रेयस्कर सम्झिएका थिए । निगरानीको निमित्त खटाइएका काजी नरसिंह गुरुङ्ग अब स्वयं नै स्वामीज्यूका अङ्गरक्षकका रूपमा परिणत भैसकेका थिए । काशीबाट फर्किएपछि पनि दुई-चार दिनसम्म त स्वामीज्यू प्रायः शान्त नै रहेका थिए, तर पछि स्वामीज्यूले गेरुवा-वस्त्र फुकाली राजसी पोशाक पहिरेर सजधजका साथ राजभवनभित्र प्रवेश गरे (वि.सं.१८६० फागुन २७ गते तदनुसार ७ मार्च इ.सं.१८०५)। यिनको यस अवैध हस्तक्षेपको विरोध गर्ने साहस यतिखेर कसैमा थिएन । उल्टो सबै भाइ-भारदारहरु यिनलाई गलत कामतिर उक्साइरहेका थिए । यसपछि यिनको पहिलो लक्ष्य काजी दामोदर पाण्डे नै भए । १२ दिनपछि यिनी अमानुषिक यातनासाथ निगरानीमा राखिएका थिए । टाढा लगिएमा यिनीप्रति सहानुभूति प्रकट गरी सैनिकहरुले विद्रोह पो गर्नेहुन् कि भन्ने डर पनि छँदै थियो । यसैले भीमसेन थापाहरुकै प्रबन्ध अनुसार यिनलाई टाढा नलगी लुमडीननजिकैको मसानघाटमा नृसंशकतापूर्वक कटाइयो (चैत ३ गते तदनुसार १३ मार्च)। यिनका जेठा छोरा रणकेशर पाण्डे र माइला छोरा गजकेशर पाण्डे पनि त्यही नै काटिए । भूतपूर्व मन्त्री टक्सारी भीम खवास र यिनका एक छोरा विष्णुमती नदीमा लगी काटिए । यिनैका अर्का छोरा चोभार टौदहमा लगी डुबाइए । अर्का अर्का छोरालाई खुट्टामा पासो लगाई उ“धोमुण्टो गरी रुखमा झुण्ड्याएर छाउनीमा तीन दिनसम्म राख्दा पनि मरेनन् र पछि उनी त्यही नै काटिए । सुब्बा शङ्खधर खवास खाडलमा कुमसम्म आउने गरी पुरिई कपाललाई खोटोमा लपेटेर आगो लगाई मारिए । सरदार इन्द्रमान खत्री, द्वारे समनसिंह र सुवेदार मानधन पनि यसै पर्वमा काटिए । यिनीहरुमाथि न कुनै आरोप लगाई मुद्दा चलाइयो, न त यिनीहरुलाई दण्ड दिने सम्बन्धी कुनै फैसला नै

लेखियो । दामोदर पाण्डेका १४ वर्ष मुनिका छोरा करवीर पाण्डे तथा रणजङ्ग पाण्डेहरु र अन्य नातिहरु भाग्न सफल भएकाले यिनीहरुको ज्यानसम्म येनकेन जोगियो, तर सर्वस्वहरण भएर यिनका अबलाहरु सबै काठमाडौँबाट निकालिए ।

अनेकौँ जोखिमपूर्ण लडाईँहरुमा भाग लिई जुन व्यक्तिले नेपाल अधिराज्यको एकीकरणमा दिलोज्यानले महत्वपूर्ण योगदान दिएको थियो, त्यही व्यक्तिको देशभक्ति एवं स्वामीभक्तिलाई समेत पूर्णतया उपेक्षा गरी दामोदर पाण्डेजस्ता निरपराध व्यक्तिको यसरी क्रुरतापूर्वक हत्या गराउनु स्वामीज्यू तथा यिनका सल्लाहकारहरुको अत्यन्त नै अमानुषिक एवं घृणित काम देखिन आएको छ । यही कुरा हत्याकाण्डमा पर्ने अन्य निरपराध भारदारहरुको हकमा पनि लागू हुन्छ । कमसेकम यिनका यशस्वी पिता काजी कालु पाण्डे र दाजु काजी वंशराज पाण्डेहरुको राष्ट्रसेवाका अद्वितीय उदाहरणहरुको सम्झना त यति बेला पनि अवश्य पनि गरिनु पर्ने थियो । तर सम्झना गर्ने कसले ? “आफ्ना भाइ-भारदारहरुलाई कुनै हालतमा पनि नमार्नु”- भन्ने पृथ्वीनारायण शाहको विवेकपूर्ण निर्देशनलाई पनि यस बेला माटोमा नै मिलाइएको थियो । यस किसिमको कामलाई अमानुषिकताको पराकाष्ठा सिवाय के भन्न सकिन्छ र ?

दामोदर पाण्डेका अर्का एक छोरा यिनताक कुमाउँमा हाकिम भएर बसिरहेका थिए । गढवाल हान्न गएका काजी अमरसिंह थापाले विनाकसुर यिनलाई पक्रेर काठमाडौँतर्फ पठाउँदा नेल र गलफन्दीको भारलाई खप्न नसकी बीच बाटामा नै यिनको देहान्त भयो । जेठी महारानी राजराजेश्वरी पनि केही महिनासम्म त काठमाडौँमा नै नजरबन्दमा राखिएकी थिइन्, पछिबाट नाङ्गो-खुट्टा निकालिएकीले काठमाडौँबाट दुई बास जति पूर्वोत्तरमा रहेको हेलम्बूको हिमाली लेकमा शेर्पाहरुको बस्तीमा गई निर्वासित जीवन बिताउन विवश भएन् (१८६२जेट १०गते तदनुसार २१मई १८०५) ।

स्वामी रणबहादुर शाहको हस्तक्षेप

काशीबाट फर्किएपछि पनि केहि दिनसम्म त स्वामी रणबहादुर शाह प्रायः शान्त नै रहेका थिए, तर पछि स्वामीज्यूले गेरुवा-वस्त्र फुकाली राजसी पोशाक लगाएर स्वामी रण बहादुर शाहले अनधिकृत रुपमा बलपूर्वक ७ मार्च, १८०४ का दिन राजभवनभित्र प्रवेश गरिदिए । यिनको यस अवैध हस्तक्षेपको विरोध गर्ने साहस यतिखेर कसैमा थिएन । यिनको पहिलो लक्ष्य काजी दामोदर पाण्डे नै भए । १२ दिनपछि यिनी अमानुषिक यातनासाथ निगरानीमा राखिएका थिए । टाढा लगिएमा यिनीप्रति सहानुभूति प्रकट गरी सैनिकहरुले विद्रोह पो गर्नेहुन् कि भन्ने डर पनि छँदै थियो । यसैले भीमसेन थापाहरुकै प्रबन्धअनुसार यिनलाई टाढा नलगी लुमडीननजिकैको मसानघाटमा नृसंशकतापूर्वक कटाइयो (चैत ३गते तदनुसार १३मार्च)। यिनका जेठा छोरा रणकेशर पाण्डे र माइला छोरा गजकेशर पाण्डे पनि त्यही नै काटिए । भूतपूर्व मन्त्री टक्सारी भीम खवास र यिनका एक छोरा विष्णुमती नदीमा लगी काटिए । यिनैका अर्का छोरा चोभार टौदहमा लगी डुबाइए । अझ अर्का छोरालाई खुट्टामा पासो लगाई उँधोमुण्टो गरी रुखमा झुण्ड्याएर छाउनीमा तीन दिनसम्म राख्दा पनि मरेनन् र पछि उनी त्यहीं नै काटिए । सुब्बा शङ्खधर खवास खाडलमा कुमसम्म आउने गरी पुरिई कपाललाई खोटोमा लपेटेर आगो लगाई मारिए । सरदार इन्द्रमान खत्री, द्वारे समनसिंह र सुबेदार मानधन पनि यसै पर्वमा काटिए । यिनीहरुमाथि न कुनै आरोप लगाई मुद्दा चलाइयो, न त यिनीहरुलाई दण्ड दिने सम्बन्धी कुनै फैसला नै लेखियो । दामोदर पाण्डेका १४ वर्ष मुनिका छोरा करवीर पाण्डे तथा रणजङ्ग पाण्डेहरु र अन्य नातिहरु भाग्न सफल भएकाले यिनीहरुको ज्यानसम्म येनकेन जोगियो, तर सर्वस्वहरण भएर यिनका अबलाहरु सबै काठमाडौँबाट निकालिए ।

काशीबाट फर्की रणबहादुर शाहले गरे विवाहहरु

सन् १८०४ई.मा काशी अर्थात बनारसबाट फर्की आएर रणबहादुर शाहले कान्तिवतीकी बहिनी चन्द्रावती पनि विवाह गरे । रणबहादुर शाहको अन्तिम विवाहिता रानी ललित त्रिपुर सुन्दरी भीमसेन थापाका भाई नयनसिंह थापाकी कान्छी छोरी थिइन्(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पंचम संस्करण २०३७, पृ.२४७, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.१००) ।

नेपालको गढवालमाथि आक्रमण

नायब बहादुर शाहाको प्रशासनकालमा गढवाललाई आश्रित राज्य बनाई प्रतिवर्ष रु.९०००/- तिर्ने सन्धि गरी नेपाली सेना फर्केका थिए । राजा रणबहादुर शाहाको शासनकालमा गढवालकै अनुरोधमा उक्त रकम घटाएर रु.३०००/- गरिएको थियो । शुरुमा गढवालले उक्त रकम तिर्ने गरे पनि पछि नेपालमा गुह कलह चलेकोले गढवालले रकम तीर्न छाडियो । रणबहादुर शाहा बनारसबाट फर्के नेपाल आएपछि अक्टूबर, १८०४ई.मा ‘काजी’ भीमसेन थापा तथा ‘चौतारा’ शेरबहादुर शाहीले नेपाली फौजलाई गढवालमाथि आक्रमण गर्न पठाए । सन् १८०४ ताका गढवालमा आएको भीषण भूकम्प र पहिरो जस्ता प्राकृतिक प्रकोपले गर्दा राज्यको अवस्था एकदम दायनीय भइसकेको थियो । भन्न राजपरिवारमा वुवा-छोरा बीचको झगडाले गर्दा दरवारीहरुपनि दुई समूहमा विभाजित भइसकेका थिए । यस्तो स्थितिमा अमरसिंह थापा, भक्ति थापा एवं हस्तिदल शाहको मातहतमा गएको विशाल नेपाली फौजले गढवाल माथि आक्रमण गर्‍यो । नेपालसितको युद्धमा गढवालका राजा प्रधुमन शाह पराजित भए र मारिए । उनका दुई छोरा कैद गरिए । यस मध्ये एउटाको हत्या गरियो । यसरी परिस्थितिको लाभ उठाई नेपालले जून, १८०४.मा गढवाललाई कब्जा गर्‍यो । गढवाल विजयले उत्साहित नेपालीहरुको आकांक्षा र मनोबल बढ्न गयो । सतलज पारि कांगडा राज्यलाई आफ्नो मातहतमा पारेर काश्मीर सम्म पुग्ने सपना नेपालीहरुले हेर्न थाले । सतलज पारि कांगडा राज्यमाथि नेपाली सेनाले आक्रमण गरे ।

मुख्तियार रणबहादुर शाह

रणबहादुर शाह काशीबाट फर्केपछि नेपालको राजनीति तथा प्रशासन कार्यमा भीमसेन थापाको विशेष हात रहन थालेको थियो । भीमसेन थापाकै आडमा रणबहादुर शाह नेपाल फर्कन सकेका थियो(चित्ररञ्जन नेपाली-जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, पाँचौँ संस्करण २०६०, पृ.०८) । काजी भीमसेन थापा तथा 'चौतारा' शेरबहादुर शाहीको पनि साक्षीको रुपमा हस्ताक्षर पारी २६ फरवरी १८०६ का दिन बालक राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहबाट आफ्ना पिता स्वामी-महाराज रणबहादुर शाहलाई 'मुख्तियार' को पदवी प्रदान गरिएको लालमोहर लागेको पत्र प्राप्त हुन आए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.२८६) ।

अवध, कम्पनी र पाल्पा

सन् १७६४मा भएको बक्सर युद्धदेखि कम्पनीको अवधसँग सम्बन्ध आरम्भ हुन्छ । त्यस युद्धमा कम्पनी की सेना और मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय), अवध का नवाब-बजीर शुजाउद्दौला तथा बंगाल, बिहार और उड़ीसा का बजीर-आजम मीर कासिम की मिलीजुली संयुक्त सेना बीच भिडन्त भएको थियो । तर संयुक्त सेना पराजित भए । सन् १७६५ई.मा कम्पनीले अवधको नवाबसँग दुई चोटी सन्धि गर्‍यो । पहिलो पल्ट युद्धदण्ड पचास लाख रुपैया, दोस्रो पल्ट पचासबाट बढाएर साठ लाख गरि दियो । त्यस समय अवधलाई कम्पनी राज्यमा सम्मिलित गर्नु आसान थियो । तर, क्लाइव यस पक्षमा थिएन, ऊ उत्तर-पश्चिमको देशी राज्यसँग टक्कटर लिन चाहन्थे । अतः उसले अवधको नवाबसँग एउटा प्रतिरक्षात्मक सन्धि गर्‍यो । त्यस वेलादेखि नै कम्पनीको एक अंग्रेज रेजिडेंट अवधका नवाबको दरबारमा रहन्थे ।

भारतीय उपमहाद्वीपको अत्यधिक राजदरबारहरुमा त्यस समय ब्रिटिश रेजिडेंट स्थानीय ढंगले बस्दथे । स्थानीय पोशाक लगाउँन्थे र आफ्नो यहाँ स्थानीय मुंशी नौकर राखेर ऊ बाट स्थानीय भाषा र रहन-सहनको तौर तरीका सिक्दथे । यी रेजिडेंटहरुको खास काम सबै दरबार भित्र त्यहाँको राजा, महाराजा र नवाब वजीर विरुद्ध साजिश गर्नु र दरबारमा आपसी फूट डाल्नु थियो । विस्तारै-विस्तारै अवध भित्र पनि रेजिडेंटको साजिश र त्यसको असर बढ्दै गयो । सन् १७७५मा शुजाउद्दौलाको देहान्तपछि उनको छोरा आसफुद्दौला अवधका नवाब वजीर भए । जसले आफ्नो राजधानी फैजाबादबाट लखनऊ स्थानान्तरित गरिए ।

सन् १७८८मा ब्रिटिश गभर्नर जनरल लार्ड कार्नवालिसले अवधका नवाब वजीर आसफुद्दौलासित गरेको सन्धि अनुसार कम्पनीको सबसीडियरी सेनाको खर्च पचास लाख सालानाबाट कहिले पनि न बढाउने । तर, ब्रिटिश गभर्नर जनरल सर जाँन शोर(१७९३-१७९८)ले वेवजह यो सन्धि भंग गर्न लाग्यो । सर जान शोरले नवाबमाथि जोर दियो कि साढे-पाँच लाख सालानाको खर्चमा एक प्लाटुन ब्रिटिश र एक प्लाटुन देशी सेना आफ्नो यहाँ अरु राख्नु । यो सेनाको असली मकसद कम्पनीको भारतीय उपमहादेशका आफ्नो साम्राज्य बढाउनु र स्वयं अवधलाई विस्तारै-विस्तारै आफ्नो अधीन गर्नको लागि उसैको खर्चमा एउटा जबरदस्त सेना सधैको लागि तयार रहोस । नवाब आसफुद्दौलाले नयाँ सैनिक खर्चलाई इंकार गरी दिए । सन् १७९७मा सर जान शोर स्वयं लखनऊ पुगेर, जसरी भए पनि आसफुद्दौलालाई कम्पनीको माँग पूरा गर्न मजबूर गरे । त्यसैवेला वहाँ विरामी भए । केही महीनामा उनको देहान्त भयो ।

आसफुद्दौलाको देहान्तपछि उनको छोरा वजीर अली अवधका नवाब वजीर भए । ब्रिटिश गभर्नर जनरल सर जाँन शोरले पनि विधिवत वजीर अलीलाई अवधका नवाब वजीर स्वीकार गर्‍यो । तर केहि समयपछि शोरलाई जानकारी भयो कि आसफुद्दौलाको एक भाई सआदत अली बनारसमा बसिरहेको छ । त्यसलाई अवधका नवाब वजीर बनाएपछि राम्रो सौदा गर्न सकिन्छ । गभर्नर जनरल शोर अविलम्ब बनारस पुगेर सआदत अली समक्ष यो प्रस्ताव राखे कि कम्पनीको मददले तपाईं वजीर अलीको गद्दीबाट हटाई दिनुस, यसको लागि स्पष्ट शर्त पचपन लाख सालानाको रकमलाई धेरै बढाउनु पर्छ र यसको आलावा कम्पनीको सहयोगको लागि हामीलाई पनि धन सम्पत्ति दिनुपर्छ । यो शर्तमा नवाबीको लागि इच्छुक सआदत अली खुशीले राजी भए । गभर्नर जनरल लखनऊ पुगेर वजीरलाई कैद गरेर बनारस पठाई दिए र २१ जनवरी, १७९८ को उसको ठाउँमा सआदत अलीलाई नवाब घोषणा गरे । सन् १७९८, फरवरी २१ को सआदत अली र जाँन शोर बीच एउटा सन्धि भयो । यस सन्धिबाट कम्पनीलाई महत्वपूर्ण लाभ भयो । राजनैतिक दृष्टिले इलाहाबाद(अब प्रयागराज)को किला जो कम्पनीलाई प्राप्त भएको थियो, धेरै नै महत्वपूर्ण थियो । यो सन्धि अवधको लागि मौतको वारण्ट समान थियो ।

सन् १७९८, मईमा सर जाँन शोर ठाउँमा मार्क्विस् वेल्सली गवर्नर जेनरल नियुक्त भएर आए । उसले अवध माथि ब्रिटिश साम्राज्यको शिकंजालाई अरु बढी कसने प्रयत्न गर्न थाले । मार्क्विस् वेल्सलीले मराठाको विरुद्ध अवधलाई एउटा ठोस सामरिक अवरोधक बनाउन चाहन्थे । यसकारण ऊ चाहन्थे कि अवधमा अंगरेजी सेना बढोस र अवधको उपजाऊ भूमिमाथि कम्पनीको आधिपत्य स्थापित होस । अतः मार्क्विस् वेल्सलीले नवाबलाई आफ्नो सेना भंग गर्न र अंग्रेजको सेना बढाउने माँग गरे । केही समय सम्म सआदत अलीले कम्पनीको माँगलाई टाल्ने कोशिश गरे, तर जब दबाव बढ्न थाल्यो, तब उसले नवम्बर १७९८मा आफ्नो पुत्रको पक्षमा अवधको राजसिंहासन छोड्ने इच्छा प्रकट गर्‍यो । तर, जब उसले देख्यो कि मार्क्विस् वेल्सलीले अवधलाई अंग्रेजी राज्यमा मिलाउने योजना बनाइरहेको छ, तब उसलाई बडो दुःख भयो र उसले सत्ता त्यागने गर्ने भावना परित्याग गरे । अवध राज्यलाई हडपने यो नीति असफल हुन लागेको देखेर मार्क्विस् वेल्सली नवाबमाथि दबाव बढाउन थाले । सआदतलाई यो डर देखाउन थाल्यो कि यदि उसले कम्पनी सेनाको सख्या बढाएन भने उसले कम्पनीको सुरक्षा पाउँने छैन । अन्तमा विवश भएर सआदत अलीले १४ नवम्बर, १८०१ को वेल्सलीले तैयार पारेको सन्धि-पत्रमा दस्तखत गरी दिए । यस सन्धि अनुसार अवधको आधा राज्य सदाको लागि ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको अधीन भयो । मार्क्विस् वेल्सलीले आफ्नो भाई हेनरी वेल्सलीलाई

यस नयाँ ब्रिटिस प्रान्तको पहिलो लेफ्टिनेन्ट गवर्नर नियुक्त गर्‍यो(सुन्दर लाल-भारत में अंग्रेजी राज्य, भाग-१, पृ.३८६) । त्यसपछि अवधका नवाब वजीरबाट पाएका तराईको तिरो पाल्पाका राजा पृथ्वीपाल सेनले कम्पनीलाई बुझाउन थाल्यो ।

नेपालीहरूमा ब्रिटिश विरोधी फेशन

इतिहासको घटनाक्रममा नेपालका राजा पृथ्वी नारायण शाह, प्रताप सिंह शाह, बालक राजा रणबहादुर शाहका नायब राजेन्द्रलक्ष्मी शाह तथा नायब बहादुर शाहको कम्पनी सरकारप्रतिको मित्रवत् र व्यवहारपरक नीति बहादुर शाहको पतन पछिका नेपालका भाई भारदारहरूका लागि बढी अग्राह्य र अरुचिकर बन्न पुगेको थियो । त्यतिखेर ब्रिटिश विरोधी हुनु नै राष्ट्रवादी हुनु हो भन्ने मान्यता नेपाल दरबारमा प्रभावित हुन पुगेको थियो । राज्यशक्ति प्राप्त गर्ने र सत्ताको केन्द्रमा रहिरहन इच्छुक व्यक्तिहरूबीचमा ब्रिटिश विरोध फेशनकै रूपमा रहेको थियो(केशव प्रसाद भट्टराई-नेपाल-भारत सम्बन्ध, प्रकाशन वर्ष २०५८ शहीद सप्ताह, पृ. १३०) ।

पाल्पाको लागि षडयन्त्र

मुख्तियार बनेपछि रणबहादुर शाहले भीमसेन थापाको सल्लाह मुताबिक पाल्पालाई विशाल नेपाल राज्यमा मिलाउने निर्णय गरे(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.११३) । यतिवेला पाल्पा राज्यका दीवानी अधिकार कम्पनीको मातहतमा गइसकेकोले पाल्पाको सम्बन्ध कम्पनीसित कायम भएको थियो । पाल्पामाथि सोमै आक्रमण गरेमा ब्रिटिश सेना आउन सक्दथियो । पाल्पा कब्जा नगरिएमा नवविजित क्षेत्रहरूमाथि पनि नराम्रो असर पर्ने आनि विद्रोह हुने बढी सम्भावना थियो । तसर्थ ब्रिटिश सेना भारतीय उपमहाद्वीपमा दोश्रो मराठा युद्ध(१८०३-१८०६) र यूरोपमा फ्रान्सका सम्राट नेपोलियनसंगको युद्ध(१८०५-१८१३)मा नराम्रसंग फसेका बेला पाल्पा कब्जा गर्न निर्णय लिए ।

यसपछि पाल्पा राज्यमाथि आफ्नो अधिकार स्थापित गर्ने भित्री उद्देश्य राखी पाल्पाली राजा पृथ्वीपाल सेनलाई भुक्त्याएर काठमाडौँमा बोलाई पक्रने योजना तैयार गरियो । यसको निम्ति बालक राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको भाकाबाट –“हाम्रा बुबाज्यूसँग विवाह गराउनको निम्ति आफ्नी बहिनीलाई साथमा लिई तपाईं तुरुन्त नै यहाँ आउनुहोस्” भनी राजा पृथ्वीपाल सेनको नाममा लालमोहर लागेको राजकीय पत्र पठाइयो । राजा पृथ्वीपाल सेनले राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको नामबाट प्रस्तुत भएको यस प्रस्तावमा ‘नाई’ भन्न सकेनन् । तर यिनले आफू स्वयं नआई आफ्ना भाई ‘चौतारा’ रणबहादुर सेनका साथ आफ्नी बहिनीको डोलालाई पनि यथासमयमा नै काठमाडौँमा पठाइदिए । यसबाट आफ्नो अभीष्ट पुरा नहुने भएकोले बालक राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहकै भाकाबाट फेरि पनि – “चौतारा रणबहादुर सेन हाम्रा बुबाज्यूभन्दा कान्छा भएकोले उनको हातबाट कन्यादान लिन सकेन, यसैले तपाईं आफैं नै आउनु पऱ्यो” भन्ने भावको लालमोहर लागेको अर्को पत्र पनि पठाइयो । यसले गर्दा उनी काठमाडौँमा आउन विवश भए । यति हुँदा पनि भावी अनिष्टको आंशङ्काले गर्दा राजा पृथ्वीपाल सेन मन नलागि-नलागिकन नै काठमाडौँमा आइपुगेका थिए । हुन पनि जुन दिन यिनी काठमाडौँमा आइपुगेका थिए त्यसै दिन बीच-बाटामा नै पक्रिई भाइ तथा अङ्गरक्षकहरूका साथ यिनलाई ललितपुरमा पुर्‍याएर त्यहाँको राजभवनमा नजरबन्दमा राखियो । पाल्पाली राजामाथि यो जघन्य विश्वासघातको काम हुन गएको थियो(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) २०६३, पृ. २८१) ।

मुख्तियार रणबहादुर शाहको हत्या

मुख्तियारको पद प्राप्त गरेको २० दिनजति पछि रणबहादुर शाहले सैनिकहरू पठाई काजी त्रिभुवन प्रधान (खवास)लाई रातको बखतमा एक्कासी पक्राउ गरी कैदमा राखिदिए । स्वामीज्यू बनारसतर्फ निर्वासित हुँदा राजकोषमा सञ्चित रहेका रकमहरूमध्ये १८ हजार रुपियाँ मासिदिएको आरोप यतिवेला यिनीमाथि लागेको थियो । त्यतिवेला राजकोषमा मौजाद रहेको १८ हजार रुपियाँको हिसाब-किताब यतिवेला यिनीसँग खोजिएको थियो । ४-५ वर्ष अगाडि नै भएको खर्चको हिसाब-किताबलाई यिनले चित्तबुझ्दो किसिमले बुझाउन सकिरहेका थिएनन् । यसैले उक्त १८ हजार सरकारी रुपियाँहरू हिनामिना गरेको भन्ने आरोप लगाई मुख्तियार रणबहादुरले यिनी बसिआएको आवासको साथसाथै यिनको सर्वस्व नै हरण गरी यिनको जफत गरिएको आवासलाई आफ्नो अस्थायी निवासस्थान बनाइदिएका थिए । यतिले पनि यिनलाई चित्त बुझेन र आवेशमा आएर– “विष्णुमती नदीको किनारामा लगेर काटिदिनू” भनी भरियाहरू लगाई खर्पनमा बोकाएर एक जना सैनिक ‘कुमेदान’ का साथ ‘काजी’ त्रिभुवन प्रधानलाई निर्दयतापूर्वक बध्यस्थलतर्फ पठाइदिए ।

काजी त्रिभुवन प्रधान पनि कम चलाख व्यक्ति रहेका थिएनन् । यिनले – “सबै भारदारहरूलाई राखी पुर्पक्ष गर्ने हो भने यस मतलबमा अरु जति पनि भारदारहरू संलग्न रहेका छन्, ती सबैको बारेमा यथार्थ कुरा थाहा हुनेछ” भनी स्वामीज्यूको नाममा एउटा ‘अर्जिपत्र’ लेखी आफूलाई बध्यस्थलतर्फ लिएर जाने सैनिक ‘कुमेदान’ कै हातमा थमाइदिए । यस्तो अर्जिपत्र प्राप्त भएपछि यसलाई स्वामीज्यूका हजूरमा चढाउन कुमेदानलाई पनि कैर लाग्यो ।

यसले गर्दा यस दिन काजी त्रिभुवन प्रधानको हत्या हुन सकेन । यिनलाई बाटैबाट फर्काएर ल्याई कडा निगरानीमा राखियो । काजी त्रिभुवन प्रधानको अर्जिपत्र पेश भैसकेपछि स्वामीज्यूले – “यस सम्बन्धमा आवश्यक छानविन गर्नको निम्ति त्रिभुवन प्रधानकै घरमा यथाशीघ्र सम्बद्ध भारदारहरूको कचहरी बसाउनु” भन्ने आदेश जारी गरिदिए । यतिञ्जेलसम्ममा यो भवन नजाने किन हो ? स्वामी महाराजा रणबहादुर शाहले काजी कीर्तिमानसिंह बस्नेतकी आमा चित्रावतीलाई बकसमा दिइसकेको थियो । यो कचहरी हुने दिन स्वामी-महाराज यसै भवनमा बसेको थिए र बेलुकीको खाना पनि यिनले यसै भवनमा खाएका थिए । रातको ९ घडी जाँदाको समयमा कचहरीको बैठक बोलाइएको थियो र यस

कचहरीमा तोकिएका व्यक्तिहरु मात्र बोलाइएका थिए । रातको समयमा बस्ने कचहरी कुनै पनि व्यक्तिलाई मृत्युदण्डजस्ता कडा सजायहरु सुनाउने प्रयोजनको निमित्त मात्र बोलाइने परम्परा रहिआएको थियो ।

सन् १८०६, अप्रेल २६ को रातिमा बोलाइएको यस कचहरीमा अधिल्लो दिन बध्यस्थलतर्फ लगेर फर्काइएका काजी त्रिभुवन प्रधानलाई ल्याइने भएको थियो र 'चौतारा' शेरबहादुर शाहीलाई पनि यस कचहरीमा विशेष रुपमा बोलाइएको थियो । 'चौतारा' शेरबहादुर शाहीको बोलावट अनुसार यिनी निर्धारित समयमा स्वाभाविकरूपमा नै उपस्थित हुन आएका थिए ।

कचहरी लाग्नेबित्तिकै स्वामीज्यूले सर्वप्रथम बोलाइएका सबै भारदारहरुतर्फ सङ्केत गर्दै सामूहिकरूपमा –“त्रिभुवन खवासले ढुकुटीमा रहेका रुपियाँहरु मासेकोमा तिमीहरु सबैले मिलेर मासेको ह्वौ वा होइनौ? ती रुपियाँहरु लिएर तिमीहरुले कुन देशका कुन वैरीहरुलाई धपायौ ? कुन देशलाई जित्यौ मलाई काशीतर्फ लखेट्नको निमित्त तिमीहरुले उक्त रुपियाँ खर्च गरेका ह्वौ वा होइनौ? मलाई उहाँ नै रोकिराख्नको निमित्त तिमीहरुले अङ्ग्रेजहरुलाई कीर्तिपुरमा व्यापार-कोठी स्थापना गर्नको निमित्त अनुमति दिने तजवीज गरेकोमा तिमीहरुले विराएका ह्वौ वा होइनौ ?” भनी कडा प्रश्न गरे । तर यो प्रश्न यतिवेला खास गरी काजी त्रिभुवन प्रधान तथा चौतारा शेरबहादुर शाहीप्रति लक्षित रहेको थियो ।

कचहरीमा आफूप्रति समेत लक्षित गरी प्रश्न सोधिएपछि असन्तुलित मनस्तितामा पुगेका चौतारा शेरबहादुर शाहीले विवेकशक्ति नभएका आफ्ना दाजु स्वामी-महाराज रणबहादुर शाहले अब के पो गर्ने हुन् ? भनी आवेशमा आएर थरथर काँप्दै – “यो बात मलाई पनि लाग्दछ वा लाग्दैन ?” भनी स्वामी-महाराज रणबहादुर शाहका समक्षमा प्रश्न गरे । यसमा स्वामीज्यूले दायाँ-बायाँ केही विचार नै नगरी सहज-स्वाभाविक रुपमा नै –“यो बात तलाई पनि लाग्दछ” भनी जवाफ गरिदिए । यसबाट –“काजी भीमसेन थापाबाट प्रेरित भएका स्वामीज्यूले अब मलाई कुनै पनि हालतमा बाँकी राख्ने छैनन्, अब मेरो निमित्त अनिष्ट नजिकै आइपुगिसकेको छ” भन्ने निश्चय गर्न चौतारा शेरबहादुर शाहीलाई कति पनि बेर लागेन ।

भवनको दक्षिणतर्फको ठूलो कोठामा कचहरी सञ्चालित रहेको थियो । कोठाभन्दा बाहिर कौसीमा पिउने-पानीका गाग्री तथा अम्बोराहरु राखिएका थिए । क्रोधले गर्दा आगो भएका चौतारा शेरबहादुर शाहीले कचहरीबाट बाहिर निस्कई कौसीमा आएर दुई अम्बोरा पानी घटाघट पिई फर्कदा स्वामी-महाराजले – “नानी त राम्रै गलेछु” भनी आफ्ना विमातृक भाइ चौतारा शेरबहादुर शाहीमाथि व्यङ्ग्य-बाणको प्रहार गरिदिए । यस प्रहारबाट चौतारा शेरबहादुर शाही अभै आहत भए र फेरि पनि बाहिर निस्कई थप एक अम्बोरा पानी पिई भित्र पसेर स्वामी-महाराजको अगाडि ठिङ्ग उभिई आफ्नो कम्मरमा भिरेको तरवारलाई निकाली हठात् स्वामीज्यूको गर्धनलाई ताकेर निर्मम प्रहार गरिदिए । तर तरवार ताकिएको ठाउँबाट तर्किई स्वामीज्यूको गर्धनमा नलागेर पेटमा लाग्न पुग्यो । तरवारको प्रहार घातक रहेको थियो । तरवारको चोटले गर्दा स्वामीज्यू रक्तपक्षे भएर त्यहीं बालिस्टमा नै पसारिएका थिए । यतिवेला बैठकमा मैनवत्ती टिमटिम बलिरहेको थियो । बलिरहेको मैनवत्तीलाई निभाई शेरबहादुर शाहीले त्यहाँबाट पलायित हुने असफल प्रयास गरे । तर पाएनन् ।

तरवारको घातक प्रहारबाट आहत भएका स्वामीज्यूले –‘वाले !’ भनी काजी बालनरसिंह कुँवरलाई सहायताको निमित्त आग्रह गरे । सरदार बालनरसिंह कुँवर तथा चौतारा बम शाह पनि कचहरी लागेको कक्षको नगिचै रहेका थिए । यी दुवैले मिलेर शेरबहादुर शाहीलाई त्यहीं नै पक्राउ गरे । आवेशमा आएका काजी बालनरसिंह कुँवरले आफ्नो साथमा रहेको तरवारको प्रहार गरी भान्ने प्रयासमा रहेका शेरबहादुर शाहीलाई तत्कालै त्यहीं नै ढालिदिए । परस्परमा हातपात हुँदा यतिवेला चौतारा बम शाहको हातको औलामा केही चोट पनि लागेको थियो । कचहरी चल्दाचल्दै भात खान गएका काजी भीमसेन थापा यो समाचार प्राप्त हुनासाथ चिराँक वाली आफ्ना दलबलहरु सहित यिनी तत्कालै घटनास्थलमा आइपुगे । स्वामीज्यू त्यहाँ अचेत अवस्थामा लडिरहेका थिए । रगतले लथपथ भएको स्वामीज्यूको पार्थिव-शरीर हेर्दैमा विभत्स रहेको थियो । यतिवेला रातको पौने एघार बजेजतिको समय भएको हुँदो हो । सैनिकहरुको निमित्त आकस्मिक रुपमा उर्दी जारी गर्नु परेमा सामान्यतया बिगुल फुक्न लगाउने र समयमा बिगुल उपलब्ध नभएमा भेरी फुक्न लगाउने प्रचलन चलिआएको थियो । यही प्रचलन अनुसार काजी भीमसेन थापाले अहिले पनि तत्कालै भेरी फुक्न लगाइदिए ।

उर्दी अनुसार एकछिनपछि नै सैनिक तथा तिनका अफिसरहरु पनि धमाधम राजभवनको प्राङ्गणमा जम्मा हुन थाले । सैनिकहरु जम्मा नहुँदै काजी भीमसेन थापाले – “यहाँबाट कसैलाई पनि बाहिर निस्कन नदिनू” भनी त्यहाँ तैनाथ रहेका आफ्नो नेतृत्वमा रहेका सुरक्षा सैनिकहरुलाई कडाउर्दी जारी गरि दिइ सकेको थिए । स्वामीज्यूको घायल शरीरलाई ओछ्यानमा नै राखी पटाङ्गिनीमा भाँदाभाँदै यिनको शरीरबाट प्राणपखेर उडिसकेको थियो । दाहसंस्कारको लागि यिनको पार्थिव शरीरलाई रातमा नै पशुपति आर्यघाटतर्फ चलाइयो । यिनको दाहसंस्कार गराउने जिम्मा सम्भवतः चौतारा बम शाहलाई दिइएको थियो । स्वामीज्यूको पार्थिव शरीरलाई विधिवत पशुपति आर्यघाटतर्फ चलाइ सकेपछि काजी भीमसेन थापाले अपराधी ठहर्‍याइएका त्रिभुवन प्रधान तथा नरसिंह गुरुङलाई सैनिकहरुका घेरामा राखी राजभवनको गारदमा थुन्न पठाइदिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) २०६३, पृ. २८६-९०) ।

भीमसेन थापा 'मुख्तियार'

इतिहासकार स्टीलर बाहेक प्रायः सबै इतिहासकारहरुले स्वीकार गर्छन् कि रणबहादुर शाहको हत्यापछि तुरुन्तै भीमसेन थापा मुख्तियार भएर प्रधानमन्त्रीको भूमिका निवाह गर्न थाले । रणबहादुर शाहको हत्या भएको वेला राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह मात्र ९ वर्षको भएको थियो ।

पाल्पाली राजासहितको वध

रणबहादुर शाहको राति हत्या भएको भोलिपल्ट बिहान पाल्पाली राजा पृथ्वीपाल सेन, उनका भाइ 'चौतारा' रणबहादुर सेनहरु विनाअपराध राजभवनको नजिकै रहेको भण्डारखालको बगैँचामा काटिए। यसै दिन पाल्पाली राजा पृथ्वीपाल सेनका साथमा आएका - थुनामा रहँदै आएका - उनका १८ जना निरपराध अङ्गरक्षकहरु पनि त्यहीँ नै काटिए। यिनीहरुमाथि न कुनै अभियोग लगाइयो, न त कुनै पुर्पक्ष नै गरियो। भीमसेन थापाको आफ्नै तजबीज अनुसार नै यी सबै काम-कारवाहीहरु सम्पन्न भएका थिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित). २०६३, पृ. २९०)। ..नेपालीहरुको यस सीमावृद्धिको कार्यमा त्यस बखत ब्रिटिश शक्ति बिलकुल हस्तक्षेप नगरे जस्तो गरी चुप भैरह्यो। किनभने त्यसबखत यूरोपमा फ्रान्सकम सम्राट नेपोलियनसितको युद्धले गर्दा परिस्थितिबश ब्रिटेनलाई तटस्थताको नीति अपनाउनुपरिरहेको थियो(चित्ररञ्जन नेपाली-जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, पाँचौँसंस्करण २०६०, पृ. ७८)।

नेपालको राजधानी काठमाडौँमा घटेको यस हत्याकाण्डको खबर पाल्पासम्म पनि पुग्यो। राजा पृथ्वीपाल सेनकी रानी, युवराज रत्नसेन, वृद्ध काका शूरवीर सेन आदि परिवारजन पाल्पाबाट भागेर कम्पनी सरकारको संरक्षणमा गोरखपुर गएर आश्रय लिए। त्यसपछि भीमसेन थापाका पिता काजी अमरसिंह थापा र काजी दलभञ्जन पाँडेको नेतृत्वमा गएको नेपाली सैन्य दलले बिना युद्ध पाल्पालाई नेपालको अधीन गरियो। राजा पृथ्वीपाल सेनका परिवारजनलाई जीवनयापनको लागि गोरखपुरका क्लक्टर मार्फत प्रति महिना सहयोग अंग्रेजहरुले दिएको देखिन्छ। यसै आश्रयमा रहेको थोरै दिनमै रानी र वृद्ध काका शूरवीर सेनको निधन भयो।

भीमसेन थापा धेरै शक्तिशाली भए

महारानी राजराजेश्वरी रहरिहन् भने महाराजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहकी नायब बन्न सक्थिन्, जसले गर्दा भीमसेन थापा शक्तिशाली हुन सक्दैनथे। अतः आफ्ना बाटाको सो काँडालाई सती पठाई हटाए। भीमसेन थापाले हेलम्बुबाट भिकाएर महारानी राजराजेश्वरीलाई 'सती' जान बाध्य गरे र रणबहादुर शाहको हत्या भएको ९ दिनपछि उनी सती गइन्। मुख्तियार रणबहादुर शाहको हत्या काण्डमा १६ जना स्त्री तथा ७७ जना पुरुष गरी कुल ९३ जनाको ज्यान लिइयो। यो संख्या कुख्यात कोतपर्वमा मारिएको संख्याभन्दा झण्डै दोब्बर थियो। रणबहादुर शाहका साथ र पछि पनि सती जाने १६ जना नारीमा मुख्तियार रणबहादुर शाहकी नवविवाहिता कान्छी महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी परेकी थिइन्। उनी १२ वर्षमा विधवा भएकी र रजोवती नै नभएकीले सती पठाउन मिलने। त्यसैले भीमसेन थापाले नै ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई बालक राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहकी नायब मुमा बडा महारानीका रुपमा वरण गराए। उनी पनि शासन चलाउन सक्षम उमेरमा नआएकोले वास्तवमा शासन सञ्चालनको सम्पूर्ण कार्य भीमसेन थापाले हातमा थियो। ललितत्रिपुरा सुन्दरी मुख्तियार भीमसेन थापाका भाई नयनसिंह थापाकी कान्छी छोरी थिइन्। यसरी ललितत्रिपुरासुन्दरी यिनको आफ्नै पक्षको भएकोले भीमसेन थापा धेरै शक्तिशाली भए। "अब उपरान्त चौतारा एवं काजीहरु सबैले भीमसेन थापाले लगाए-अह्नाए अनुसार नै काम-काज गर्नु" भन्ने बालक राजाको नामबाट लालमोहर गराएर लिई यिनले वैधानिकरूपमा "मुख्तियार" को पदभार मात्र ग्रहण गरेका थिए तापनि यस किसिमको लालमोहरले गर्दा यस वेला यिनी भन्दा माथि नेपालका केवल दुई व्यक्ति मात्र शेष बचेका थिए, ती थिए-राजा श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह र यिनकी संरक्षक महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी देवी, अन्य सबै भाइभारदारहरु यिनी भन्दा तल परि सकेका थिए। यतिवेला भीमसेन थापा असीम अधिकार तथा शक्तिले सम्पन्न भएर नेपाल अधिराज्यका अधिनायकका रुपमा उपस्थित हुन आइपुगेका थिए(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, वि.सं. २०६३ मार्ग, पृ. ५४)।

मुख्तियार भीमसेन थापा

नेपालले काँगडा जित्न सकेनन्

नेपाली सेनाहरूले संसारचन्द्रमाथि आक्रकण गर्दा उनी आफ्नो बलियो किल्ला काँगडाबाट युद्ध संचालन गर्न थाले । नेपाली सेनाहरूले ४ वर्ष सम्म उक्त किल्लालाई घेरेर राखेको भएपनि आफ्नो कब्जामा पार्न नसकेकोले केन्द्रबाट ४००० थप फौज माँग गऱ्यो । भिमसेन थापाले माँगे जति सेना नपठाए पनि आफ्नो भाई नयनसिंह थापाको मातहतमा ढिलो गरेर केही फौज पठाए । सन् १८०८मा संसारचन्द्रसितको युद्धमा नयनसिंह थापा मारिए । नेपाली सेनाहरूले ४ वर्षसम्म लड्दा पनि काँगडालाई कब्जा गर्न सकेनन् ।

काँगडाका राजा संसारचन्द्रले नेपालसँग युद्ध लम्बिदै गएको हुँदा सिख सेनाको सहयोग लिने विचार गरे । सन् १८०९ को जूनमा काँगडाका राजा संसारचन्द्रको अनुरोधमा पंजाबका राजा रणजीत सिंहको नेतृत्वमा सिख सेना आयो । सन् १८०९ अगस्तमा नेपाली र सिख सेना बीच युद्ध हुँदा नराम्रो सित पराजित भए । सन् १८०९, अगस्त २४ को नेपाली सेना सतलज नदी भन्दा पूर्व आश्रय लिए । नेपालले काँगडा जित्न सकेनन् ।

सन् १८०९ मा नेपालको अवस्था

यसरी नेपाल विस्तार अभियानलाई सन् १७८९ मा तिस्टा नदीदेखि पूर्व बढनबाट सिक्किमी र भूटानी सेना, सन् १७९२ मा वर्तमान उत्तरी सीमादेखि अगाडि बढनबाट तिब्बती र चिनियाँ सेना, सन् १८०९ मा सतलज देखि पश्चिम बढनबाट काँगडाली र सिख सैन्यबलले रोक लगायो ।

नेपालको दक्षिण सीमामा विवाद र झडपहरू

सन् १८०६ मा मुख्तियार रणबहादुर शाहको हत्यापछि तुरुनतै भीमसेन थापा मुख्तियार भएर प्रधानमन्त्रीको भूमिका निवाह गर्न थाले । सन् १८०८मा मोरंग जिल्लाको नेपाली फौजीले तत्कालीन भागलपुर पछि सहर्षा वर्तमान सुपौल जिल्लाको भीमनगर थाना क्षेत्रलाई अतिक्रमण गर्‍यो । भागलपुरका महाराजाले नेपाली फौज हटाउन सन्देश पठाएपनि नेपाली फौज हटेन । त्यसपछि बडो क्रुद्ध भएर नेपाली फौज लखेटनको लागि भागलपुरका महाराजालाई फौज नै पठाउनु पर्‍यो । तर नेपाल र भागलपुर दुवै कम्पनीको दीवानी अन्तर्गत पर्दथे । कम्पनीको जाँचद्वारा उक्त भीमनगर थाना क्षेत्र भागलपुरको जमीन्दारीको साबित भएकोले नेपालले त्यसलाई छोडिदियो(बाल चन्द्र शर्मा:- नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२५५) । सन् १८१० मा नेपाली फौजीले बेतियाको सीमा समीप काशीपुर, रुद्रपुर आदि केही स्थानहरू कब्जा गर्‍यो ।

ब्रिटिश विरोधी फ्रान्सको पक्षमा भीमसेन थापा

संसारको जङ्गे मैदानमा अंग्रेजका ज्यानी दुस्मन भैरहेका फ्रेन्च सेनापति र विशेषज्ञलाई नेपालमा भिकाई फौजलाई तालिम गर्न लगाए । आधुनिक ढङ्गमा तालिम पाएका ब्रिटिश सैनिकसित युद्ध क्षेत्रमा मुकाबिला गर्नका निम्ति नेपाली फौजले पनि आधुनिक ढङ्गमा शिक्षा पाउनु

निश्चय पनि आवश्यक थियो र जनरल भीमसेन थापाले सो गराए । उनले कवायत मात्र नयाँ ढङ्गमा गर्न लगाएनन् कि आफूलाई सम्पूर्ण सैनिकका बर्दीसमेत पनि आधुनिक फ्रेन्च ढङ्गमा बनाए । साथै पौजी दर्जामा पनि जर्नेल, कप्तान, पल्टन आदि यूरोपीय दर्जाको प्रचलन चलाए(चित्ररञ्जन नेपाली-जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, पाँचौँ संस्करण २०६०, पृ. ६५) । भारतीय उपमहाद्वीपमा बेलायत र फ्रान्सको द्वन्द्व चलिरहेको बेला भीमसेन थापा फ्रान्सको पक्षमा लागेको थियो(कुसुम भट्टराई-नयाँ पत्रिका, १७ अप्रैल, २०१४) ।

भीमसेन थापाको ब्रिटिश विरोधी राजदूतहरु

सन् १८१३ तदनुसार वि.सं.१८७० सालको अन्ततिर ग्वालियरमा राजदूत भई गएका पण्डित पद्ममणि मराठा शक्तिलाई नेपालको परराष्ट्र नीतिको अनुकूल पार्ने प्रयत्नमा थिए । खरदार पृथ्वीविलास सिख दरबारमा राजदूतको रूपमा रहेर सिख शक्तिलाई नेपालको शक्तिसित गाँस्ने प्रयत्नमा संलग्न थिए । कोलकता स्थित नेपालका राजदूत चन्द्रशेखर उपाध्याय बर्मा र नेपालको बीचमा सम्बन्ध स्थापित गराउने प्रयत्नमा संलग्न थिए । सर्दार डम्बर थापा, युधिष्ठिर थापा आदि सहायताका लागि चीन गएका थिए(प्रो.दुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत् : २०६०, पृ. २२५) ।

भीमसेन थापाको तराईमा ज्यादती

तिरहुतका कलक्टरको रिपोर्ट अनुसार १८१३ ई.सम्ममा नेपालीहरुले तिरहुतको लगभग २०० गाउँहरुमाथि कब्जा जमायो । वहाँको अर्को रिपोर्ट अनुसार जिम्मेदारहरुले उजुरी गरियो कि नेपालीहरुले कब्जामा लिएका अनेक गाउँमा सम्पति लुटेर आगो लगाए दियो, जसले रैति कर(मालपोत) दिन असमर्थ भए(मुजफ्फरपुर डिस्ट्रिक्ट गजेटियर, पृ. १५२) । अक्टूबर, १८१३ ई.मा लार्ड मार्क्विस् ऑफ हेस्टिड गभर्नर जनरल नियुक्त भई भारतीय उपमहाद्वीप पुगे(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ. २५६) । सन् १८१४को आरम्भसम्ममा ४२ ठाउँमा विवादहरु बढी सक्थे । स्यूराज र बुटवल पनि बढी विवादित थिए । उक्त दुवै जिल्ला अधि अवधका नवाब-वजीरका थिए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पृ. २५५) । स्यूराज र बुटवल पाल्पा राज्य अन्तर्गतका भूभागहरु थिए । पुराना श्रेस्ता अनुसार पाल्पाका राजाले अवधका नवाब बजिरलाई मालपोत बुझाउने गरी ती भूभाग लिएका रहेछन् । स्यूराज बुटवलको समस्या समाधानका निम्ति नेपालका प्रतिनिधि चन्द्रशेखर उपाध्याय र कम्पनी सरकारका प्रतिनिधि ब्राडशा बीच बेतियामा छलफल भयो । तर समस्या समाधान हुन सकेन(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ. १२७) । अन्तमा पाल्पामाथिको नेपाली आधिपत्यले कम्पनी सरकारको मन र मस्तिष्कमा चिन्ता र तनाव थपिदै गएको र शत्रुता बढ्दै गएको थियो । ब्रिटिश भारतीय उपमहाद्वीपमा दोश्रो मराठा युद्ध(१८०३-१८०६) र यूरोपमा फ्रान्सका सम्राट नेपोलियनसंगको युद्ध(१८०५-१८१३)बाट मुक्त भएपछि सब भन्दा बढी जटिल समस्या पाल्पा तिर ध्यान दिए । सन् १८१४, मार्च ११का दिन कम्पनी सरकारका गभर्नर जनरल लार्ड मार्क्विस् ऑफ हेस्टिडले नेपाल दरबारलाई चेतावनीपूर्ण एउटा पत्र पठाए । उक्त पत्रमा पाल्पा राज्य अवध सुबाको भू-भाग भएकोले नेपाल आधिपत्य किन गर्थ्यो ? उक्त पत्रमा २५ दिनभित्र नेपालले पाल्पाबाट आफ्ना सेना फिर्ता बोलाउनु पर्ने कुराको उल्लेख गरिएको थियो । यसका साथै २५ दिनभित्र नेपालले सकारात्मक उत्तर नदिएमा कम्पनी सरकारले आक्रमण गर्ने चेतावनी दिइएको पाइन्छ । नेपालले सकारात्मक उत्तर नदिएमा सैनिक हस्तक्षेप गर्न लार्ड हेस्टिडले गोरखपुरका ब्रिटिश कलक्टर मार्फत सूचना दिइसकेका थिए । यसको नक्कल गोरखपुरका ब्रिटिश कलक्टरले नेपाल सरकारलाई सूचनार्थ पठाइएको थियो(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ. २५६) ।

भीमसेन थापाको युद्ध गर्ने निर्णय

सन् १८०४मा स्वामी रणबहादुर शाहसंगै भीमसेन थापा बनारसबाट नेपाल फर्किए । भीमसेन थापाले अंग्रेजसित युद्ध गर्नको लागि बनारसबाट फर्केर आएको बेलादेखि नै तयारी गर्दै थिए(डा. पीताम्बर लाल यादव-नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौँ संस्करण २०५३, पृ. ११९) । सन् १८०५देखि नै भीमसेन थापाले स्वामी रणबहादुरसंग सल्लाह गरेर नेपालको पूर्व, दक्षिण र पश्चिम तर्फका जमिन्दार, राजा, महाराजाहरुसंग सन्धिसर्पनको किचलो बढाउँदै गयो । यतिबेला भीमसेन थापाले अंग्रेजसित युद्धको निहुँ भेटाए । गभर्नरको चेतावनी पत्र भीमसेन थापाको निम्ति “के खोज्छस् काना आँखा” भने जस्तै भयो । गभर्नरको चेतावनी पत्र पाएर भीमसेन थापाले काठमाडौँमा भारदारी सभाको बैठक आयोजित गरिएको थिए । यो बैठक प्रातः नौ बजेदेखि राति आठ बजेसम्म रह्यो । अंग्रेजहरुसित युद्ध गर्ने वा नगर्ने विषयमा छलफल हुँदा राज्यका अधिकांश अनुभवि भारदारहरु वर्तमान अवस्थामा अंग्रेजहरुसित युद्ध गर्ने पक्षमा थिएनन्, नयाँ जोशका प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले युद्धकै पक्षमा जोर दिए । युद्धको अल्प अनुभव भएका नौजवान भीमसेन थापा यसरी युद्ध गर्ने कुराको पक्षमा भए तापनि पुराना सैनिक अधिकारीहरु यस युद्धको परिणाम राम्ररी बुझिरहेका थिए । राजगुरु रङ्गनाथ पण्डित, काजी दलभञ्जन पाँडे, काजी रणध्वज थापा, चौतारिया बमशाह, हस्तिदल शाही र अमरसिंह थापा जस्ता योग्य अनुभवी सैनिक अधिकारी युद्धका विरोधी थिए । युद्धको पक्षमा आफ्नो राय व्यक्त गर्दै भीमसेन थापाले यस आशयको उद्गार प्रकट गरेका थिए-ब्रिटिश फौजको मुकाबिला गर्ने नेपाली सेनालाई फ्रासीसी सैन्य तालिम, सन् १७९२ को वेत्रावत्ती सन्धि अनुसार नेपालमाथि वाह्य आक्रमण भएमा चिनियाँ सैनिक सहयोग र ब्रिटिश यूरोपियन भएकोले एशिया फार एशियनको नाराको भरमा युद्ध गर्नु पर्छ । स्वयं भगवानले बनाएका हाम्रा पहाडहरुभित्र पस्नु उनीहरुको निम्ति असम्भव छ । अतः मेरो रायमा अवश्य नै युद्ध गर्नुपर्दछ, र पछि मौका हेरी हामी सन्धि पनि गर्न सक्तछौँ(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ. २५७) । भीमसेन थापाको ईच्छा अगाडि कसैको कुनै जोर चल्न सकेन र अन्तमा युद्ध गर्ने निर्णय लिइयो । त्यसकारण नेपाल सरकारले २५ दिन भित्र कम्पनी सरकारको पत्रको उत्तर दिएन ।

कम्पनीले युद्धको लागि अढाई करोड कर्ज लिए

अब नेपाल र कम्पनी बीच युद्ध अपरिहार्य हुन गयो । तर लॉर्ड हेस्टिंग्सको सामू दुईवटा कठिनाई थियो । पहिलो त लॉर्ड हेस्टिंग्स चाहन्थ्यो कि युद्ध घोषणा गर्नु भन्दा पूर्व नेपालमा व्यापार गरिराखेका ब्रिटिश नागरिकहरूलाई पुँजी सहित नेपालबाट वापस बोलाई हाल्ने, दोस्रो यदि युद्ध लामो समय सम्म चल्थो भने निकै खर्चको आवश्यकता हुने । त्यसको पनि प्रबन्ध गरि हाल्ने । त्यसवेला कम्पनी सरकारको आर्थिक अवस्था पनि राम्रो थिएन, उसको हुन्डी बाह्र प्रतिशत बढामा मात्र बाजारमा बिक्री हुन्थ्यो । अतः नेपालसित युद्धको निम्ति आवश्यक धनको खोजीमा लॉर्ड हेस्टिंग्स जून १८१४ ई. मा कलकत्ताबाट लखनऊ तिर हिँडे । लॉर्ड हेस्टिंग्स लखनऊ पुगी अवधको नवाब वजीर गाजीउद्दीन हैदरबाट नेपालसँग युद्ध लडनको निम्ति नगद अढाई करोड रुपैयाँ कर्ज लिए(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२५६-५७, सुन्दर लाल-भारत में अंग्रेजी राज्य, द्वितीय खण्ड, चतुर्थ मुद्रण : दिसम्बर २०००, पृ.७२-७३) । यसै यात्राको क्रममा नै लॉर्ड हेस्टिंग्सले नेपाल युद्धको लागि भित्रै-भित्र आफ्नो विस्तृत योजना तैयार पारे र लखनऊबाट नै १ नवम्बर १८१४ ई.मा नेपालसँग युद्धको घोषणा गरे ।

युद्धको लागि विशाल सैन्य तयारी

यस युद्धको निम्ति अँग्रेजहरूले भित्रै-भित्र ठूलो तयारी गरेका थिए । तत्कालीन नेपालको लगभग आठ सय मील लामो सरहदका पाँच विभिन्न ठाउँबाट ब्रिटिश फौज आक्रमण गर्न शिविर खडा गरेको थियो । त्यस समयमा सैनिक शिविरहरूमा प्रेषित गरिएका गुप्त-पत्रको अध्ययनको आधारमा यो तथ्य प्रकट हुन्छ ।

१) नेपालीहरूद्वारा अधिकृत सतलजको निकटवर्ती पहाडी भाग उपर आक्रमण गर्न मेजर जनरल आक्टरलोनीको नेतृत्वमा ६००० देशी पैदल सेना र गोरा अफिसरहरूको मातहत एक तोपखानाको साथ लुधियानामा तैयार भएर आदेशको प्रतीक्षा गरिरहेका थिए ।

२) देहरादून, गढवाल, श्रीनगर, नाहान आदि भूभागमा आक्रमण गर्न मेजर जनरल जिलेस्पीको नेतृत्वमा एक हजार गोरा र ढाई हजार देशी पैदल सेना सहारनपुर मेरठमा पडाव हाली तैनात थिए ।

३) बुटवलको बाटो पाल्पामा आक्रमण गर्न जनरल उडको नेतृत्वमा एक हजार गोरा र तीन हजार देशी सेना बनारस र गोरखपुरमा तैनाथ गरिएको थियो ।

४) मकवानपुर हुँदै राजधानी काठमाण्डौँमाथि आक्रमण गर्न मुर्शिदाबादमा मेजर जनरल मार्लेको नेतृत्वमा १००० गोरा र ७००० देशी सेना तैनाथ गरिएको थियो ।

५) सिक्किमका राजालाई समेत उचाली नेपालको पूर्वी भागमाथि आक्रमण गर्न मेजर लेटरको मातहतमा २००० सेना पूर्णियाँमा तैनाथ गरिएको थियो(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२५८-५९, प्रो.दुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठौ, संवत : २०६०, पृ.२२४, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौ संस्करण २०५९, पृ.१२७, सुन्दर लाल-भारत में अंग्रेजी राज्य, द्वितीय खण्ड, चतुर्थ मुद्रण : दिसम्बर २०००, पृ.७३-७४) ।

माथि उल्लेख गरिएका पाँचै सैन्य दल आवश्यक अस्त्र-शस्त्र, रसद-पानी आदिको साथ राम्ररी सुसज्जित गरिएका थिए र पछि आवश्यकतानुसार तिनको शक्तिमा निकै वृद्धि पनि गरिएको थियो ।

यसको तुलनामा नेपालको शक्ति साँच्चै कम थियो । अनुमानतः १२ हजार भन्दा बढी सैनिक भीमसेन थापाले जमा पार्न सकेका थिएनन् । यी मध्ये पनि अधिकांश नयाँ रंगरुट थिए । आधुनिक हातहतियारले सुसज्जित विशाल सेनाको विरुद्ध नाउँ मात्रको हातहतियार र निकै कम सेना थियो । पश्चिमका नवआधिपत्य रजवाडाहरू पनि मौका पाउनासाथ धमाधम ब्रिटिशहरूतिर मिल्नलागे र युद्ध आरम्भ भएको केही पछि नै पश्चिमी मोर्चाहरूमा लडने ब्रिटिश फौजको साथ देशी राज्यका सैनिकहरूको निकै ठूलो शक्ति एकत्रित भइसकेको थियो ।

युद्धका प्रमुख घटनाहरू:-

मेजर जनरल जिलेस्पीको फौजले केरी घाटीमाथि कब्जा गरी देहरादूनतिर प्रस्थान गर्‍यो । जिलेस्पीले कारपेन्टरलाई देहरादूनमाथि आक्रमण गर्न पठाएको भएपनि कर्नल मार्लेले यो क्षेत्र जितिसकेको थिए । पहिले त जिलेस्पीले कर्नल मार्लेको मातहत एक सानो फौज कलंगा दुर्गतिर पठाई आफू नहानतिर बढ्ने विचार गरेका थिए, किन्तु दुश्मनको शक्तिको अन्दाज नलागुन्जयालसम्म यसो गर्नु अनुचित ठानियो र आफ्नो मातहत भएको सम्पूर्ण शक्तिको साथ जिलेस्पी स्वयं दुर्गतिर बढे ।

अमरसिंह थापाले यस इलाकाको रक्षाको भार नेपालतर्फबाट कप्तान बलभद्रसिंह कुँवरलाई सुम्पिएको थियो । बलभद्रसिंह देहरादूनदेखि लगभग आठ किलोमिटर टाढा नालापानीको थुममा बनेको कलंगा नामको दुर्गमा बसेका थिए । उनको साथ सिपाही, आइमाई र केटाकेटी जम्मा गरी छ सयभन्दा बढी मानिस थिएनन् ।

ब्रिटिशहरूले रातारात कोटको अगाडिको सानो मैदानमा तोपखाना खडा पारिसकेका थिए र भोलिपल्ट विहानै उनीहरू भ्याड लगाई चारैतिरबाट किल्लाभित्र पस्ने प्रयत्नमा अगाडि बढ्नलागे । किन्तु, नेपालीहरूको तोप र गोलाको मारको अगाडि शत्रुको केही चलेन, उनीहरू ठूलो नोक्सानीसाथ पछि हट्न बाध्य भए । यस प्रयत्नमा लेफ्टिनेन्ट एलिस मारिए, उनको साथ अगाडि बढ्ने दलका थोरै मानिसमात्र फर्केर आउनसके ।

यो प्रयत्न यसरी विफल भएको देखेर जिलेस्पी स्वयं एक कम्पनी विश्वस्त गोरा पल्टन साथ लिई धावामा अगाडि बढे । उनी फाटकको अगाडिसम्म पुग्न पनि पाएका थिएनन् कि नेपालीहरूको एक गोली उनको छातीमा आएर लाग्यो । उनको साथै उनका अङ्गरक्षक ओहारा पनि त्यहीँ धराशायी भए । अंग्रेजहरूले ठूलो नोक्सानीसाथ यसपालि पनि पछि हट्नुपर्थ्यो । यसरी कलंगाको युद्धमा नेपालीहरूले अभूतपूर्व उत्साह देखाएका थिए । यसप्रकार युद्धको प्रारम्भिक चरणमा नेपाली सेना जित्दै गईरहेको थियो । फलस्वरूप कम्पनी सरकारले धेरै थप सेना पठाए । तैपनि नेपाली सेना पञ्जाव, मेरठ, ग्वालियर, वर्मा, तिब्बत, चीन आदि ठाउँबाट सैनिक सहयोग पाउने आशामा जोशका साथ लडिरहेको थियो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२६९-२७०) । दिल्लीबाट एक ठूलो तोपखाना आइपुगेकोले भोलिपल्टै यस फौजले कलंगाको किलामाथि आक्रमण प्रारम्भ गर्‍यो । अठार पाउण्डका गोला फ्याँक्ने तोपहरूको तीन दिनसम्मको लगातार मारको अगाडि टिक्नेसक्ने शक्ति किल्लाको पुरानो पर्खालमा थिएन । पर्खालबाहिरका पहाडी खोलाहरूको पानी कोटभित्र पसी कलंगा दुर्गका मानिसहरूको आवश्यकताको पूर्ति गर्दथ्यो । पृथ्वीनारायण शाहले किर्तिपुरको युद्धमा पानीको मुहान थुनी किर्तिपुरेहरूलाई विवश पारे जस्तै ब्रिटिशहरूले पनि किल्लामा जाने पानीको खोलाको मुहान थुनिदिएको हुनाले कोटभित्रकम मानिसहरूमा पानीको हाहाकार पर्‍यो । बाहिर ब्रिटिशका तोप अग्निवर्षा गरिरहेका थिए, भित्र सारा मानिस प्यासले विकल थिए । आखिरकार ब्रिटिश तापको भयानक मार जारी नै थियो, एकाएक दुर्गको ढोका खुल्यो र त्यसभित्र जीवित रहेका ७० नेपाली स्त्री, पुरुष र बालकहरू बलभद्रसिंहको नेतृत्वमा बाहिर निस्के । उनीहरूको हातमा नाङ्गो तरवार, काँधमा बन्दूक र कमरमा खुकुरी थिए । यो दल सरासर खोला तिरमा गई आफ्नो तिर्खा मेटाए र किल्ला खाली गरिदिए । कम्पनीको सेना दुर्ग पस्दा मरेको नेपाली सेनावाहेक कही फेला पर्न सकेन ।

कम्पनीलाई सहयोग

नेपाल आफ्नो सैन्यवादी कार्यले अनेकौँ छिमेकी राजा, महाराजाहरूलाई शत्रु बनाएको थियो । यस कारण दरभंगाका राजा छत्र सिंह, बेतियाका राजा वीर केश्वर सिंह, हिंदुर(नालागढ)का राजा रामशरण, काँगडाका राजा संसारचन्द्र, विलासपुर आदिका राजा युद्धमा कम्पनी सरकारलाई सहयोग गरेका थिए(सुन्दरलाल-भारत में अंग्रेजी राज, द्वितीय खण्ड, चतुर्थ मुद्रण : दिसम्बर २०००, पृ.८०) । कुमाउँ राज्यका निष्कासित दिवान(मन्त्रि) हर्षदेव जोशीको सहायताले कुमाउँ विजय र गढवाल अधीनता स्वीकार गर्न सके, तर नेपालीले हर्षदेव जोशीलाई धोखा दिए । अतः हर्षदेव जोशी जनतालाई नेपालको सद्दा ब्रिटिशलाई सहयोग गर्न अपील गरे । परिणामस्वरूप नेपाली सेनामा भर्ना भएको लगभग ३०० कुमैनी जवानहरू कम्पनी सरकारको पक्षमा मिल्न गयो ।

तराईमा औपनिवेशिक नेपाली शासन विरुद्ध विद्रोह

औपनिवेशिक शासनको विरुद्ध विद्रोह गर्नु औपनिवेशिक शासनमा परेका जनसमुदायको नैसर्गिक र जन्मसिद्ध अधिकार एवं कर्तव्यको सर्वमान्य सिद्धान्त अनुसार पृथ्वी नारायण शाहको शासनकालदेखि नेपाली औपनिवेशिक शासनका मध्ययुगीन बर्बरतापूर्ण अत्याचारका शिकार तराईवासीहरूले नेपाली औपनिवेशिक शासनको विरुद्ध विद्रोह गरेर आफ्नो शत्रुको शत्रु मित्र हुने मान्यता अनुरूप ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीसँगै नेपालको विरुद्ध सशस्त्र युद्ध लडे । तराईका लडाईँमा रौतहटको बडहरवामा सरदार परशुराम थापा मरिए ।

भीमसेन थापालाई कतैबाट सहयोग प्राप्त भएन

यो युद्ध हुनुअघि भीमसेन थापाले पञ्जाव, मेरठ, ग्वालियर, वर्मा, तिब्बत आदि अनेकौँ राज्यहरूसित एशिया फाँर एशियनको नारा अन्तर्गत यूरोपियन अंग्रेजको विरुद्धमा सहयोग गर्ने अपील गरेका थिए र सहयोग पाउने आशाले नै युद्ध गरेका थिए । तर कही कतैबाट भीमसेन थापालाई सहयोग प्राप्त भएन । सन् १७९२मा नेपाल-चीन बीच भएको वेत्रावर्ती-सन्धि को आधारमा चीनले समेत नेपाललाई सैनिक सहायता गरेनन् ।

नेपाली सेनालाई हिनता बोध

ब्रिटिशहरू अनेकौँ ठूल-ठूला युद्धमा लडेकोले युद्ध गर्ने प्रत्येक कला र तरिकाबाट अवगत थियो । सन् १८१३ मा ब्रिटिश सेनाले विश्वविजयको आकांक्षा राख्ने नेपोलियनको सेनालाई पराजित गरेर आएकोले तिनीहरूमा युद्ध गर्ने जोश र उमंग कायमै थियो । अर्कोतिर सतलज छेउमा पंजाव केशरी रणजीत सिंहको सेनासँग न राम्रोसित पराजित भएकोले अहंम भावनामा ठूलो चोट लागेकोले नेपाली सेना हिनता बोधले दिएको थियो ।

अमरसिंह थापाको आत्मसमर्पण

नालापानीको हारको समाचार पाएर भीमसेन थापाले पश्चिमी कमानको कमाण्डर अमरसिंह थापालाई लेखेको पत्रमा बुटवल, पाल्पा, स्यूराजका जुन-जुन ठाउँको निमित्त भगडा उठेको थियो ती सबै र रौतहट जिल्लाका विवादग्रस्त बाईस गाउँ ब्रिटिशलाई दिएर भएपनि तुरन्त सन्धि गर्नु भन्ने आदेश आईसकेको थियो । यदि उक्त क्षेत्रहरू दिदा पनि कम्पनी मान्दैन भन्ने देहरादून तथा सम्पूर्ण तराई छोडी दिनु र यति गर्दा पनि सन्धि हुन सकेन भने देहरादून देखि सतलज सम्मको सम्पूर्ण इलाका छोडी दिनु भन्ने कुरा पनि थियो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२६९) । तर, आदेशानुसार अंग्रेजहरूसित सन्धि गरी आफ्नो हार स्वीकार गर्नु भन्दा पूर्व अमरसिंह थापा एक पल्ट राम्रै गरी लडेर युद्धको आफ्नो धोखा मेटन चाहन्थे । उनको विचारमा वर्षा प्रारम्भ हुना साथ अंग्रेजहरू पहाडी इलाका छोड्न बाध्य हुने थिए र त्यस अवस्थामा नेपालीहरू पुनः आफ्नो शक्ति बढाउने अवसर पाउँथे । सरदारहरूको दृष्टिमा अमरसिंहको यो तर्क केवल कल्पना मात्र थियो । अतः उनीहरू क्रमशः उनको साथ छोड्न थाले । १३ अप्रैल, १८१५ई. को दिन जैथकको आक्रमणमा अजम्बर

पन्त जस्ता सेनानायक अंग्रेजको कैदमा परे । काठमाण्डौ बाट पठाएको फौज अंग्रेज सेनाद्वारा अल्मोडाकै इलाकामा रोकिसकेको थियो । मलाउँको किल्लाको रक्षाको निम्ति लडदा लडदै भक्ति थापा आफ्नो प्राण गुमाए । भक्ति थापाको नेतृत्वमा भएको आक्रमणमा जुन क्षति भयो, त्यसले नेपाली सेनाहरूको साहस टुटेर गयो । अंग्रेजहरू निरन्तर अगाडी बढदै आईरहेका थिए । अल्मोडामा भएको युद्धमा पनि नेपाली पक्षले विजय गर्ने संभावना देखिएन । यस अवस्थामा युद्ध गर्नु आत्महत्या गराउनु बाहेक केहि थिएन । प्रमुख फौजी अधिकारीहरू बारम्बार अमरसिंह थापालाई अंग्रेजहरूको समक्ष आत्मसमर्पण गरी आफ्नो र रणजोर सिंहको प्राण बचाउनमा बाध्य गर्न थाले । अतः अमरसिंह थापाले आत्मसमर्पण गर्नु नै बुद्धिमानी देखे । ८ मई, १८१५ ई. को दिन अमरसिंह थापाले कम्पनीका पश्चिमी कमाण्डर मेजर जनरल ऑक्टरलोनीलाई एक पत्र लेखी उनको इरादाको सम्बन्धमा सोधे । तर ऑक्टरलोनीले युद्धको नियमानुसार अमरसिंह थापाले नै यस विषयमा आफ्नो विचार स्पष्ट रूपले जनाउनु पर्दछ भनी प्रत्युत्तर पठाए । १० माई सम्म यसको कुनै उत्तर नपाएकोले कम्पनी सरकारको फौजले दिन भरी अमरसिंह थापा शरण लिएर बसेको मलाउँको किल्लामाथि गोला बर्साए । यस अवस्थामा युद्ध गर्नु आत्महत्या गराउनु बाहेक केहि थिएन । ११ मई, १८१५ को बिहानै रामदासले ऑक्टरलोनीलाई जानकारी गराए कि मेरा पिता सन्धि गर्न चाहनुहुन्छ । १५ मई १८१५को अल्मोडाको पतन र वमशाहको आत्मसमर्पणको जानकारी पाएपछि नेपाली सेनापति जर्नेल अमरसिंह थापाले ब्रिटिश सेनापति जनरल डेभिड ऑक्टरलोनीद्वारा तैयार पारिएको सन्धि-पत्रमा हस्ताक्षर गरी आत्मसमर्पण गर्‍यो । मलाउँ युद्धमा पराजित ३००० नेपाली सेनालाई कम्पनी सरकारको बन्दीगृहमा नै छाडेर आफ्नो पुत्र रणजोरसिंह थापा सहित अमरसिंह थापा महाकाली नदीदेखि पूर्व शरण लिए ।

अमरसिंह थापाले ऑक्टरलोनीसंग गरेको सन्धि-पत्र:-

१) राजगढ(मलाउँ)मा अहिले जुन पल्टन छन्, तिनको साथ अमरसिंह थापा त्यो किल्ला छोडिदिनेछन्, उनलाई अस्त्र-शस्त्र, मालमत्ता, विभिन्न सैनिक भण्डा, दुई तोप तथा निजी सम्पति लिएर जाने ससम्मान अनुमति दिइन्छ ।

२) काजी रणजोरसिंह थापाको बहादुरीको विचार गरी उनलाई पनि जैथकको किल्लाबाट २०० सैनिक, आफ्ना हातहतियार, भण्डाहरू र एक तोप लिएर जाने अनुमति दिइन्छ । उनको साथै उनका साथमा भएका सबै सैनिक अधिकारीहरू र निसस्त्र ३०० जवानलाई पनि आफ्ना निजी सम्पतिका साथ किल्लाबाट जाने आज्ञा दिइन्छ ।

३) काजी अमरसिंह थापा र काजी रणजोरसिंह थापालाई आफ्ना सम्पति र मानिसहरूसँग हरिद्वार तथा नजीबाबादको अथवा उनीहरूको इच्छानुसार अरु कुनै बाटो सरयू अथवा काली देखि पूर्वको इलाकामा रहेका नेपाली फौजसित मिसिन जाने स्वतन्त्रता रहने छ । नेपाल राज्यको सीमासम्म उनको मालमत्ता पुर्‍याइदिने प्रबन्ध पनि गरिनेछ ।

४) आफूलाई अनुकूल पर्ने कुनै ठाउँमा पनि काजी अमरसिंह थापा काजी रणजोरसिंह थापासित भेट गर्न सकिनेछ ।

५) काजी अमरसिंह थापा र काजी रणजोरसिंह थापाको व्यक्तिगत सम्मानरक्षार्थ नियुक्त भएका सैनिकहरूबाहेक अन्य सबै नेपाली सैनिकहरूलाई इच्छानुसार ब्रिटिश सेनामा भर्ती हुने अनुमति छ । यसरी भर्ती हुन नचाहने सैनिकहरू दुवै राज्यको सन्धि नहुञ्जेलसम्म कम्पनी सरकारसित भत्ता पाउनेछन् ।

६) आफ्नो निजी सम्पति हटाउनसाथ अमरसिंह थापालाई मलाउँको किल्ला छोडिदिनु स्वीकार हुनेछ ।

७) भिली(आर्की), सवाथु, जैथक, जगतगढ र वाइन तथा यमुना र सतलजको बीचका किल्ला एवं गढमा भएका सबै अधिकारीहरूलाई आफ्ना-आफ्ना किल्ला र गढ छोडिदिने आज्ञा-पत्र पठाउनु अमरसिंह थापालाई स्वीकार हुनेछ । उक्त किल्ला गढहरूमा भएका मानिसलाई आफ्नो सम्पतिको भोग-चलन गर्ने अधिकार हुनेछ र उक्त स्थानमा भएका हतियारहरू गवर्नर जनरलको कुनै निर्णय प्राप्त नभएसम्म सुरक्षित राखिनेछन् । तर, काजी अमरसिंह थापाका ८३ सम्बन्धीहरूलाई आफ्ना हातहतियार लिएर जाने आज्ञा छ ।

८) गढवालको इलाका छोडिदिने र त्यस इलाकामा सबै किल्ला ब्रिटिश अधिकारीहरूको हात सुम्पने आज्ञा काजी वख्तावरसिंहलाई तुरन्त पठाउने कुरा काजी अमरसिंह थापालाई मान्य हुनेछ । उनीहरू कम्पनी सरकारको आज्ञा-पत्रको साथ कुमाउँको बाटो ठाउँ-ठाउँमा सैनिक र युद्ध सामग्री आफ्नो कब्जामा पाउँ जानेछन् ।

९) अमरसिंह थापालाई आशा छ कि उनले आफ्ना मातहतमा भएका सबै किल्ला ब्रिटिशहरूलाई सुम्पेकोले नेपाल र कम्पनीको बीच ६० वर्ष देखि चलिआएको मैत्री-सम्बन्ध पुनः स्थापित हुनेछ ।

यस सन्धि-पत्रमा अमरसिंह थापाको हस्ताक्षर हुनासाथ पश्चिमी सरहदमा कम्पनी सरकार र नेपाल सरकार बीचको युद्ध टुगियो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२७०-२७१) ।

अमरसिंह थापाको आत्मसमर्पणले नेपाली सेनाको उत्साह समाप्त भयो । कुमाउ र गढवालका नेपाली सैनिकहरूले ब्रिटिश सेना समक्ष आत्मसमर्पण गरी ब्रिटिश सेनामा भर्ना भए । अमरसिंह थापाको आत्मसमर्पणपछि सन्धिवार्ता शुरु भयो ।

सुगौली सन्धि

चीनले वेत्रावर्ती सन्धि-१७९२लाई उलंघन गरी नेपाललाई सैनिक सहायता नगरेपछि भीमसेन थापाले युद्ध जित्ने आशा मारिसकेको थियो । नालापानीको हारको समाचार पाएर भीमसेन थापाले पश्चिमी कमानको कमाण्डर अमरसिंह थापालाई जुन-जुन ठाउँ ब्रिटिशले माँग गर्दछ दिएर भएपनि तुरन्त सन्धि गर्न आदेश पठाए । तर, आदेशानुसार ब्रिटिशहरूसित सन्धि गरी आफ्नो हार स्वीकार गर्नु भन्दा पूर्व लडेर युद्धको आफ्नो धोखा मेटाए र ब्रिटिश सेनापति ऑक्टरलोनी समक्ष अमरसिंह थापा आत्मसमर्पण गरे । चीनको विश्वासघातको कारण भीमसेन थापा

अन्ततः ब्रिटिशसँग सन्धि गर्नको लागि विवश भए । सन् १८१५, मई २८ को नेपाल सरकारले लालमोहरसहितको आवश्यक अधिकार-पत्रको साथ राजगुरु गजराज मिश्रलाई कम्पनी सरकारका प्रतिनिधि मेजर पेरिस ब्राँडशॉसित सन्धिको कुरा चलाउन सुगौली पठाए । कम्पनीका प्रतिनिधिसित नेपालका प्रतिनिधिको कुरा हुँदा ब्राँडशॉले मुख्यतः निम्न माँग गरेः— (१) कालीदेखि पश्चिमको सम्पूर्ण पहाड-खण्ड नेपालले कम्पनी-सरकारलाई दिनुपर्नेछ । (२) नेपालको सम्पूर्ण तराई-भाग अब उपरान्त कम्पनी-सरकारको हुनेछ । (३) नेपालले सिक्किम राज्यको दबाएको भाग फिर्ता दिनु पर्नेछ, र साथै नगरी तथा नगरकोटका किल्लाहरु पनि नेपालले सिक्किमलाई बुझाउनु पर्नेछ । (४) काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट आवश्यक दलबल सहित रहनेछ, तर ब्रिटिश सरकारको अनुमति विना कुनै यूरोपियन वा अमेरिकनलाई आफ्नो कुनै विभागमा भर्ना गर्न सक्ने छैन ।

नेपाललाई सबभन्दा बढी आपत्ति काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट राख्ने कुरामा थियो । किन भने अंग्रेज दूतलाई ब्रिटिश साम्राज्यको अग्रदूत ठानेको थियो । त्यस्तो दूत उपत्यकामा नरहँदा त अंग्रेजको यस्तो हस्तक्षेप भइरहेको थियो भने दूत रहेमा के गर्नेछ भन्ने शंका थियो । सन् १८०१ को सन्धि अनुसार काठमाण्डौं पुगेका ब्रिटिश रेजिडेण्ट कप्तान नक्सलाई अपमानपूर्ण तरीकाले नेपालबाट निकालेकोमा कम्पनी सरकारलाई रिस थियो । मेजर ब्राँडशॉले रेजिडेण्ट वा युद्ध मध्ये एक मन्त्रै पर्ने कर लगायो । अन्तमा रेजिडेण्टको विषयमा गजराज मिश्रले आफ्नो मन्जूरी दिए । दोस्रो आपत्तिको कुरा तराई क्षेत्रको थियो । सम्पूर्ण तराई भाग ब्रिटिशहरूलाई सुम्पने कुरा नेपाललाई स्वीकृत हुन सकेन । कारण एक त नेपाल सरकारको आम्दानीको मुख्य साधन नै तराई थियो र दोस्रो नेपालको अधिकांश भारदारहरूका जागीर तराईमै थिए(बाल चन्द्र शर्मा:-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२७२) । फलतः सन्धिको यो प्रथम प्रयत्न यही टुडियो र राजगुरु गजराज मिश्र काठमाण्डौं फर्केर गए ।

यसैबीच पटनाको दानापुर स्थित फौजी छाउनीमा एक ठूलो फौज वर्षा समाप्त हुनासाथ काठमाण्डौंमा आक्रमण गर्न तैयारीमा राखिएको थियो । यसको नेतृत्व गर्न आँकटरलोनी खटिएका थिए । साथै कुमाउँ र बुटवलका नाकाहरुबाट अगाडी बढ्ने फौज पनि तैयार भइसकेको थिए । यस तैयारीले नेपालमा निकै भय, त्रास र चिन्ता थियो । सन् १८१५ई. को अगस्तमा राजगुरु गजराज मिश्र पुनः सन्धि वार्ता चलाउन पठाइए । तराईमा भारदारहरूको जागीर भएको अनुनय-विनय गरेपछि त्यसको लागि बर्षेनी रु. २ लाख दिन कम्पनी सरकारको प्रतिनिधि सहमत भए । तर नेपाल सरकारको प्रतिनिधिले यी प्रस्ताव नरुचाएकोले यो प्रयत्न पनि विफल भयो । राजगुरु सितम्बरमा वार्ता भंग गरी काठमाण्डौं फर्के । नेपाल सरकारले उनलाई लाचारीसाथ पुनः वार्ता गर्न पठाए । यस पाली वार्ता चलाउन जाँदा राजगुरु गजराज मिश्रको साथ चन्द्रशेखर उपाध्याय पनि गएका थिए । मेजर ब्राँडशॉले कम्पनी तिरबाट नयाँ सन्धि प्रस्ताव पेश गरे । तर काठमाण्डौं स्थित अधिकारीहरूको आज्ञा नपाई राजगुरुले यस विषयमा कुनै निर्णय दिन सकेनन् । तसर्थ पन्ध्रह दिनको महोलत माँगी राजगुरुले सन्धिको उक्त नयाँ मस्यौदा विचारार्थ काठमाण्डौं पठाए । तर लिएको अवधिभित्र काठमाण्डौं बाट कुनै जानकारी प्राप्त भएन । राजगुरुले सन्धि वार्तालाई स्थगित गरी २९ अक्टुबरको दिन बाह्र दिनको नयाँ मोहलत साथ स्वयं काठमाण्डौं जानु पथ्यो । निश्चित समय भित्र राजगुरु फर्केर आए । भीमसेन थापाले उनलाई लाचारीसाथ अँगैजहरूको प्रस्ताव स्वीकार गरी सन्धि-पत्र उपर हस्ताक्षर गर्ने अनुमति दिएको थियो । फलतः उनले सुगौलीमा २८ नवम्बर १८१५ई. को दिन अँगैजहरूद्वारा प्रस्तावित सन्धि-पत्र उपर हस्ताक्षर गरिदिए । २ दिसम्बर १८१५ई. को दिन कम्पनी सरकारका प्रतिनिधि मेजर पेरिस ब्राँडशॉले पनि सही गरिदिए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम् संस्करण २०३७, पृ.२७३) । यस दिन देखि पन्ध्र दिनभित्रै नेपालका राजाको स्वकृतिको लागि गजराज मिश्र सन्धि-पत्र लिएर काठमाण्डौं गयो । यस नौ धाराहरूको सन्धि-पत्रको पहिलो धारामा सम्बन्ध राम्रो रहने छ र धारा दुई अनुसार युद्ध पूर्वको विवाद ग्रस्त भू-भागमाथि कम्पनी सरकारको अधिकार हुनेछ । धारा तीन अनुसार नेपालका राजाले तल उल्लेख गरिएका सम्पूर्ण भू-भाग सदाको लागि कम्पनी सरकारलाई सुम्पिने छ ।

क) काली र राप्तीको बीचको सम्पूर्ण तल्लो भूमि(The whole of the Low lands) ।

ख) बुटवल खासलाई छोडी राप्ती र गण्डकीको बीचको सम्पूर्ण तल्लो भूमि(The whole of the Low lands) ।

ग) ब्रिटिश सरकारद्वारा अधिकृत गण्डक र मेचीको बीचको सम्पूर्ण तल्लो भूमि(The whole of the Low lands) ।

ङ) मेची नदी पूर्वको सम्पूर्ण पहाडी भागको साथै नगरी कोट र त्यसको समस्त इलाका एवं मोरंगबाट पहाडतिर जाने नगरकोट उपत्यकाको साथै त्यसको नजीकको समस्त भू-भाग बाट २ दिसम्बर देखि चालिस दिन भित्र सम्पूर्ण नेपाली सेनाले खाली गर्ने छ ।

धारा-४ अनुसार अर्पित भू-भागको वापत नेपाल राज्यका सरदारहरु र भारदारहरूको पेन्सनको लागि ब्रिटिश सरकारले रुं २ लाख प्रतिवर्ष दिने ।

धारा-६ र ७ अनुसार आफ्नो परराष्ट्र मामिलाहरु ब्रिटिश सरकारलाई हस्तान्तरित गरेर नेपाल ब्रिटिशका उपनिवेश बन्यो । अर्थात् नेपालको अस्थिति एउटा सामन्त-राज्यमा परिणत गरी दियो ।

धारा-८ अनुसार नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेन्सी रहने भए ।

धारा-९ अनुसार सन्धि-पत्र उपर पन्ध्र दिन भित्रै नेपालका राजाको स्वीकृतिको आवश्यक भयो । यसपछि लेफ्टिनेन्ट कर्नल ब्राडशॉ मार्फत यस उपर बीस दिन भित्रै वा सम्भव भए यस भन्दा पनि शीघ्र नै गभर्नर जनरलको स्वीकृत लिइने छन् ।

युद्धको पुनरावर्तन

अन्तिम शर्तअनुसार निश्चित समयभित्र भीमसेन थापाले प्रस्तावित सुगौली सन्धि-पत्र स्वीकृत गरेन् । नेपाल दरवारमा सुगौलीको प्रस्तावित सन्धि-पत्रका शर्त स्वीकार गर्ने कि नगर्ने विषय उपर छलफल हुँदा भारदारहरुमा मतभेद हुन गयो । ऐतिहासिक स्रोतहरुका अनुसार बहुसंख्यक भारदारहरु मेची र काली पारिका सारा भू-भाग छोडन तयार थिए । तर, मेचीदेखि कालीसम्मको 'तराई' छोडन तयार भएनन् । चौतरीया बम शाहलाई उद्धृत गर्दै लेखिएको कथन अनुसार मैदानी भू-भाग छोडेर पहाडी भूगोल मात्र राख्दा नेपालको कुनै अस्तित्व रहँदैन भन्दै तराई समर्पण गर्नुभन्दा बरु फेरी युद्ध गर्न तमिसिएका थिए । र मुख्तियार भीमसेन थापा सहित अधिकांश भारदारहरु कम्पनीसँग पुनः युद्धकै पक्षमा गए । उनीहरुको विचार अनुसार वर्षा प्रारम्भ हुनासाथ अंग्रेजहरु पछि हटन बाध्य हुने थिए र यो मौका नेपालको निमित्त शक्ति संग्रहको दृष्टिले साह्रो उपयोगी हुने थियो । उपरोक्त सहमति र रणनीतिक निश्चयपछि भीमसेन थापा प्रस्तावित सुगौली-सन्धिको सन्दर्भमा मौन बसेर भावी युद्धको पूर्व तैयारीमा लाग्यो । सन् १७९२ के वेत्रावर्ती-सन्धिको आधारमा नेपालले युद्धको प्रारम्भमा नै चीनसँग सैनिक सहायता प्राप्त गर्नको लागि पत्र पठाएको थियो । तिब्बतको राजधानी ल्हासा स्थित चीनियाँ अम्बान (राजनीतिप्रतिनिधि)द्वारा पत्र बीजिंग पठाएको खबर नेपाल दरवारमा प्राप्त भयो । यस खबरबाट चिनियाँ सैनिक सहायता प्रति आश्वस्त भीमसेन थापा प्रस्तावित सन्धिलाई उपेक्षा गरेर राजधानी काठमाण्डौंको प्रवेश मार्गको सुरक्षामा लाग्यो ।

पुनरावर्तित युद्धमा पनि नेपाल पराजित

भीमसेन थापाको षडयन्त्रपूर्ण धोखावाजीको जानकारी पाउनासाथ गभर्नर जनरल लार्ड हेस्टिंग्सले नेपालसंगको युद्धको लागि यसपाली पनि अवधका नवाब गाजीउद्दीन हैदरबाट नगद एक करोड रुपैया कर्ज लिए(बाल चन्द्र शर्मा:नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा पृ.२७५) । सन् १८१६, फरवरी को प्रारम्भिक सप्ताहमा मेजर आर्क्टरलोनीको नेतृत्वमा बीस हजार फौज भिच्छाखोरी(वर्तमान अमलेशगंज)को बाटो काठमाण्डौं कब्जा गर्न पठाए । यस दलको चार भाग गरिएको थियो । प्रथम दल कर्नल केलीको मातहत भगवानपुर हुँदै हरिहरपुरतिर बढ्ने भएको थियो, दोस्रो दल लेफ्टिनेन्ट निकोलको मातहत रामनगरतिरबाट रवाना गरियो, शेषदलको नेतृत्व स्वयं आर्क्टरलोनी गरिरहेका थिए । यो अन्तिम दल सिमरावास हुँदै भिच्छाखोरी तिर लाग्यो ।

फरवरी १५ तारीखको दिन आर्क्टरलोनी दलबलसहित भालुखोलाको किनारै-किनारा हिंडी चुरे पहाडको टाकुरामा पुग्न समर्थ भएकोले नेपालीहरुको प्रथम मोर्चा बाँयातिर पछि छुट्न गयो । नेपालीसेनाहरु उक्त मोर्चा छोडी पछिका मोर्चाहरुमा मद्दत पुर्‍याउन पछि हटे ।

फरवरी २७ तारीखको दिन आर्क्टरलोनीको दल मकवानपुरगढी निर पुग्यो । शमशेर रानाको नेतृत्वमा नेपाली सेना यहाँ ब्रिटिश सेनाको बाटो रोक्न कटिबद्ध थिए । प्रातः काल नै युद्ध आरम्भ भयो । यस युद्धमा नेपाली फौजका लगभग ८०० जवान हताहत भए । यस क्षतिले गर्दा नेपाली फौजको यस दलले अगाडी बढी दोस्रो पटक शत्रु उपर धावा गर्न सकेन । तर, सन् १७९२मा भएको वेत्रावर्ती सन्धि अनुसार चिनियाँ सैनिक आउने आशमा नेपाली सेना युद्ध मैदानमा अटकी रहे ।

यसैबीच कर्नल केलीको मातहतमा पठाइएको दल सरासर हरिपुरपुर गढीतिर बढदै थियो । हरिहरपुरगढीमा रणजोरसिंह थापाको नेतृत्वमा नेपाली फौज ब्रिटिश फौजको बाटो छेक्न तैनाथ थियो । अन्ततोगत्वा २९ फरवरीको दिन गढीको फेदमा दुवै पक्षको बीच घमासान युद्ध भयो । नेपालीहरुले प्रातः कालदेखि मध्याह्नसम्म ब्रिटिशहरुको बडो वीरता साथ मुकाविला गरे , तर यसै समय ब्रिटिश फौजको सहायक दल भारी तोपहरुको साथ आईपुगेकोले ठूलो नोक्सानी साथ नेपाली सेनाहरु युद्ध छाडी पछि हटन बाध्य भए । दोस्रो पटकको युद्धमा पनि चिनियाँ सैनिक आएनन् । यसरी पुनरावर्तित युद्धमा पनि नेपाल पराजित भए ।

सुगौलीको सन्धि-पत्रमाथि लालमोहर

पुनरावर्तित युद्धमा मकवानपुरगढी र हरिहरपुरगढीमा विजयी भई हेटौंडामा सैन्य शिविर खडागरि जनरल डेविड आर्क्टरलोनीले काठमाण्डौं हान्ने बढदै आइरहेको समाचार पाउन साथ चिनियाँ सैनिक सहायताको भरोसामा सम्पूर्ण खतम हुनलागेको नेपाललाई जे-जति हुन्छ बचाउनको लागि भीमसेन थापाले प्रस्तावित सुगौली-सन्धि स्वीकार गर्नु नै श्रेयस्कार ठान्यो । अन्ततः ३ मार्च, १८१६ का दिन भीमसेन थापाद्वारा सुगौलीको प्रस्तावित सन्धि-पत्रमाथि श्री ५ महाराजधिराजको स्वीकृतिको लालमोहर सदर गयो ।

चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई अपमानजनक व्यवहार

सन् १८१६, मार्च ४का दिन चन्द्रशेखर उपाध्यायले श्री ५ महाराजधिराजद्वारा लालमोहर सहित स्वीकृत भएको सुगौलीको सन्धि-पत्र हेटौंडाको सैनिक छाउनीमा हाजिर भएर आर्क्टरलोनीलाई अप्राप्त २:३० बजे बुझाए । शर्तानुसार नेपालले उक्त सन्धि १५ दिन मै स्वीकार नगरी आफ्नो बेइमानी देखाए वापत चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई साह्रै अपमानजनक व्यवहार सहनु पर्‍यो । यसरी युद्धमा पुनः विजयी भएको आर्क्टरलोनीले चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई स्पष्ट भनेकि नेपालीले सुगौलीवाला सन्धि-पत्र मात्र स्वीकार गरेर छुट्टी पाउने छैनन् । पुनरावर्तित युद्धको बढावमा कम्पनी फौज जहाँसम्म बढ्न सक्यो, त्यो भू-भाग पनि अब उनीहरुको अधिकार क्षेत्रभित्र हुनु पर्दछ । पराजित र लाचार नेपालीहरुले यस कुरामा पनि नाई नास्ति गर्ने ठाउँ पाएनन्(बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुप रेखा, नवौ संस्करण २०४९, पृ. २७५) ।

ब्रिटिशको नेपाल नीति

त्यति खेरसम्म ब्रिटिशहरुले नेपाललाई आफ्नो रियासत राज्यको रुपमा राख्ने सोचाई थिए । त्यसैले चीनको सीमामा तिब्बतपछि दोस्रो लहरका मध्यवर्ती(बफर) राज्यहरुको भूमिकामा काश्मिर, सिक्किम, भूटान, उत्तरपूर्वी सीमाञ्चल प्रान्त(वर्तमान अरुणाचल)सँगै नेपाल पनि रहिरहोस भन्ने सोचाईमा ब्रिटिशहरु दृढ थियो(केशव प्रसाद भट्टराई-नेपाल-भारत सम्बन्ध, प्रकाशन वर्ष २०५८ शहीद सप्ताह, पृ.१३८) । अतः

ऑक्टरलोनीले पछि नियमानुसार आर्को मानिस नखटिएसम्मको निमित्त आफ्नो छाउनीबाट लेफ्टिनेन्ट व्वाइलुलाई रेजिडेण्टको हैसियतले काठमाण्डौ पठाए ।

ब्रिटिशसँगको युद्धमा नेपाल पराजित हुने कारण

नेपाल र अंग्रेजबीच भएको यस युद्धमा नेपालको पराजय हुने केही प्रमुख कारणहरू निम्नलिखित थिए –

(१) **दरबारीहरूमा मतभेद हुनु**– युद्ध शुरु हुनुभन्दा पहिले नै नेपाल दरबारमा दुई गूट कायम भएको थियो । सबै मिलेर सहयोग गर्ने र एकता हुनु पर्ने ठाउँमा मत विभिन्नता भएकोले नेपालले राम्ररी युद्ध संचालन गर्न सकेन । ठीक समयमा कुनै निर्णय लिन नसकिएकोले सेनालाई समयमा कुनै निर्देशन र सामान उपलब्ध हुन सकेन । तसर्थ दरबारीया गूटबन्दीले पनि नेपालको हार भएकोकुरामा दुई मत हुन सक्दैन ।

(२) **फ्रेन्च सैन्य प्रशिक्षण ब्रिटिशसँग टक्कर दिन भएन** – जनरल भीमसेन थापाले फ्रेन्च सेनापति र विशेषज्ञलाई नेपालमा भिकाई नेपाली फौजलाई तालिम गर्न लगाए । तर ब्रिटिशसँगको युद्धमा फ्रेन्च सैन्य प्रशिक्षणको कुनै आधुनिक युद्धकला वा ब्रिटिश सैनिकसित मुकाबिला गर्नका निमित्त नयाँ तौरतरिका देखिएन् । टीपू सुल्तानले फ्रेन्च सेनासँग संयुक्त मोर्चा बनाएर ब्रिटिश सेनासँग युद्ध लडेको थिए । तर टीपू सुल्तान पराजित भए । तसर्थ भीमसेन थापाको फ्रेन्च सैन्य प्रशिक्षण ब्रिटिश फौजसित युद्ध मैदानमा मुकाबिला गर्नका निमित्त न भएकोले नेपालको हार भयो ।

(३) **कसैको सहायता प्राप्त नहुनु** – यो युद्ध हुनुअघि भीमसेन थापाले अनेकौँ राज्यहरूसित अंग्रेजको विरुद्धमा सहयोग गर्ने अपील गरेका थिए र सहयोग पाउने आशाले नै युद्ध गरेका थिए । तर पञ्जाब केशरी रणजीत सिंहले सतलज नदीको छेउमा आफ्नो विशाल सेना लिएर आएको भएपनि टुलुटुलु हेरेर बसी रहे ।

उनले सहयोग नगर्ने यी कारणहरू थिए– सन् १८०९ को घटना विसर्जन नसक्नु । अंग्रेजले मराठाको विरुद्धमा कदम चालेकोले, रणजीत सिंहले सहयोग नगरेकोले गर्दा मराठाबाट पनि नेपाललाई सहयोग प्राप्त हुन सकेन । त्यस्तै ग्वालियर, वर्मा, तिब्बतसित पनि सहयोग पाउने आशा भएपनि सहायता प्राप्त हुन सकेन । तसर्थ भीमसेन थापाको अनुमान गलत भएकोले नेपालको हार भयो ।

(४) **सेना र हातहतियारको कमी हुनु**– नेपाल र कम्पनी सरकारबीच सेना र हातहतियारको तुलना हुन सक्दैन थियो । योग्य एवं अनुभवी सेनापतिहरूको नेतृत्वमा अंग्रेजसँग विशाल सेना एवं घातक युद्ध उपकरणहरू प्रशस्त मात्रामा थियो । कम्पनी सरकारले हाती एव घोडा पनि युद्धमा प्रयोग गरेको थियो । तर नेपालको सेना सीमित हुनुको साथै हतियारको अभावले अनेकौँ ठाउँमा तीर धनुष, खुकुरी एवं ढुंगाले युद्ध गरेको थियो । थप फौज नगएकोले नै बीर बलभद्र र अमरसिंह थापा एवं बम शाहले युद्ध छोड्नु पर्ने भयो । यसको विपरीत कम्पनी सरकारको थप सेना तुरुन्तै पुग्दथियो । तसर्थ यस कारण पनि नेपालको हार हुनु स्वाभाविक नै थियो ।

(५) **किल्ला बलियो नहुनु** – स्वयं शंकर भगवानले आफ्नै हातले निर्माण गरेको घमण्ड भएको नेपालका किल्लाहरू साधारण जनताको घर जस्तै कमजोर थियो । अंग्रेजको एउटै तोपको अगाडि किल्ला धुलो भएर जान्थ्यो । राष्ट्रको सुरक्षाको लागि किल्लाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । तर त्यही कमजोर भएकोले नेपाली सेना टिक्न सकेन र नेपालको हार भयो ।

(६) **यातायात, रसदपानी र औषधोपचारको अभाव** – युद्ध हुनुभन्दा पहिले गरिनु पर्ने तयारी नेपालले गरेको थिएन । पहाडी प्रदेश भएकोले यातायातको समस्या थियो । तर ठीक समयमा रसद-पानी पठाउन सकेन भने औषधिको कुरै छोटो । थप सेनाको पनि नेपालले व्यवस्था गर्न सकेन । नालापानीको युद्ध पानीको समस्या एवं थप फौज नभएकालेले छोड्नु परेको थियो ।

यसको विपरीत अंग्रेज पक्षलाई ठीक समयमा थप फौज, औषधि र रसद-पानी प्राप्त भइरहेको थियो । अंग्रेजले नेपाली सेनालाई २-४ ठाउँमा औषधोपचार गरेर राजनैतिक चाल चलेका थिए । तसर्थ यस कारण पनि नेपालको हार भयो ।

(७) **राष्ट्रिय जागृति नहुनु**– नेपाली जनतामा राजनैतिक चेतना नभएका नेपालीहरूमा यो युद्धले जागृति ल्याउन सकेन । नेपालको लागि केही गरौं भन्ने भावना अहिले सम्म त आएको छैन भने त्यस बेलाको के कुरा । साधारण जनताले सरकार लडिरहेको ठानेर तिनीहरूमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कुनै प्रभाव परेन । भीमसेन थापाले नेपालमाथि युद्ध लादेकोले नेपालीको सहयोगले नेपाल जित्न सक्छ भन्ने भावना नभएकोले सेना मात्र लडिरहेको थियो । तसर्थ जनताको समर्थन नपाएर पनि युद्धमा नेपालको हार भयो ।

(८) **गुरिल्ला तरिका नअपनाउनु** – भियतनाम सानो राष्ट्र भएपनि गुरिल्ला तरिकाले नै फ्रान्स र अमेरिकालाई पानी खुवाई दियो । शिवाजी यही तरिकाले मंगोललाई हराउन सके । नेपालसँग अंग्रेजको तुलनामा सेना र हातहतियार केही पनि नभएको कुरा थाहा थियो । जंगलै-जंगल र पहाडै-पहाडले भरेको नेपाल गुरिल्ला युद्धको लागि एकदम उपयुक्त थियो । तैपनि नेपाली शासकवर्गको ध्यान यतातिर जान सकेन । तसर्थ नेपालको हार भयो ।

(९) **अंग्रेजले भूठो प्रचार गर्नु** – अंग्रेजहरू अनेकौँ ठूल-ठूला युद्धमा लडेकोले युद्ध गर्ने प्रत्येक कला र तरिकाबाट अवगत भएकोले नै यिनीहरूलाई Master Propogandist भनिन्छ । नेपाल र अंग्रेजबीचको युद्धमा अंग्रेजको हार भइरहेको भएपनि हामी प्रत्येक ठाउँमा जित्दै गइरहेछौं र नेपाली सेनापतिहरूले धमाधम आत्मसमर्पण गर्दैछन् भन्ने भूठो प्रचार कम्पनी सरकारका अधिकारीहरूले गरिरहेका थिए । यस्तो भूठो प्रचारले अंग्रेज सेना प्रोत्साहित हुन्थे भने अर्कोतिर नेपाली सेनाको बरकतवृत्ता शिथिल हुन्थ्यो । तसर्थ नेपालको पराजय हुनुको यो पनि एक महत्वपूर्ण कारण थियो ।

(१०) छिमेकी राजा, महाराजाहरूले विरोध गर्नु – नेपाल आफ्नो सैन्यवादी कार्यले अनेकौं छिमेकी राजा, महाराजाहरूलाई शत्रु बनाएको थियो। यस कारण दरभंगाका राजा छत्र सिंह, बेतियाका राजा वीर केश्वर सिंह, हिंदुर(नालागढ)का राजा रामशरण, काँगडाका राजा संसारचन्द्र, विलासपुर आदिका राजा युद्धमा अंग्रेजलाई सहयोग गरेका थिए(सुन्दरलाल-भारत में अंग्रेजी राज, द्वितीय खण्ड, पृ.८०)।

(११) कुमैनीहरूले विरोध गर्नु– त्यस क्षेत्रमा जनतामाथि नेपाली सेनाले गरेको अत्याचारले तराईवासीको हृदय जित्न सकिएको थिएन। कुमाउँ राज्यका पूर्व मन्त्रि हर्षदेव जोशीको सहायताले कुमाउँ विजय भए र गढवाल अधीनता स्वीकार गर्न सके, तर नेपालले हर्षदेव जोशीलाई धोखा दिए। अतः हर्षदेव जोशी जनतालाई नेपालको सट्टा ब्रिटिशलाई सहयोग गर्न अपील गरे। परिणामस्वरूप नेपाली सेनामा भर्ना भएको लगभग ३०० कुमैनी जवानहरू कम्पनीको पक्षमा मिल्न गयो। हर्षदेव जोशीले नेपाल बारे प्रशस्त जानकारी अंग्रेजलाई दिए।

(१२) तराईवासीले नेपाली शासन विरुद्ध विद्रोह गर्नु– तराईमा उपनिवेशवादी नेपाली शासकले गरेको औपनिवेशिक अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनले तराईवासीहरूको हृदय जित्न सकेको थिएन। अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरुद्ध विद्रोह गर्नु अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनमा परेका जनसमुदायको नैसर्गिक र जन्मसिद्ध अधिकार एवं कर्तव्यको सर्वमान्य सिद्धान्त अनुसार नेपाली औपनिवेशिक शासनका मध्ययुगीन बर्बरतापूर्ण अत्याचारका शिकार तराईवासीहरूले नेपाली औपनिवेशिक शासनको विरुद्ध विद्रोह गरेर आफ्नो शत्रुको शत्रु मित्र हुने मान्यता अनुरूप ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीसंग मिलेर नेपालको विरुद्ध सशस्त्र युद्ध लडे। यस्तो स्थितिमा नेपालको हार हुनु स्वाभाविक नै थियो। यसै कारण पश्चिमी क्षेत्रमा प्रत्येक ठाउँमा नेपालको पराजय भयो।

(१३) नेपाली सेनामा हीनताको भावना हुनु – ब्रिटिश सेना भर्खर नेपोलियनलाई पराजित गरेर आएकोले तिनीहरूमा युद्ध गर्ने जोश र उमंग कायमै हुनुको साथै नेपोलियन जस्तो विश्वविजयको आकांक्षा राख्ने व्यक्तिको सेनालाई पराजित गरेकोले गोरखाली सेनालाई साधारण सम्झेका थिए। अर्कोतिर सतलज छेउमा रणजीत सिंहको सेनासित पराजित भएकोले नेपाली सेनाको अहं भावनामा ठूलो चोट लाग्यो। तिनीहरूमा एक किसिमको हीन भावना भएकोले पनि नेपालको हार भयो।

(१४) आर्थिक अवस्था – अंग्रेज पक्ष आर्थिक दृष्टिकोणले सम्पन्न भएपनि अवधको नवाबबाट रु. २ करोड ५० लाख र अर्जुनी नाथजी भन्ने व्यापारीबाट पनि युद्ध खर्च वापत प्रशस्त अर्थ पाएका थिए। यसको विपरीत नेपाल गरीब भएपनि तिब्बत र चीनबाट जुन सहयोग प्राप्त हुने आशा थियो, त्यो प्राप्त भएन। तसर्थ अर्थको अभावले थप सेना, हातहतियार, औषधि, रसदपानी आदिको उचित व्यवस्था गर्न नसकेकोले राम्ररी युद्ध संचालन गर्न सकेन। तसर्थ नेपालको हार हुनु स्वाभाविक नै थियो।

(१५) जासूसी प्रथा – अंग्रेज पक्षले प्रशस्त नेपालीलाई पद एवं अर्थको लोभ दिई आफ्नो पक्षमा पारेको थियो। नेपालको विरुद्ध नराम्रो धारणा फैलाएर जनतालाई भाँड्ने काम अंग्रेज जासूसहरूले गरेका थिए। यस बाहेक नेपाल बारे प्रशस्त जानकारी पनि प्राप्त गरेकोले पहाडको गोप्यनियता भंग भएको थियो। फलस्वरूप नेपालको हार भयो।

(१६) अल्मोडाको पतन हुनु –पूर्वी क्षेत्रमा जस्तै पश्चिमी क्षेत्रमा पनि युद्ध होला भन्ने अनुमान नेपालीहरूको थियो। साथै सुरक्षा लाइन पनि बलियो ठानेको थियो। पश्चिमतिरका ब्रिटिश कमाण्डर अक्टरलोनीले विभिन्न दिशाबाट आक्रमण गरेको भान पारेकोले नेपाली सेना चारैतिर छरियो। अमरसिंह थापाको अनुमान विपरीत सुरक्षा लाइन एकदम कमजोर भएकोले र एकैतिरबाट ब्रिटिश सेनाले आक्रमण गरेकोले उनीमाथि मानसिक प्रभाव पयो। तसर्थ अल्मोडाको पतन भयो। अमरसिंह थापा हारेकोले नेपाली सेनापतिहरूको हौसला समाप्त भयो। सेना अन्तिम समयसम्म चिनियाँ सैनिक सहायताको आशमा युद्ध लडदै रहे। तसर्थ चीनको विश्वासघातको कारण नेपालको हार भएको थियो।

पुनरावर्तित युद्धपछि भीमसेन थापाको ब्रिटिश नीति

भीमसेन थापा स्वयंले पनि युद्धबाट नै सामधान हुने कुरामा विश्वस्त थिए। त्यसैले अरुको खास गरेर चीनको सैनिकको भरमा युद्ध गरे। तर युद्धपछि कहाँले एउटा ठूलो पाठ सिकन पाए। किनकी नेपाल र अंग्रेजको सम्बन्धमा जुन घातप्रतिघात थियो, त्यसको समाधान युद्धबाट नै हुन्छ भन्ने कुरा गल्ती रहेछ भनी बुझे। जसले गर्दा 'नेपालका पछिका शासकहरूले र सरकारहरूले' युद्ध नगर्ने नीति अपनाउन थाले (डा. राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ.१९३)। अंग्रेज शक्ति अजय भएकोले ऊसंग जोरी खोज्नु बुद्धिमानी नहुने महसूस गरी भीमसेन थापाले अंग्रेजसितको नीतिमा परिवर्तन गरे(डा.पीताम्बर लाल यादव-नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौं संस्करण २०५३, पृ.१३८)। भीमसेन थापाले आफ्नो कार्य व्यवहारद्वारा अंग्रेजप्रति बफादारी देखाउन थालेको थियो।

काठमाण्डौंमा गार्डनर ब्रिटिश रेजिडेन्ट

सन् १८१६, मार्चमा सुगौलीको सन्धि अनुसार अक्टरलोनीले पछि नियमानुसार आर्को मानिस नखटिएसम्मको निमित्त आफ्नो छाउनी हेटोडाबाट लेफ्टिनेन्ट व्यायलुलाई रेजिडेन्टको हैसियतले काठमाण्डौं पठाए। सन् १८१६ई.को मई तिर कम्पनीका गवर्नर-जनरलद्वारा मनोनीत भएर एडवर्ड गार्डनर ब्रिटिश रेजिडेन्टको हैसियतले पुगेकाले व्यायलू काठमाण्डौंबाट फर्केर गए।

चिनियाँ सैनिक अधिकारीको कडा विरोध-पत्र

सन् १७९२मा नेपाल-चीन बीच भएको वेत्रावर्ती-सन्धिको आधारमा नेपालले कम्पनीसंगको युद्धको प्रारम्भमा नै चीनसँग सैनिक सहायता प्राप्त गर्नको लागि पत्र पठाएको थियो। तर, चीनले वेत्रावर्ती-सन्धिलाई उलंघन गरी ब्रिटिशसँगको १८१४-१५को युद्ध र १८१६को पुनरावर्तित युद्धमा नेपाललाई सैनिक सहायता गरेनन्। तर, सुगौली सन्धि अनुसार ब्रिटिश रेजिडेन्ट काठमाण्डौंमा बस्न थालेपछि तिब्बत भएर आफ्नो पनि सूरुवाकी गर्ने त्रासले चीनलाई सताउन थाले। सन् १८१६ को अगस्तमा चिनियाँ सैनिक अधिकारी वस्तुस्थिति अध्ययन गर्न तिब्बतको दिगाची

पुगे । नेपालले मार्चमा नै सुगौलीको सन्धि-पत्रमा आफ्नो स्वीकृतिको लालमोहर लगाई कम्पनीलाई सुम्पि सकेको थियो । वेत्रावर्ती-सन्धिको पालना नगरि चीनको धोखा कारण दुई दुई पटक युद्ध हारि सकेका नेपाल अब ब्रिटिशसंग युद्धको पक्षमा थिएन । चीनले वेत्रावर्ती-सन्धि लाँघेर सैनिक सहायता नगरेको कारण अब नेपाललाई ब्रिटिशहरूसित युद्धको लागि प्रेरित गर्नु उक्त चिनियाँ अधिकारीले बुद्धिमानी सम्झेनन् । चीनको उक्त सैन्य प्रतिनिधिले गभर्नर लॉर्ड हेस्टिंग्सलाई काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट नराखे वेश हुन्थियो भन्ने विषयमा एउटा कडा विरोध-पत्र लेखि पठाए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ.७७-७८.) ।

चीनलाई दक्षिण एशिया प्रवेश निषेध

त्यति खेरसम्म ब्रिटिशहरूको नेपाल नीतिको सबभन्दा मुख्य उद्देश्य चीनलाई दक्षिण एशियामा प्रवेश गर्नबाट रोक्ने अग्रपंक्तिको सुरक्षा रेखाको रुपमा नेपालको सशक्त उपस्थितिको खाँचो उनीहरूले अनुभव गर्नु भएको थियो(केशव प्रसाद भट्टराई-नेपाल-भारत सम्बन्ध, प्रकाशन वर्ष २०५८, पृ. १२९) ।

काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट अथावत राख्ने

सन् १८०१ का कम्पनी र नेपाल बीच भएको सन्धि अनुसार १० अप्रील १८०२ मा कप्तान नक्स(Captain knox)ब्रिटिश रेजिडेन्टको रुपमा काठमाण्डौं पुगेका थिए । ब्रिटिश विरोधि महारानी राजराजेश्वरीको निमित्त सत्य भएन । हैजा फैलियोको बहानामा २३ जुलाई, १८०३ देखि रेजिडेन्टलाई काठमाण्डौंबाट हेटौडा बस्न बाध्य गरे । गभर्नर जनरल वेल्सलीले रेजिडेन्टलाई काठमाण्डौंबाट निकालेको अपमानको कारण नेपालका राजालाई एक औपचारिक पत्रद्वारा जानकारी पठाई, रेजिडेन्टलाई मकवानपुरबाट फिर्ता बोलाई, नेपालसँग भएको १७९२ तथा १८०१ का सन्धिहरूभङ्गको ४ जनवरी, १८०४ का दिन औपचारिक घोषण गर्‍यो । सन् १८१६ का सुगौलीको सन्धिमा काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट रहने उल्लेख अनुसार आक्टरलोनीले पछि नियमानुसार आर्को मानिस नखटिएसम्मको निमित्त आफ्नो छाउनी हेटौडाबाट लेफ्टिनेन्ट व्यायलुलाई रेजिडेन्टको हैसियतले काठमाण्डौं पठाए । सन् १८१६ई.को मई तिर कम्पनीका गवर्नर-जनरलद्वारा मनोनीत भएर एडवर्ड गार्डनर ब्रिटिश रेजिडेन्टको हैसियतले पुगेकाले व्यायलू काठमाण्डौंबाट फर्केर आए । अतः चिनियाँ सैनिक अधिकारको काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट नराख्ने सम्बन्धि विरोध-पत्र पाएर गभर्नर जनरल लॉर्ड हेस्टिंग्सले काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट अथावत राख्ने निर्णय लिए ।

ब्रिटिशको नेपालप्रति नरम नीति

चीनले काठमाण्डौंमा ब्रिटिश रेजिडेन्ट रहेको निहुँमा विवाद खोजेको हुनेहुनाले गवर्नर जनरल लॉर्ड हेस्टिंग्सले नेपालप्रति नरम नीति लिएर काठमाण्डौंमा रहेका ब्रिटिश रेजिडेन्ट एडवर्ड गार्डनरलाई यस बारेमा निर्देशन समेत पठाए ।

ब्रिटिश र भीमसेन थापाको शत्रु चीन

चीनले वेत्रावर्ती-सन्धि:१७९२लाई उलंघन गरी ब्रिटिशसँगको१८१४-१५को युद्ध र १८१६को पुनरावर्तित युद्धमा नेपाललाई सैनिक सहायता गरेनन् । चीनको विश्वासघातको कारण नेपालको हार भयो र दुई तिहाई भूमि गुमन गयो । भीमसेन थापाले आफ्नो शत्रुको शत्रु मित्र हुने मान्यता अनुरूप ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीसँगै चीनको विरुद्ध डटे । ब्रिटिश रेजिडेन्ट एडवर्ड गार्डनरले पनि ब्रिटिशहरूप्रति बफादार भीमसेन थापालाई भरपूर मदद गरन थाले । भीमसेन थापाको समयमा नेपाल आएका रेजिडेन्टहरूमा गार्डनरसँग भीमसेन थापाको राम्रो नै सम्बन्ध थियो(डा.राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ.१९५) ।

राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह

सन् १७९८, मार्च ८का दिन लगभग अठ्ठाई वर्षे नाबालक छोरा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई शक्तिशाली राज्य पाल्पाका राजा पृथ्वीपाल सेनद्वारा नेपालका राजाको रुपमा विधिपूर्वक राजमुकुट अभिषेक सम्पन्न गराइएको थियो । महाराजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहको शासनकाल मुख्यरूपमा मुख्तया भीमसेन थापाकै छत्रछाँयामा रहेको थियो । सन् १८१२ मा राजा गीर्वाणयुद्धले प्रकाण्ड विद्वानहरूको सल्लाह सहयोगले आर्य सनातन धर्मको नीतिनियम कर्म गर्दा हिन्दू परम्परागत शास्त्रविधि नछोडी कर्मको फल पाउनका निम्ति सत्कर्म-रत्नावली नामक ग्रन्थ रचना गरेर हिन्दूधर्मलाई पुनरुत्थान गर्ने र शासनलाई धर्मको आधार प्रदान गर्ने प्रयाश गरेको थियो । राजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहलाई पठनपाठनको लागि राजगुरु रङ्गनाथ पौडेलले राजविधानसार भन्ने ग्रन्थ तयार गरी उनलाई सामन्ती शासनको शिक्षा प्रदान गर्ने जस्ता काम गरिएको थियो । वि.स.१८६९, भदौ १५ को महाराजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहले “पुस्तकालय” कानूनमा लालमोहर लगाइ बक्से ।

महाराजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहको राजकालमा नेपाल र कम्पनी बीच युद्ध(१८१४-१६) भएको थियो । परिणामस्वरूप पूर्वमा टिस्टा नदीदेखि पश्चिममा सतलज नदीसम्म फैलिएको “विशाल नेपाल” तराई रहित पूर्वमा मेची नदीदेखि पश्चिममा महाकाली नदीसम्ममा खुमचिन पुग्यो । नेपाल र कम्पनी बीचको वैमनस्ता हटाउने एकमात्र उपाय युद्ध रहेकोले नै पाल्पाको सट्टा नेपालले दुई तिहाई भाग भूमि गुमाउनु पर्‍यो र नेपालमा सधैंको लागि रेजिडेन्सी कायम भयो ।

राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको निधन

राजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहको राजकालमा नेपाल र कम्पनी बीच युद्ध(१८१४-१६) भएको थियो । नेपाल र कम्पनीको युद्ध अवसानपछि नेपाल उपत्यकामा ठूलो महामारी फैलियो । ठेउला र शीतला(बिफर)को रोगले तीनै शहरका निवासीहरु ठूलो संख्यामा महामारीको शिकार हुन गए । यस्तैमा गीर्वाण युद्ध वीर विक्रम शाहको मृत्यु १८ वर्षको उमेरमा वि.सं.१८७३ मार्ग ८ गते तदनुसार २० नवम्बर, १८१६ मा भयो(डा.राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ.१३६) ।

राजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको वैधानिक उमेर १८ वर्ष पुगि सकेकोले सत्ता आफ्नो हात लिन थिए, किनकी भीमसेन थापाको नीतिले गर्दा नै राजकोष मास्नुको साथै नेपाल अधिराज्यको दुई तिहाई भूमि पनि गुमियो । भीमसेन थापाको सामू सत्ता च्युतलगायताका धेरै खतरा थियो । त्यस कारण महाराजालाई गलत औषधि प्रयोगको सन्सय छ । भीमसेन थापा अंग्रेजका अज्ञाकारी बनी सकेका थिए ।

सन् १८१६ नवम्बर २० को राजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहको १८ वर्षको जल्दोवल्दो युवा अवस्थामै आकस्मिकरूपमा मृत्यु भएको र यसपछि १८ दिनसम्म राजसिंहासन खाली नै रही ८ दिसम्बर, १८१६ का दिनमा मात्र यिनका उत्तराधिकारी युवराज राजेन्द्र विक्रम शाहलाई राज्यारोहण गराइएको पाइन्छ । एक दिन पनि खालि राख्न नहुने प्रचलित परम्पराको विपरीत यसरी १८ दिनसम्म नेपाल अधिराज्यको राजगद्दी किन खालि राखियो । यो प्रश्न यसै वेलादेखि गम्भीररूपमा उपस्थित हुन आएको छ(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.५५) । यस १८ दिनका बीचमा पनि यहाँ अन्य तीन महत्वपूर्ण घटनाहरु घटेका देखिन्छ । ती हुन्- महाराजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहकी जेठी महारानी सिद्धिलक्ष्मीदेवीको सतिवत्वगमन, यसको चौध दिनपछि कान्छी महारानी गोरक्षराज्यलक्ष्मीदेवीको आकस्मिक स्वर्गवास र १८औं दिन राजेन्द्र विक्रम शाहको राज्यारोहणको अवसरमा सुगौली-सन्धिद्वारा कम्पनी सरकारलाई सुम्पिएको तराई-प्रदेशमध्येबाट मेची नदीदेखि राप्ती नदीसम्मका तराई प्रदेश नेपालको राजालाई उपहार उपलब्ध गराउने सम्बन्धि ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारको तर्फबाट स्मरण-पत्रको प्राप्ति ।

जेठी महारानी सिद्धिराज्यलक्ष्मी देवीलाई यस लोकमा रहिरहने दिएमा महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी ले आजसम्म उपभोग गर्दै आएको राजाकी संरक्षिकाको पद एवं अधिकारको पनि यिनले नै दाबी गर्नेछिन् र यसबाट आफूलाई ठूलो खतरा हुन्छ भन्ने विचार राखेर नै भीमसेन थापाले यिनलाई राजाका साथ सती पठाइदिएको देखिन्छ । यतिसम्मलाई पनि स्वाभाविक नै मान्न सकिन्छ । तर कान्छी महारानी गोरक्षराज्यलक्ष्मी देवीको मृत्यु नभएसम्म राजा राजेन्द्रलाई राज्यारोहण नगराउनुमा भने अवश्य नै अर्को कुनै गम्भीर रहस्य लुकेको आभास पाइन्छ । जुन दिन राजा राजेन्द्र विक्रम शाह नेपाल अधिराज्यको राजसिंहासनमा राखिएका थिए त्यसै दिन अंग्रेजले

पूर्व मेची नदीदेखि पश्चिम राप्ती नदीसम्मका तराई प्रदेश नेपालको राजालाई उपहार दिएको स्मरण-पत्र प्राप्त भएको देखिनाले अंग्रेजहरुको विशेष सहमतीले गर्दा मात्र भीमसेन थापा यस दिन राजगद्दीमा राखिएका देखिन्छन् । यसरी सबै तारतम्यहरु पूरा गराएर राजाको राज्यारोहण गराएबाट राजाकी संरक्षिका निर्विवादरूपमा आफ्नो अनुकूल रहँदै आएको महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी नै कायम रहन आएकोले भीमसेन थापा फेरि पनि लामो समयसम्म निष्कण्टकरूपमा नेपाल अधिराज्यका अधिनायक बन्न सफल भएका पाइन्छन्(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन २०६३, पृ.५६) ।

राजा प्रतापसिंह शाहका मृत्युपछि बलक राजा रणबहादुर शाहकी आमा राजेन्द्रलक्ष्मी नायब भए जस्तै दुई वर्षे नावालक युवराज राजेन्द्र वीर विक्रम शाहकी आमा स्वर्गवासी राजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहकी जेठी रानी सिद्धिराज्यलक्ष्मी राजा राजेन्द्रको नायब बनन चाहन्थे । राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहका रानीहरु भने ललितत्रिपुरसुन्दरीको नायबी शासन खतम गर्न चाहन्थे । यसका लागि रानीले समरजङ्गका कमाण्डर भीमसेन थापाका भाई भक्तवीरसिंह थापासित राम्रो सम्बन्ध बनाइ सकेको थियो र उसलाई नै साथ लिएर भीमसेन थापालाई

पन्छाउने, ललितत्रिपुरसुन्दरी नायबी शासकबाट निकालने र भक्तवीरसिंह थापालाई नै प्रधानमन्त्री बनाउने र (राजा राजेन्द्र विक्रम शाहको नायबी आफै (गीर्वाणको रानी) ले लिने विचार गरेका थिए भनेर केहि इतिहासकारले व्यक्त गरेका छन् ।

भीमसेन थापाले जेठी रानीको विचार प्रष्ट बुझेर नै करकाप गरी जेठी रानीलाई सति पठाइदिए । यसको ठीक १४ दिनपछि स्वर्गवासी राजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहकी कान्छी रानी गोरक्षराज्यलक्ष्मीको पनि अनायास मृत्यु भयो । जसले गर्दा भीमसेन थापाको बाटो खुला नै रहयो (डा. राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ. १३६) ।

पयन्त्रका कुशल खेलाडी रहेकाले भीमसेन थापामा कुटनैतिक चातुर्यको कति पनि अनुभव थिएन । अंग्रेजहरूका राजनैतिक कपटपूर्ण नीतिहरूलाई यिनले बुझ्न सकिरहेका थिएनन् (बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति पष्ठ, प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. ५४) ।

राजेन्द्र वीर विक्रम शाहको राज्यारोहण

सन् १८१६, दिसम्बर ८ का दिन स्वर्गीय राजा गीर्वाणयुद्ध वीर विक्रम शाहका दुई वर्षे नावालक युवराज राजेन्द्र वीर विक्रम शाह १८औं दिनमा नेपालको राजसिंहासनमा राखिए । ललितत्रिपुरसुन्दरीदेवी नै नाती राजा राजेन्द्र वीर विक्रम शाहको नायब र भीमसेन थापा नै मुख्तियार भए प्रधानमन्त्रीको भूमिकामा रहे (बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ. २७८) ।

८ दिसम्बर, १८१६ मा राजेन्द्र विक्रम शाह राजा भएको समयमा कुनै सन्धि नगरिकन नै तराईको भाग अंग्रेजले नेपाललाई 'उपहार' स्वरूप दिए (डा. राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ. १९४) ।

राजालाई ब्रिटिशद्वारा तराई भूमि उपहार

गवर्नर जनरलको आदेशानुसार रेजिडेण्ट एडवर्ड गार्डनरले राजा राजेन्द्र वीर विक्रम शाह नेपालको राजसिंहासनमा आसिन भएकै अवसरमा ८ दिसम्बर, १८१६ का दिन अन्न र वनको भण्डार तराई प्रदेशबाट पूर्व मेची नदीदेखि पश्चिम राप्ती नदीसम्मका तराई प्रदेश नेपालको राजालाई स्मरण-पत्रद्वारा उपहार दियो ।

तराईवासी नेपालको बधुँवा

सुगौली सन्धिद्वारा ४ अनुसार अर्पित भू-भागको वापत नेपालका सरदारहरू र भारदारहरूको पेन्शन हेतु प्रतिवर्ष दिने रुं २ लाख स्मरण-पत्रको बूँदा-६ द्वारा बन्द गरिदियो । स्मरण-पत्रको बूँदा-७मा उल्लेख गरियो कि नेपालका राजा यो स्वीकार गर्दछ कि तराई उनको शासनको अन्तर्गत प्रत्यावर्तनको पश्चात त्यहाँको कुनै निवासीहरूमाथि युद्धको दौरान ब्रिटिश हितहरूलाई साथ दिएकोले कुनै प्रकरण चलाउने छैन र यदि किसानहरूको अतिरिक्त तराईवासीहरू मध्येबाट कुनै व्यक्ति सम्पति त्याग गरी कम्पनीको अन्य क्षेत्रमा बस्न चाहे भने उसको लागि कुनै अवरोध खडा गरिने छैन । स्मरण-पत्रको बूँदा -७ अनुसार तराईका किसानहरू अर्थात सामन्ती उत्पादनको श्रमशक्तिलाई नेपालको राजाको अधीन बस्नै पर्‍यो र जमिन्दार, धनी किसान, मध्यम किसान, साहु महाजन आदिलाई सम्पति त्याग गरी मजदूर वा भिखारी भएर कम्पनीको अन्य क्षेत्रहरूमा बस्न चाहे भने उसको लागि कुनै अवरोध खडा गरिने छैन । यसरी कम्पनीले कुटिल चालद्वारा तराईवासीहरूलाई नेपालको गुलाम भएर नै बस्नको लागि स्मरण-पत्रको बूँदा -७ मा उल्लेख गर्‍यो ।

राजाद्वारा स्मरण-पत्रको स्वीकार

ब्रिटिश रेजिडेण्टद्वारा ८ दिसम्बर, १८१६को नेपालका राजाको स्वीकृति र अनुमोदनको लागि प्रस्तुत स्मरण-पत्रलाई राजाद्वारा स्वीकार गरी ११ दिसम्बर, १८१६ को स्वकृतिको मुहरबन्द पत्र ब्रिटिश रेजिडेण्ट एडवर्ड गार्डनरलाई सुम्पि दिए ।

'तराई' शब्द विशिष्ट राजनैतिक-भौगोलिक अर्थ

ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारद्वारा ८ दिसम्बर, १८१६ का दिन नेपालका राजाको स्वीकृति र अनुमोदनको लागि प्रस्तुत स्मरण-पत्रको बूँदाहरू २, ३, ६ एवं ७ समेतमा ७ ठाउँमा तथा ११ दिसम्बर, १८१६ को नेपालका राजाले कम्पनी सरकारलाई बुझाएको आफ्नो स्वीकृतिको मुहरबन्द-पत्रको ४ ठाउँमा पूर्व मेची नदीदेखि पश्चिम राप्ती नदीसम्म तथा वर्तमान नेपाल-भारत सीमादेखि उत्तरका भू-भागको लागि 'तराई' शब्द प्रयोग गरिएले तराई शब्द एक विशिष्ट राजनैतिक-भौगोलिक अर्थ व्यक्त गर्न लाग्यो ।

सिक्किमलाई मेची नदी पारिको भू-भाग

दुई लाखको एवजमा ३३ लाख

सन् १८१६ मा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीले नेपालका सरदारहरू र भारदारहरूको पेन्शन हेतु २ लाख रुपैया प्रतिवर्षको राशिको एवजमा अन्न र वनको भण्डार तराई क्षेत्रबाट पूर्व कोशी नदीदेखि पश्चिम राप्ती नदीसम्म बुटवाल र स्यूराज सहितका तराई नेपालको राजालाई दियो । कोशीदेखि राप्तीसम्मका अन्न र वनको भण्डार तराईबाट भीमसेन थापा ३३ लाख रुपियाँ राजस्व उठाउँ थिए । जनरल भीमसेन थापाले त्यहाँबाट ३३ लाख रुपियाँ राजस्व उठाएका थिए (प्र.डा. राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ. २१३) ।

राजा राजेन्द्रविक्रम शाहको विवाह

दुई वर्षमा गद्दीमा बसेका बालराजा राजेन्द्र बित्रम शाह क्रमशः हुकदै गएका थिए । उनको बिहे गोरखपुरका राजपूत विराट सिंहकी दुई छोरी साम्राज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मीदेवि (दीदीबहिनी)संग भएको थियो (प्र.डा. राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ. २१२) । भीमसेन थापाले जानी जानी साम्राज्यलक्ष्मी देवीको विरोध गर्न बहिनी राज्यलक्ष्मी देवीको विवाह राजा राजेन्द्र विक्रम शाहसित गराएका हुन भनेर भनिन्छ । भीमसेन थापाले यो बुझेका थिए कि साम्राज्यलक्ष्मी देवीको विरोध गर्न दरबारमा राजाको नै नजिक बस्ने व्यक्ति

उठाउन सके सफल होइन्छ । त्यसैले ललितत्रिपुरा सुन्दरीको विवाह गराउन जुन भूमिका भीमसेन थापाले खेले त्यही नै भूमिका राजा राजेन्द्र विक्रम र राज्यलक्ष्मी देवीको विवाह गराउन खेले(डा.राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ.२०४) । जेठी महारानी दिदी कान्छी महारानी बहिनी भए पनि विवाहपछि सौता भएबाट आपसी प्रतिद्वन्द्विता शुरु भएको थियो(प्र.डा.राजाराम सुवेदी, नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ. २१७) ।

राजा राजेन्द्रको वैधानिक उमेर पुग्यो

सन् १८३१ कै अन्ततिर राजा राजेन्द्रको वैधानिक उमेर १८ वर्ष पुग्यो । रणबहादुर शाहको हत्यापछि नै ललितत्रिपुरसुन्दरीले राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह र उनीपछि राजा राजेन्द्रविक्रम शाहको नायब भएर १८०६ ई.देखि १८३२ ई.सम्म शासन चलाइन् । तर काठमाण्डौंमा फैलेको हैजाको प्रकोपले ६ अप्रील, १८३२ मा उनको मृत्यु भयो । सन् १८३१ कै अन्ततिर राजा राजेन्द्रको वैधानिक उमेर पुगिसकेकोले उनलाई ललितत्रिपुरसुन्दरीको निधनपछि नायबको आवश्यकता रहेन । ललितत्रिपुरसुन्दरीको मृत्युले भीमसेन थापालाई शासन संचालनमा ठूलो हानि भयो । किनकी १८०६देखि १८३२ सम्मको आफ्नो एकछत्र शासनमा भीमसेन थापाले सदाकाल ललितत्रिपुरसुन्दरीको सहानुभूति र सहयोग प्राप्त गरेका थिए ।

सन् १८३३ मा रेसीडेन्टको रूपमा हगसन(१८३३-४३) दोस्रो पल्ट नियुक्त भएर आए । भीमसेन थापाको पतनको अग्रिम सूचनाकै रूपमा भै २५ सितम्बर, १८३३ ई.को राति नेपालमा महाभूकम्प आएको थिए । यसका चार कम्पले काठमाडौंका ६४३, पाटनका ८२४, भक्तपुरका २७४७ र साँखूका २५७ घर क्षतिग्रस्त भएका थिए र यस विपतिको केही महिनापछि नै १९ जून, १८३३ ई.को दिन ठिमीको बारुदखानामा बज्रपातबाट आगलानी भएको परिणामस्वरूप दुई हजार मन बारुद सल्केकोले सत्ताईस जना ठहरे मरे र दुई जना साढे घाइते भए । यस दुर्घटनाको चौध दिन पछि नै भयंकर वृष्टिको साथै भूकम्पको अर्को भयानक धक्का आयो, जसले गर्दा बागमतीको पनी बढेर निकै सम्पत्तिको क्षति भएकोले भीमसेन थापामाथि ठूलो समस्या आइ पयो । ललितत्रिपुरसुन्दरी जीवित रहेसम्म भीमसेन थापाको कट्टर समर्थक भएकीले भीमसेन थापाको विरोधमा कसैले आवाज उठाउन सकेन । तर उनको मृत्युले गर्दा भीमसेन थापाको शक्तिको श्रोत लोप हुन गएकोले उनका विरोधीहरूले टाउको उठाउन थाले । ललितत्रिपुरसुन्दरीको मृत्युपछि वर्षातमा च्याउ उम्रे भैं अनेकौं गूट कायम भयो, जो दरबारको मामलामा सक्रिय रूपले भाग लिन थाल्यो ।

(क) पहिलो गूट राजाको थियो । राजाले भीमसेन थापाको विरोध गर्न नचाहे पनि अयोग्य राजा भएकोले विरोधीको लहै-लहैमा लागेर उनी पनि विरोधी हुन पुगे, किनभने उनी एक अयोग्य शासक भएकोले ठीक-बेठीक छुट्याउन सक्दैनथे । तसर्थ अरुको भनाईमा लागेर भीमसेन थापाले आफ्नो अधिकार हडपेको ठानी भीमसेन थापाको अधिकार कटौती गर्न तिर लागे ।

(ख) दोस्रो गूट जेठी रानी साम्राज्य लक्ष्मीको थियो । यिनलाई राजमाता राजेन्द्रलक्ष्मी र त्रिपुरसुन्दरी जस्तै बन्ने प्रबल इच्छा भएकोले त्यसको बाधक भीमसेन थापालाई पन्छाउन खोजिन् । भीमसेन थापाले यिनीमाथि सौता थपेका थिए, जो थापा समर्थक भएकीले यिनी भीमसेन थापाको विरोधी गूटमा सक्रिय रूपले भाग लिइन् र थापा विरोधी पाँडेहरूको उदय गराउन थालिन् ।

(ग) तेस्रो गूट कान्छी महारानी राज्यलक्ष्मीदेवीको थियो, जो भीमसेन थापाको समर्थनमा भएपनि सशक्त थिएन ।

(घ) चौतरियाहरूको पनि एकगूट थियो । भीमसेन थापाको नीतिले गर्दा यिनीहरूको अधिकार हनन भएकोले यिनीहरूले पनि आफ्नो एवं राजाको अधिकार फिर्ता लिन भीमसेन थापाको पतन गराउन खोजे ।

(ङ) थापाहरूको एउटा गूट भएपनि भीमसेन थापाको आफ्नै भाई रणवीरसिंह थापाले दाजुमाथि बढी शक्ति उपभोग गरेको आरोप लगाएर भीमसेन थापाको विरोधी भएका थिए ।

(च) थापाहरूको जन्मजात बैरी पाँडेहरूको एक गूट थियो, जसका नेता भीमसेन थापाद्वारा हत्या गराइएको दामोदर पाँडेका छोरा रणजंग पाँडे थिए । भीमसेन थापाको नीतिले गर्दा पाँडेहरूको हत्या, सर्वस्वहरण र देश निष्कासन जस्तो पाँडे विरोधी कार्य भएकोले यिनीहरूले उनको पतन गराएर पाँडेको चल्ती ल्याउन चाहन्थे । यस कार्यमा जेठी रानीको पूर्ण समर्थन थियो ।

(छ) दरबारको सशक्त बाहुन एवं पुरोहितहरूको पनि एक गूट थियो, जसको नायक गुरु रंगनाथ पौडेल थिए । भीमसेन थापाको प्रयासले विर्ताहरण भएकोले यो वर्ग पनि भीमसेन थापाको विरोधमा कार्य गरिरहेको थियो ।

यसरी त्यस बेला भीमसेन थापाको विरोधमा नै हावा बगिरहेकोले चाप्लुसीमा सिपालु रहेका दरबारी एवं सेनाहरू शक्तिको उपासक भएमा मात्र कल्याण हुन सक्ने देखेर भीमसेन थापाको विरोधी गूटमा सम्मिलित भएका थिए । जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको प्रयासले पाँडेहरू ठूला-ठूला पदमा आउन थाले र थापाहरू बर्खास्त हुन थालिए ।

भीमसेन थापाको प्रमुखता कालका ब्रिटिश रेजिडेन्टहरू

भीमसेन थापाको प्रमुखता कालमा नेपाल आएका ब्रिटिश रेजिडेन्टहरूको सूची यस प्रकार देखिन्छ:-

बोइलु (Boileau)	१८१६ ई.कार्यवाहक
गार्डनर (Gardner)	१८१६-२९
हडसन (Hodgson)	१८२९-३१
मडक (Moddock)	१८३१-३३

भीमसेन थापाको समयमा नेपाल आएका रेजिडेण्टहरुमा गार्डनर र हडसनसँग भीमसेन थापाको राम्रो नै सम्बन्ध थियो(डा.राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ.१९५) ।

माथवरसिंह थापाको वेलायत यात्रा असफल

भीमसेन थापाको दुःखको दिन आएकोले यस्तो अवस्थामा ब्रिटिशबाट मात्र सहयोग प्राप्त हुन सक्ने आश गरे । किनभने चीनको विश्वाघाती नीति उनले राम्ररी जानिसकेका थिए । तसर्थ भीमसेन थापाले आफ्नो बफादारीद्वारा अँग्रेजको विश्वास जित्न सकेको परिणामस्वरूप महाराजा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको आकस्मिक निधनपछि १८ दिनसम्म राजसिंहासन खाली नै राखेर सबै तारतम्यहरु पूरा गराएर राजाको उत्तराधिकारी युवराज राजेन्द्र विक्रम शाहलाई राज्यारोहण गराएबाट राजाकी संरक्षिका निर्विवादरूपमा आफ्नो अनुकूल रहँदै आएको महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी नै कायम रहन आएकोले भीमसेन थापा फेरि नेपाल अधिराज्यका अधिनायक बन्न सफल भएका थिए । यतिवेला भीमसेन थापाले सोभै वेलायतको ब्रिटिश अधिकारीहरुसित सम्पर्क राखेर विरोधीहरुको दमन गर्ने निर्णय लिए । तसर्थ भीमसेन थापाले ब्रिटेन पठाउने उद्देश्यले आफ्ना भतिजा माथवरसिंह थापाको नेतृत्वमा एउटा प्रतिनिधिमण्डल नवम्बर, १८३५मा कलकत्ता पठाए । भीमसेन थापाको वेलायतको ब्रिटिश अधिकारीहरुसँग सम्बन्ध भएमा गभर्नर जनरलको उपेक्षा होलान, तसर्थ वेलायत जाने अनुमति प्रतिनिधिमण्डले पाएन । सन् १८३६ को मार्चमा माथवरसिंह थापाको नेतृत्वको प्रतिनिधिमण्डल असफल भएर फर्के । यसरी माथवरसिंह थापाको वेलायत यात्रा असफल भए ।

सन् १८३७ ई.को पजनी

भीमसेन थापाको एक्कासी शक्ति खोसिनुको एउटा कारण नेपालको पजनी प्रथा भएको मान्न सकिन्छ । वार्षिक रुपमा कर्मचारीको नियुक्ति, पदोन्नति, थमौती र निष्कासन गर्ने परम्परालाई पजनी भनिन्छ । पजनी सम्बन्धी अधिकार भीमसेन थापाको हातमा थियो । त्यस कारण महत्वपूर्ण सरकारी कार्यालयहरु भीमसेन थापाका परिवार, सम्बन्धि र हितचिन्तकहरुले भरिएका थिए । सर्वप्रथम सन् १८३७ई.मा राजा राजेन्द्रले पजनी सम्बन्धी अधिकार आफ्नो हातमा लिए । त्यसपछि पजनी गरी भीमसेन थापाका सैनिक अधिकार जफत गरे । पजनीको समयमा भीमसेन थापा विरामी परी आफ्नो घर गोरख बोर्लाङ्ग गएका थिए । उक्त पजनी अनुसार भीमसेन थापाका समर्थकहरु पनि पदबाट निकालिए । दामोदर पाण्डेका छोरा रणजंग पाण्डे काजी पदमा नियुक्त भए । रणजंग पाण्डेका भाइहरु रणदल पाण्डे र करवीर पाण्डे पनि काजी पदमा बहाल भए । ब्रह्मण समुदायका केही सदस्य डिठ्ठा पदमा नियुक्त भए । भारदारीमा विरोधीहरुको प्रवेशले भीमसेन थापालाई दैनिक प्रशासन चलाउन सान्धै मुश्किल हुन थाल्यो । राजा राजेन्द्रले माथवरसिंह थापाको भत्ता र जागीर पनि घटाउन लगाए । यो अपमान सहन नसकी माथवरसिंह थापाले राजीनामा दिए, थापा विरोधीहरुलाई भनेजस्तो भयो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ.२८९) ।

कान्छा अधिराजकुमार देवेन्द्रको मृत्यु

सन् १८३७ई.को पजनी भएको एक महिनापछि २४ जुलाई, १८३७ई.मा राजा राजेन्द्र विक्रम शाहकी जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीदेवी शाहको तृतीय ६ महीने शिशु देवेन्द्र विक्रम शाह(कान्छा साहेबज्यू)को एक्कासि मृत्यु भयो । भीमसेन थापाको बदनामी गर्न मौकाको ताकमा रहेका पाँडे एवं अन्य विरोधीहरुले यस्तो उपयुक्त मौका गुमाउन उचित नठानेर यस मृत्युको सम्पूर्ण आरोप भीमसेन थापालाई नै लगाए । भनियो कि भीमसेन थापाकै षडयन्त्रले जेठी रानीको हत्या गर्न विष पठाइएको थिए, जो जेठी रानीलाई नपरी शिशु युवराज देवेन्द्रलाई पर्न गयो । अनुमान गरिन्छ कि उक्त विषको प्रयोग भीमसेन थापालाई फँसाउन स्वयं राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले नै गरेका थिए(OLDFIELD-Sketches from Nepal-Vol-1-p-310) ।

हण्टरको भनाई कि 'भीमसेन थापाले जेठी रानीलाई वीष दिन खोज्दा देवेन्द्रलाई पत्थारो' बिल्कुल गलत छ । देवेन्द्रको मृत्युपछि आफ्ना बुवा र आमालाई लेखेको पत्रमा जेठी रानीले देवेन्द्रको मर्ने कारणमा "देव ईच्छा कसैले टारीसक्नु रहेनछ" भनी लेखेकी थिइन् । ७ दिनपछि आफ्नो माइतमा बुवा र आमालाई लेखेको पत्रमा 'देव ईच्छा' को ठाउँमा 'वीष परेको औषधि दिँदा' मृत्यु हुन गएको भन्ने उल्लेख गरेकी थिइन्(चित्तरञ्जन नेपाली-जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, पाँचौँसंस्करण २०६०,पृ.३८) । षडयन्त्रकारीहरुले भीमसेन थापाले वीष दिएको आरोप लगाए । राजा पनि आफ्नो व्यक्तिगत विचारमा भन्दा बढी जेठी रानी र पाण्डेहरुको विचार अनुरूप चलन थालेका थिए । पाण्डेहरु र जेठी रानीको लहै-लहैमा लागेर राजा राजेन्द्रले मध्यरातमा मुख्तियार भीमसेन थापा, उनका भाइ रणवीरसिंह थापा, शेरजङ्ग थापा, भतीजा माथवरसिंह थापा, राजवैध एकदेव देउभाजु लगायत थापा परिवारसित सम्बन्धित अनेक व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न लगाए । राजवैध एकदेवलाई पाण्डेहरुले आफ्नो पक्षमा मिलाएर भीमसेन थापाले कान्छा साहेबज्यू देवेन्द्र विक्रम शाहलाई विष हाल्ने सल्लाह दिएका थिए भन्ने राय व्यक्त गर्न लगाए । नक्कली कागज तयार गरी मुख्तियार भीमसेन थापामाथि मुद्दा चलाइयो । भीमसेन थापाको मुख्तियार पद खोसियो । गिरफ्तार भएकोहरु मध्ये प्रमुख व्यक्तिहरुलाई हतकडी-नेल ठोकियो र साराको सर्वस्वहरण गरियो । अनेकलाई भयानक यातना पनि दिइयो । भीमसेन थापालाई ज्यान अभियोग लागेपछि कैद भएकोले सम्पूर्ण सत्ता राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले आफ्नो हातमा लिए ।

राजनैतिक अस्थिरता

नेपालको आधुनिक इतिहासमा १८३७ देखि १८४६ई. सम्म वा भीमसेन थापाको पतनदेखि जंगबहादुरको उदय हुने बेलासम्मको अवधिलाई राजनैतिक अस्थिरताको काल मानिन्छ। यो ९ वर्षको अवधिमा ८ वटा मन्त्रीमण्डल गठन विघटन भए। राजनैतिक दाउपेच र हत्याकाण्डले डरलाग्दो रूप धारण गर्‍यो। त्यस्तो राजनीतिक अस्थिरता आउनाका प्रमुख कारण निम्नानुसार थिए :-

- (१) राजा राजेन्द्रको कमजोर स्वभाव।
- (२) भीमसेन थापाजस्ता सशक्त व्यक्तित्व भएको प्रशासकको अभाव।
- (३) भारदारहरुमा परस्पर स्वार्थी गुट।
- (४) साम्राज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मीदेवी बीच सौतेनी फगडा।
- (५) ब्रिटिश रेजिडेण्टको नेपालको राजनीतिमा हस्तक्षेप।
- (६) जेठी रानी, कान्छी रानी र राजकुमार सुरेन्द्रले प्रशासनमा हस्तक्षेप गर्न चाहनु।
- (७) थापा र पाँडेबीच पुस्त्यौनी फगडा।

राजनैतिक अस्थिरता कालका ऐतिहासिक घटनाहरुलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।

(१) रणजंग पाँडेको पहिलो मुख्तियारी

भीमसेन थापाको पतनपछि जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको दबावाले गर्दा राजा राजेन्द्रले दामोदर पाँडेका छोरा रणजंग पाँडैलाई मुख्तियारको पदमा नियुक्ति गरे। उनी मुख्तियार हुनेवित्तिकै ब्राम्हण वर्गले १८०५ ई.मा आफ्नो जफत भएको विर्ता र गुठी फिर्ता होस् भनी माँग राखे, तर रणजंगले उक्त माँग पुरा गर्न सकेनन्। राजपरिवारको अधिकार वृद्धिको निहुँ गरी केही दिन पूर्व राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले भीमसेन थापालाई राज्यका भारदार र फौजको दृष्टिबाट गिराउन जागीर र भत्तामा कमी गरेका थिए। अब उनीहरु पनि नयाँ प्रधानमन्त्री रणजंग पाँडेसित तुरन्त नै जागीर र भत्ता वृद्धिको माँग गर्नलागे। उनीहरुको माँग पूरा गर्न असमर्थ भएका रणजंग पाँडैलाई बदनाम हुन बेर लागेन। भीमसेन थापाको व्यक्तित्वबाट प्रभावित भएका नेपाली सेनाले रणजंग पाँडैलाई मन पराएनन्। भीमसेन थापाप्रति नै उनीहरुको सहानुभूति रहन गयो। चौतरा समूह पनि रणजंगको उदयबाट असन्तुष्ट थिए। रणजंग पनि ब्रिटिश विरोधी जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको पक्षपाति भएको हुँदा ब्रिटिश रेजिडेण्ट हडसनले अर्को कुनै कमजोर व्यक्तिलाई मुख्तियार बनाई आफ्नो इशारामा नेपालको राजनीति घुमाउन चाहन्थे (m.s.jain, The Emergence of a New Aristocracy in Nepal, p.15)। चारैतिरबाट विरोध भएको हुँदा दिसम्बर १८३७ मा रणजंग पाँडैले राजिनामा दिए।

(२) रंगनाथ पौड्यालको मुख्तियारकाल

रणजंग पाँडेको राजीनामापछि ब्राम्हण समूहका नेता रंगनाथ पौड्यालको नेतृत्वमा संयुक्त मन्त्रीमण्डल गठन भयो। यस मन्त्रीमण्डलमा दलभर्जन पाँडे र रणजंग पाँडे पनि समावेश थिए। जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीदेवीको सल्लाहअनुसार सैनिक कमाण्डरको पद रणजंग पाँडैलाई दिइएको थियो। उता दरबारमा जेठी रानीको प्रभाव बढ्दै गएकोले रणजंग पाँडेको शक्तिमा कुनै कटौती आएको थिएन। त्यसकारण रणजंग पाँडैले सेनामा धमाधम आफ्ना मानिसहरुलाई नियुक्त गर्न थाले। रंगनाथका मुख्तियार कालमा भीमसेन थापामा लागेको विष मुद्दा प्रमाणरहित घोषित भयो। भीमसेन थापा जेलबाट मुक्त भए। उनी आफ्नो पुरानो घर गोरखाको बोर्लाङ गएर बसे। उनलाई कुनै भारदारी पद दिइएन (देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.१४५)।

रणनाथ पौडेलको भीमसेन थापाप्रतिको नीतिले गर्दा रानी साम्राज्यलक्ष्मी र रणजंग पाँडे धेरै रिसाएका थिए। राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले रानी साम्राज्यलक्ष्मी र रणजंग पाँडैलाई आफ्नो पक्षमा मिलाएर राख्न प्रलोभन दिइरहेका थिए। तर रणजंग पाँडैलाई प्रधानमन्त्री बनाई राजा राजेन्द्रबाट गद्दी खाली गर्न लगाएर सुरेन्द्रलाई राजा बनाइ आफ्नो इच्छा अनुसार शासन सञ्चालन गर्ने विचार रानीको भएपनि राजा राजेन्द्र सत्ता छोड्ने पक्षमा थिएनन्, किनभने यसबाट दरबारी एवं रानीहरुको मनमानी बढ्ने संभावना थियो। यिनले प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरुलाई पनि सबै अधिकार नदिनुको कारण यही थियो। प्रधानमन्त्रीको अधिकार सीमित पार्न उनले सेनाको नियन्त्रण एवं विदेश मामला सम्बन्धी अधिकार आफ्नै हातमा राखेका थिए। राजाले अधिकार दिन नमानेकोले र यिनलाई प्रशासन चलाउन समेत मुश्किल भएकोले अगस्त, १८३८ई.मा रंगनाथ पौडेलले पनि राजीनामा दिए।

(३) चौतारिया पुष्कर शाहको मुख्तियारी

माथवरसिंह थापाले संकट थापाहरुमाथि आउने अनुमान गरेर नेपाल बाहिर गई सिमलामा बस्न थाले। रंगनाथ पौडेलको राजीनामापछि जेठी रानीले रणजंग पाँडैलाई मुख्तियार बनाउने दबाव दिएपनि राजाले चौतारिया पुष्कर शाहलाई मुख्तियारमा नियुक्त गरे। उनी चीन सम्राटलाई सौगात पुऱ्याएर भर्खर पेकिंगबाट स्वदेश फर्केका थिए। रणजंग पाँडैलाई मन्त्री पद दिए। पुष्कर शाहको मन्त्रीमण्डलमा सदस्य भएपनि जेठी रानीका प्रियपात्र भएको हुँदा रणजंग पाँडेको अगाडि पुष्कर शाहको केही चल्दैनथ्यो। त्यसकारण फरवरी, १८३९ई.मा नै पुष्कर शाहले पनि राजीनामा दिए।

(४) रणजंग पाँडेको दोस्रो मुख्तियारी

पुष्कर शाहको राजीनामा स्वीकृत भएपछि जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको दबावमा ८ फरवरी १८४० मा रणजंग पाँडे दोस्रो पटक मुख्तियारको पदमा नियुक्त भए (Leo, E. Rose, Nepal Strategy for Survival, p.100)। मुख्तियार भएता पनि उनी भीमसेन थापादेखि सदा

सशक्त नै रहन्थे । कारण, उनको हृदयमा आफ्नो बैरी भीमसेन थापाको स्वतन्त्रा शूलको रुपमा बिभिन्न रहेको थियो । यसको अतिरिक्त भीमसेन थापा जीवित रहनाले उनको मार्ग निष्कण्ट हुन सकेको थिएन । त्यसैले मुस्लिमहरू हुनासाथ यसपालि रणजंग पाँडेले भीमसेन थापालाई सदाकालको निम्ति पन्छाइहाल्ने निश्चाय गरे । आखिरकार भीमसेन थापामाथिको युवराज देवेन्द्रविक्रम शाहलाई विष खुवाई मार्ने पुरानो अभियोग पुनः उल्टाइयो । भीमसेन थापा आफ्ना साथीहरूका साथ पुनः पक्राउमा परे । गोरखाबाट काठमाडौं ल्याइए ।

भीमसेन थापाको मुद्दाको छानबीनको बेलामा रणजंग पाँडेले तीन प्रमाण पेश गरे ।

(क) राजवैद्य एकदेव वैद्यले स्वीकार गरे कि भीमसेन थापाको सल्लाह अनुसार उनले सन् १८१६मा गीर्वाणयुद्धकी विधवा रानीलाई वीष दिएका थिए ।

(ख) बख्तावरसिंह थापाकी विधवा स्वास्नीले भीमसेन थापाको ईच्छा अनुसार गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई वीष दिएकी थिइन् भन्ने बयान गरिन् ।

र (ग) तेस्रो प्रमाण रणवीरजंगले भीमसेन थापाको दुर्व्यवहार बारे राजा राजेन्द्रलाई पठाएको पत्र थियो । यी सबै प्रमाणहरू कपोलकल्पित भएकोले भीमसेन थापाले यसको विरोध गरे र यी प्रमाणहरू पहिले कहाँ थिए भन्ने प्रश्न गर्दा कोही पनि केही बोल्न सकेन । रणजंग पाँडेले यी आधारहीन आरोपहरूको आधारमा भीमसेन थापाको प्रश्नको जवाफ दिन नसके पनि उनलाई कैद गर्ने आज्ञा दिए । भीमसेन थापाका आफ्ना कुनै छोरा थिएनन्, छोरीहरू मात्र थिए । भाइ रणवीरसिंह थापा संन्यासी बनिसकेका र भतीजा माथवरसिंह थापा ब्रिटिश शरणमा सिमला पुगिरहेका हुनाले यी दुवै जना यस पटकको कैदबाट बच्न सकेका थिए । काठमाडौंमा रहेका

शेरजङ्ग थापा आदि अन्य सबै थापा बन्धुहरू सपरिवार कडाइका साथ कैदमा राखिए । सबैको सर्वस्वसमेत जफत भयो । कैदमा परेका सबैको जनै निकाली जात-पतित गराइयो र “यिनका सात पुस्तासम्मका परिवारहरूलाई सरकारी जागीर दिइने छैन” भन्ने राजदरबार तर्फबाट औपचारिक घोषणा पनि गरियो (बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. ६९) । तर रणजंग पाँडे यतिले मात्र सन्तुष्ट हुन नसकी उनलाई कैदमा कठोर यातना दिन थाले । राजाले उनको विरोधमा केही गर्न नसक्ने अनुमान गरेर उनलाई आत्महत्या गर्न विवश गर्न खोजे । त्यस अनुसार उनकी स्वास्नी भक्तकुमारी थापालाई नाङ्गै सम्पूर्ण शहर घुमाइने र उनले गुहुँमा गाडिएर यो दृश्य हेर्नु पर्ने हल्लाले स्वाभिमानी भीमसेन थापाको हृदय वीदीर्ण भयो र उनले बन्दीगृहकै भ्यालको शिशा फोडी त्यसैको एउटा टुक्राले आफ्नो घाँटीमाथि प्रहार गरे । यसरी काँचको टुक्राद्वारा सेरिँदा उनी तत्कालै मरेनन् तथा नौ दिनसम्म छटपटाएर २९ जुलाई, १८३९ का दिन उनले जेल मै प्राणत्याग गरे । उनको शवको दाह संस्कार नभई टुक्रा-टुक्रा पारी गीद्ध र कुकुरलाई खान शहरमा फालियो ।

रणजंग पाँडे दोस्रो मुस्लिम कालमा १२ अप्रिल १८४० ई.मा जसवीर रानाको नेतृत्वमा तीस, चालीस जती नेपाली सेना चम्पारण जिल्लाको रामनगर राज्य कब्जा गर्न फौज पठाए । उनीहरू रामनगर राज्यको सीमाक्षेत्रमा लागेको एउटा ठूलो हाटमा एक्कासि उपस्थित भए । स्थानीय मानिसहरूको ठूलो भीड एकत्रित गरी उनीहरूले एउटा सूचना पढेर सुनाए जसमा लेखिएको थियो कि सोमेश्वर पहाड देखि २५-२६ मील लामो र ७-८ मील चौडा भू-भाग, जो नेपाली राजकुमारीलाई दाइजो दिइसकेको थियो, अब उक्त राजकुमारीको मृत्यु भएकोले नेपाल सरकार फिर्ता लिन्छ । अब उपरान्त उक्त भू-भागका बासिन्दाहरूले सबै प्रकारको राज्य-कर नेपाल सरकारलाई बुझाउनु पर्दछ । नेपाली सेनाले रामनगर राज्यको ५१ गाउँमाथि कब्जा गरेर कर असुल गर्न थाल्यो । राजा रणबहादुर शाहले रामनगरको राजा तेज प्रताप सिंह सित आफ्नो (छोरी) राजकुमारीको विहे गरेको थियो । त्यही बेला राजकुमारीको मृत्यु भइसकेकोले उक्त दाइजो दिएको भू-भाग नेपाल सरकारको भयो भन्दै उक्त क्षेत्र माथि नेपालले आफ्नो दावी गर्‍यो (Sir Hunter, Life of Hodgson, p.133) । कम्पनी सरकारले चम्पारणको साथै तेज प्रतापसिंहको राज्य कब्जा गरेकोले उक्त भू-भाग कम्पनी सरकारको मातहतमा थियो । यस घटनाले कम्पनी सरकारलाई युद्धको हाँक दिए जस्तै भयो । पहिले त रेजिडेण्ट हगसनले आफ्नै युक्तिद्वारा यो समस्या समाधान गर्ने प्रयत्न गरे, तर जेठी महारानी साम्राज्यलक्ष्मी देवी र उनका समर्थकहरूले उनका कुरा सुन्दै सुनेनन् ।

हगसनलाई राजाको कमजोरी थाहा भएकोले गवर्नर जनरलको आदेश भनेर आफ्नै तर्फबाट २० जुलाई, १८४० मा एउटा चिट्ठी पठाए, जसमा कब्जा गरिएको क्षेत्र खाली गर्ने, घटनाको स्पष्टीकरण दिन र सैनिक विद्रोहको क्षतिपूर्ति दिन भनिएको थियो । नेपालले स्वीकार नगरेमा सैनिक कार्यवाही गर्ने चेतावनी समेत पठाइएको थियो ।

क) रामनगरबाट नेपाली सेना तुरन्त हटाउने ।

ख) रामनगरमा आक्रमण गर्नेका कारण देखाउने ।

ग) रामनगरका जनताको हुन गएको नोक्सान र कम्पनी सरकारलाई हुन गएको राजस्व घाटाको नेपाल सरकारले पूर्ति गरि दिनु पर्ने ।

घ) रामनगर काण्ड मच्चाउने नेपालका पदाधिकारीहरूलाई तुरन्त कडा सजाय दिने ।

ड) यी माँगहरू नेपालले स्वीकार नगरेमा कम्पनी सरकारका सेनाले सीमा इलाकाबाट आक्रमण शुरु गर्ने ।

यस्ता चेतावनीपूर्ण माँगहरूको राजामाथि विद्युत प्रभाव परेको हुँदा नेपालमा भारदारी सभा बस्यो । यसपछि हडसन र नेपाल दरबार बीच लामो विमर्श भयो । २० सितम्बर, १८४० ई.को नेपालले स्वीकार गरेका माँगहरूमा हडसनले पनि सहमति जनाएका थिए । नेपाल सरकारले दिएको उत्तरमा प्रमुख बुदाहरू निम्नानुसार थिए:-

१) नेपाली सेना रामनगरबाट फिर्ता बोलाउने छ ।

२) नेपाल सरकारले ५००० क्षतिपूर्तिका रुपमा कम्पनी सरकारलाई दिने छ ।

३) रामनगर काण्ड घटाउने पदाधिकारीहरूलाई दण्ड सजाय गरिने छ ।

४) ब्रिटिश व्यापारीहरूप्रति राम्रो व्यवहार गर्ने छ ।

यी रामनगर काण्डले गर्दा १ नवम्बर १८४० मा रणजंग पाँडे मुख्तियार पदबाट हटाइए ।

(५) फत्तेजंग शाहको मुख्तियारी

मुख्तियार पदबाट रणजंग पाँडे पदच्युत भएपछि १ नोवेम्बर १८४० मा चौतरीया फत्तेजंग शाह मुख्तियारको पदमा नियुक्त भए । साथै फत्तेजंग शाहको नेतृत्वमा मन्त्रिमण्डल गठन गरियो, जसमा पंडित रंगनाथ पौडेल, राजगुरु कृष्ण राम र गुरुप्रसाद शाह थिए । फत्तेजंग शाहको पहिलो मन्त्रिमण्डल कालमा नेपाल र कम्पनी सरकार बीच मैत्री सम्बन्ध कायम भयो । नेपाल र कम्पनी बीच भएको समझौता अनुसार ब्रिटिश रेजिडेण्टलाई सम्मानका साथ काठमाडौँमा राख्ने र काठमाडौँमा कुनै पनि अंग्रेज विरोधी कार्यहरू भएमा त्यसको उत्तरदायी नेपाल सरकार हुने व्यवस्था भयो (योगी नरहरीनाथ, सन्धि पत्र संग्रह, पृ. १२३) । यस समझौता पत्रमा नेपालका गुरु, पुरोहित, चौतरा र मुख्य भारदारहरू गरी जम्मा ९४ जनाले हस्ताक्षर गरी २ जनवरी, १८४१ ई. मा रेसीडेन्टलाई बुझाए (F. stiller, The Kot Massacre, pp. 72-74) ।

जेठी रानीको इच्छानुसार राजाले गद्दी त्यागेर युवराज सुरेन्द्रलाई राजा नबनाएकोले र रणजंग पाँडेलाई मुख्तियार पदबाट हटाएकोले उनको मनोकांक्षा प्रतिकूल हुँदा दबाव दिन उनी तेस्रोपल्ट काशीबास जान घुर्की लगाउन काठमाडौँबाट हिँडिन् । यस पटक राजाले जेठी रानीलाई पछ्याएर गएनन् । जेठी रानी हेटौँडा पुगेर केही समय बसिन् । पुरानो गानोवायुगोलाको पेट ढाडिने रोगमाथि औलो ज्वरो पनि खनिएको हुँदा ६ अक्टूबर १८४१मा जेठी रानीको हेटौँडामै निधन भयो (प्रा. डा. राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ. २१६) ।

जेठी रानी साम्राज्य लक्ष्मीको अकस्मात मृत्यु भएकाले उनको कृपापात्र भएको पाण्डेहरू अनाथजस्तै हुन जाँदा अलमलमा पर्‍यो । त्यो पीडा सहन नसकेर पाण्डेहरूले जेठी महारानीमाथि विष प्रयोग भएको हो भनी राजा राजेन्द्र विरुद्ध अर्को षडयन्त्र मूलक अफवाह प्रचार गरे । पाण्डेहरूले अब युवराज सुरेन्द्रलाई राजदरबारभित्रका हुँदाहुँदा कुरा सुनाएर व्यग्र, उग्र एवं बहुलघ्नी स्वभावको बनाइ दिए । अनि त उनीले हुनेहुने काम गर्ने थाले । युवराज सुरेन्द्र करिबकरिब मानसिक उत्तेजनले बहुलाए जस्तै गर्न थालेका थिए । अफ्फा आमालाई विष हालेर मारको आरोप युवराजले राजालाई लगाउँदा राजेन्द्र विक्रम शाह भन विह्वल तथा उत्तेजीत हुँदै ब्रिटिश रेजिडेन्सको निवासमा पुगेर भनभनैँदै फर्कन्थे ।

युवराज सुरेन्द्रले अनेकौँ उदुंग्याहा कार्य गरेर जनतालाई दुःख दिनुको साथै प्रशासन चलाउन समेत समस्या उत्पन्न गरेकोले ६ दिसम्बर, १८४२मा मुख्तियार फत्तेजंग शाहको नेतृत्वमा नेपालका लगभग ६७५ जना सैनिक अधिकारी, प्रमुख भारदार, निजामति कर्मचारी र जनताले एउटा भारदारी सभाको आयोजना गरेर उक्त भारदारी सभाले मुलुकको गतिविधिमार्ग सुधार गर्न युवराजका उदुंग्याहा कार्यहरू रोक्न राजा समक्ष पेश गर्ने एउटा माग पत्र तयार गर्‍यो, जुन माग पत्रलाई “ The Nepalese Petition of Rights ” भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । ७ दिसम्बर, १८४२का दिन उक्त ७६५ जना जतिको हस्ताक्षर गरिएको कागज “Petition of Rights” सुनको कचौरामा राखी राजा राजेन्द्रलाई अर्पण गरिए ।

महारानी राज्यलक्ष्मीलाई महाराजाका सम्पूर्ण अधिकार

यस्तो अवस्थामा दिक्क भई महाराजाले आफ्नो सम्पूर्ण अधिकार ५ जनवरी, १८४३ को दिन आफ्नी कान्छी महारानी राज्यलक्ष्मीलाई दिए, जसको सूचना ब्रिटिश रेजिडेण्टलाई दिन जंगबहादुर ब्रिटिश रेजिडेण्टसी गएका थिए । जंगबहादुरको रेसिडेन्सीसितको यो पहिलो सम्पर्क थियो । महारानीको हातमा प्रशस्त अधिकार आएकोले युवराज सुरेन्द्रको गतिविधिले गर्दा उनलाई बहुलाहा भनेर धोषणा गराएर सुरेन्द्रको ठाउँमा आफ्नो छोरा रणेन्द्रलाई राजा बनाउन खोजिन् । तर यस कार्यमा चौतरिया र पाँडेबाट सहयोग पाउने आशा नभएकोले सीमलामा निर्वासित जीवन बिताइरहेका माथवरसिंह थापालाई बोलाउने विचार गरिन् ।

यसपछि रानीले माथवरसिंह थापालाई बोलाउने योजना बनाउनपट्टी लागे र यसका लागि राजालाई बाध्य गर्न थालिन् । यसरी मुलुकको स्थितिलाई सम्हालन र भीमसेन थापा जस्तै प्रशासन चलाउन सक्ने व्यक्ति भीमसेन थापाका भतिजा माथवरसिंह थापा मात्र हुन भन्ने कुरामा राजालाई विश्वस्त गराइन् । किनकी उनले भीमसेन थापाको अन्तर्गत रही अनेकौँ कार्यहरू गरेका थिए । आखिरमा राजा पनि सहमत भए र बोलाउन तयार भए । यस पश्चात माथवरसिंह थापालाई राजदरबारबाट नेपाल आउन एक पत्र सिमला पठाइयो ।

माथवरसिंह थापा सिमला बसेतापनि पाण्डेहरूको पतन कसरी गराउने हो सोच्दै थिए र यसको लागि उपयुक्त मौका पनि खोज्दै थिए । यसरी आफ्नो इच्छा पूरा गर्ने मौका पाएता पनि माथवरसिंह थापा हतारिएनन् किनकी उनले प्रष्टसँग नेपालको राजनीति बुझेका थिए । त्यसैले सरासर नेपाल नआई गोरखपुरमा आएर बसे । पुगनपुग २ महिना गोरखपुर बस्दा नेपालमा थापाहरूप्रति अत्यन्तै सहानुभूति प्रकट हुन थाल्यो । अतः दरबारले लालमोहर सहितको पत्र उनैको भानिज जङ्गबहादुर कुँवरका हात माथवरसिंह थापालाई लिन पठाए । माथवरसिंह थापाले उपत्यकाको स्थिति पत्ता लगाउँदा स्थिति आफ्नो पक्षमा भएको कुरा आफ्नै भाञ्जा जंगबहादुरबाट थाहा पाई १७ अप्रील, १८४३ मा काठमाण्डौँ पुगे, जहाँ उनको भव्य स्वागत भयो ।

माथवरसिंह थापाको राजा र रानीसँग भेट

माथवरसिंह थापाले नेपाल फर्केकै दिन राजा राजेन्द्र र रानी राज्यलक्ष्मीलाई भेट गरे । तत्कालै नै उनलाई मुक्तियार पद समाल्न आग्रह गरियो । आफ्ना पुराना शत्रुसित बदला लिने यो उत्तम अवसर माथवरसिंहले गुमाएनन् । उनले स्पष्ट दिए उत्तर दिए कि भीमसेन थापामाथि जुन अभियोग लगाइएको थियो, र त्यसको फलस्वरूप सम्पूर्ण थापा-परिवारमाथि जुन राजकोप भएको थियो, त्यसको निष्पक्ष विचार नभएसम्म मैले कुनै पनि राजकीय पद स्वीकार गर्नु उचित छैन । उनको माँग अनुसार भारादारहरुको एक विशेष न्याय समितिले थापा-परिवारमाथिको पुरानो अभियोगको पुनर्विचार प्रारम्भ गर्‍यो । यसको फैसला अनुसार भीमसेन थापा र उनकै साथ मुछिएका सबै जना दोषरहित घोषित भए, उनीहरुमाथिका समस्त दण्ड फिर्ता लिइए । यस मुद्दामा पाण्डे-पक्षको बयान लिँदा यो पनि सिद्ध भयो कि भीमसेन थापाको विरुद्ध जुन तथाकथित कागज-पत्रको उल्लेख भएको थियो, ती सब पाण्डेहरुले नै आफ्नो स्वार्थसिद्धी र वैर-साधनाको निम्ति कीर्त तैयार गरेका हुन् । उनीहरुले यो पनि स्वीकार गरे कि उनीहरुले थापाहरुको विनाश गर्न राजालाई पनि जानी-जानी असत्यको अन्धकारमा राखेका हुन् । यस अपराधको निम्ति उक्त न्याय समितिले अपराधी पाण्डे र उनका सहयोगीहरुलाई प्राणदण्डको फैसला सुनायो । फलतः करवीर पाण्डे, रणदल पाण्डे, इन्द्रवीर पाण्डे, रणबम पाण्डे, दलबहादुर पाण्डे तत्काल नै काटिए । यो प्राणदण्डको वेलामा शिकिस्त विरामी भएकोले रणजंग पाण्डेले काटनु त परेन, तर उनलाई सजायका निम्ति भाखाखुशीमा बोकासरह काटिएका उनका भाइ, छोरा र नातीहरुका लाश हेरायन बलपूर्वक लगियो । विभत्स दृश्यहेरी यथास्थान मुर्छित हुन पुगी घर फर्केर आएको केही घण्टापश्चात् नै उनको मृत्यु भयो । थापा-परिवारका भए तापनि पाण्डेहरुसित षडयन्त्रमा शामिल भएवापत इन्द्रवीर थापा र रमबम थापा पनि पाण्डेहरुकै साथ काटिए । अघि भीमसेन थापाको मुद्दा हेर्ने डिवा कनकसिंह महतले पनि पाण्डेहरुकै साथ काटिनु पर्‍यो । बुद्धिमान कार्कीका ओठ र नाक काटिए र वंशराज बस्नेतले आफ्नो नाक गुमाउनु पर्‍यो । पाण्डे-परिवारका अन्य चालीस जना व्यक्तिको सर्वस्वहरण भयो र उनीहरु मुलुक निकाला भए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम संस्करण २०३७, पृ. २९६) ।

सन् १८४३ दिसम्बर १मा हेनरी लरेन्स (Henry Lawrence) नया रेसिडेण्ट भएर आए, जो नेपालको नीतिमा हस्तक्षेप नगर्ने नीति लिएका थिए । नेपालको शासन हेरेर उनले राजालाई संकेत गर्दै **Mr. Nepal**, रानीलाई संकेत गर्दै **Mrs. Nepal** र युवराजलाई संकेत गर्दै **Master Nepal** को संज्ञा दिएका थिए ।

(६) माथवरसिंह थापाको मुक्तियारी

सन् १८४३ दिसम्बर २५मा माथवरसिंह थापा 'प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापति' बनाइए । पछि रानीले युवराज सुरेन्द्रको हक खोसी आफ्नो छोरालाई राजा बनाउने प्रस्ताव राख्दा यिनी रानीको प्रत्येक कार्यमा समर्थन दिने विचार गरेको भएपनि यस्तो कुकर्म गर्न तयार भएनन् । आफ्नो छोरालाई राजा बनाउने खतरनाक चालमा रानीले यिनलाई हतियार बनाउन चाहेकीले यिनी यिनी युवराज सुरेन्द्रको पक्षमा मिले र उनको सुरक्षाको व्यवस्था मिलाए । सुरेन्द्रलाई राजा बनाई आफ्नो ईच्छा अनुसार शासन संचालन गर्ने महत्वाकांक्षा भएको माथवरसिंह थापाले युवराज सुरेन्द्रको पक्षमा गद्दी खाली गर्ने सल्लाह राजा राजेन्द्रलाई दिन थाले । माथवरसिंह थापाको स्वभाव, महत्वाकांक्षा र यस्तो सल्लाहले गर्दा शक्ति आफ्नो हातमा सीमित राख्न चाहने राजा उनको विरोधी भए । वास्तवमा स्थिति के देखिन्छ भने राजा र माथवरसिंह थापा दुवै आ-आफ्नो किसिमले शासन संचालन गर्न चाहन्थे । तर एकै समयमा राजा र प्रधानमन्त्री दुवै शक्तिशाली हुन सक्दैन । रानीको स्वार्थपूर्ति नगरेकोले राज्यलक्ष्मी कट्टर विरोधी बनेकी थिइन् । थापा भएकोले र रानीद्वारा नियुक्त गरिएकोले युवराज सुरेन्द्र पनि यिनलाई आफ्ना प्रबल विरोधी ठानेका थिए । यसरी यिनले कसैको पनि विश्वास जित्न सकेनन् ।

राजा र रानी मिलेर माथवरसिंह थापाको हत्या गराउने विचार गरे । तर यो कार्य धेरै कठिन थियो । उनी धेरै शक्तिशाली भएकोले उनको हत्या गराउँदा सैनिक विद्रोह हुनसक्ने सम्भावना थियो । तसर्थ उनलाई कुनै किसिमको शंका हुन नदिई खुशी पारेर यो कुकृत्य गर्ने विचार गरियो । तसर्थ ४ जनवरी, १८४५ मा उनलाई आजन्म प्रधानमन्त्रीको साथै अनेकौं मान पदवी दिए । यसभन्दा अधिसम्म यिनले मुक्तियारको कार्य गरिरहेको भएपनि प्रधानमन्त्री पद पाएका थिएनन् । यस्तो कार्यबाट आश्चर्य भएर रेसिडेण्टले यिनलाई शतर्क भई बस्ने सल्लाह दिएका थिए । तर घमण्डी माथवरसिंह थापालाई कुनै शंका भएन ।

माथवरसिंहको हत्याको नायक गगनसिंह खवास थिए । माथवरसिंहको हत्या स्वयं उनकै भाज्जा जङ्गबहादुरको हातबाट गराउने निश्चय भयो । जङ्गबहादुरले यस्तो जघन्य अपराध किन मन्जूर गरे ? —यस विषयमा मामा-भानिजको बीचको एक अप्रिय वार्तालाप प्रसिद्ध छ —

दलबन्दीले कलुषित दरबारी वातावरणमा 'फरियाको नाता'को महत्व योग्यता, ईमानदारी, पुरानो सेवा, इन्साफ र खान्दानी इज्जत भन्दा अधिक थियो । यसै कारण आफ्नो पदोन्नति र प्रतिष्ठाको निम्ति राज्यको लगभग प्रत्येक भारदार वा जोसुकै पनि दरबारकी कुनै न कुनै स्त्रिसित विशेष प्रकारको धनिष्ठा बढाउने प्रयत्नमा हुन्थ्यो । यसैको फलस्वरूप दरबारका सामान्य खवास गगनसिंह क्रमशः काजी, प्रधान सेनापति, मन्त्रीमण्डलका प्रमुख सदस्य र राज्यका सर्वेसर्वा हुनसकेका थिए, र स्वयं जङ्गबहादुरको अप्रत्याशित उन्नतिको प्रारम्भमा पनि यस्तै कारण देखिन्छ(बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ. २९९) ।

दरबारकी एउटी सेविकाले एक दिन महारानीलाई रिभाई आफ्नो प्रमीको निम्ति लेफ्टिनेन्ट पदमा बहालीको लिखित आज्ञा प्राप्त गरी । उक्त पदमा पहिलेदेखि नै नियुक्त भइआएको व्यक्तिले यसको उजूर माथवरसिंह थापा र राज्यका भारदारहरुमा गर्‍यो । तर, न्यायोचित उजूरको कुनै सुनाइ भएन । एक जना भारदार—जङ्गबहादुर कुँवरका काकाका छोरा देवि बहादुर कुँवरलाई यो अन्याय कुनै प्रकार सत्य हुनसक्ने र उनले यसको विरोध गर्दै महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी र सरदार गगनसिंहको अवान्छनीय सम्बन्धमाथि सबैको सम्मुख व्यंगपूर्ण उल्लेख समेत गरे ।

आफ्नो यस अपमानले कुपित महारानीले देवीबहादुरको अपराधको विचार गर्न माथवरसिंह र दरबारका भारदारहरूलाई बाध्य गरिन् । भारदारहरूले महारानीको रीस शान्त गर्न देवीबहादुरलाई प्राणदण्डको सजाय नै सुनाए । यस अन्यायले युवक जङ्गबहादुरको चित्त बुझेन । देविबहादुर स्वयं माथवरसिंह र जङ्गबहादुरको पनि सम्बन्धी थिए । जङ्गबहादुरले आफ्नो मामा माथवरसिंह थापा प्रधानमन्त्री भएको हुनाले दाजु(देविबहादुर)लाई मृत्युदण्डबाट बचाउन सकिएला भन्ने सोची अनुरोध गर्न मामाकहाँ गए । उनले देविबहादुरप्रति भएको अन्यायको चर्चा गर्दै माथवरसिंहलाई भने कि यदि हाम्रै सम्बन्धीहरूप्रति भएको अन्यायमा तपाईं बोल्नुहुन्न भने बखत परेको खण्डमा म स्वयंपनि तपाईंसित के आशा गर्न सक्छु ।

माथवरसिंहले साफ जवाब दिए—महारानीको इच्छाको विरुद्ध म केही गर्न सक्तिन । यदि उनको आज्ञा भए तिमिले मलाई र मैले तिमिलाई पनि मार्नु पर्दछ । भनाई छ कि माथवरसिंहको यही वाक्य जङ्गबहादुरलाई आफ्नै मामाको हत्या गर्न स्वतन्त्र तुल्याउँछ ।

अन्ततः देवि बहादुर कुँवरको हत्या भयो । उनकी श्रीमतिलाई सती पठाइयो । चिताबाट मुरमुराउँदै उनले शरापिन ।

महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी र उनका प्रियपात्र गगनसिंहले माथवरसिंहको हत्याको सम्पूर्ण योजन तैयार पारे । अवसरवादी जङ्गबहादुर पनि यस षडयन्त्रको योजना बनाउनमा प्रारम्भदेखि नै सम्मिलित थिए । षडयन्त्रमा राजा र युवराजको सहमती पनि थियो ।

योजना अनुसार १७ मई, १८४५को राति ९ बजेतिर—“महारानीको पेटमा एक्कासी शूलको दर्द उठ्यो, बाँच्ने आशा छैन, घाट उठाउन परेको हुँदा तुरन्त नै आउनु पर्‍यो” भन्ने राजा राजेन्द्रको अत्यावश्यक आकस्मिक सन्देशद्वारा माथवरसिंह थापा बागको महलबाट राजदरबारमा डाकिए । सन्देश प्राप्त भैसकेपछि पनि तुरन्त नै उपस्थित नभएकाले केही छिनपछि कुलमानसिंह बस्नेत नै हतार-हतार गरी ताकिता गर्न भनी रातको १० बजेतिर माथवरसिंह थापाको भवन बाग-महलमा उपस्थित भए । यस परिस्थितिमा यिनी राजाको सन्देशमा विश्वास नपर्नु पनि कसरी ?

भनिन्छ, यस समायमा यिनकी आमा रणकुमारीले यिनलाई—“रातको समय भएकोले एकलै नजानू, भरोसिला सहयोगीहरूलाई लिएर मात्र जानू” भन्ने सल्लाह दिएकी थिइन् । तर “मलाई कसले के गर्न सक्छ र ?” भन्ने घमण्डमा यिनले यस वेला आफ्नी आमाको अमृततुल्य यस वचनलाई पनि उल्लंघन गरिदिए । यिनका अङ्गरक्षकहरूले पनि—“यसरी रातको बखत एकलै जानू ठीक छैन, भोली उजालो भएपछि मात्र जानू उपयुक्त होला” भन्ने सल्लाह दिएका थिए । तर यिनले उल्टै भर्किएर आफ्ना प्रमुख अङ्गरक्षकलाई—“डर लाग्छ भने तँ नजा, म एकलै भए पनि जान्छु” भन्ने कठोर प्रत्युत्तर दिए । आफ्नो महलबाट तल ओर्लिएपछि यिनले घोडा चढ्न खोजे, तर सधैं सवार भैरहेको घोडा पनि यिनलाई सवार गराउन सहमत भएन र राजा राजेन्द्रले दिएको “अभयको-मोहर” र “अभयको-तलवार”मा विश्वस्त भई घोडालाई पछि-पछि लुरु-लुरु डोर्‍याउँदै यिनी कुलमानसिंह बस्नेतका साथ रातको करीव ११ बजेतिर पैदलै राजदरबार पुगे(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.८८-८९) ।

माथि आवश्यक तैयारी गर्नु परेकोले उनलाई केही बेर तलै चोकमा पर्खाइयो । हनुमानढोका राजभवनको न्हाँकन-कौसीको दलानमा एक भव्य पलङ्गमा राजा राजेन्द्र बसिरहेका थिए र भित्रपट्टि कोठामा सूलले सिक्किस्त विरामी परेको बहाना गरी महारानी राज्यलक्ष्मी पलङ्गमा नै पल्टिरहेकी थिइन्, कोठाको अर्कापट्टि पर्दा पछाडि हातमा भरेको बन्दूक लिई जङ्गबहादुर खडा थिए र उनलाई यस काममा निर्देश र सहायता दिन गगनसिंह उनकै पछि खडा थिए ।

तैयारी पूरा हुना साथ एउटी केटी मुसुकक हाँसै माथवरसिंहलाई माथि बोलाउन आई । उनी उसको पछि-पछि हिँडे । कुलमानसिंह पछिका ढोकाहरु थुन्दै आइ रहेका थिए—भय थियो कि गोली ठाउँमा नलागे माथवरसिंह भागेर फौजमा पुग्लान र यस प्रकार राजपरिवारउपर ठूलो संकट आइपर्ला । माथवरसिंह थापाले ढोकाको संघार नाघ्नासाथ “अभयको-तलवार”लाई म्यानभित्र हुलेर राजाको दर्शन गरी उनी त्यही नजिकै मेचमा थुचुक मात्र के बसेका थिए, कोठाको पर्दाभित्रबाट बन्दूकका दुई सशक्त गोलीहरु लगातार आएर एक उनका मस्तकमा र अर्को उनको छातीमा लाग्यो । उनी गोलीको प्रहारले गर्दा ढल्मलदै राजा राजेन्द्र विक्रम शाहको अगाडि लड्ना पुगे । सतचालीस वर्षका प्रभावशाली उनको अद्भुत शारीरिका बलको धक्का सहन नसकेर बैठकको एक खम्बा पनि लडियो भन्ने कथन छ । घाइते माथवरसिंहले कुरा थाहा भइहाल्यो । आफ्नो अञ्जलिबद्ध हात राजा राजेन्द्र विक्रम शाहको अगाडि पसादै यिनले करुणापूर्ण स्वरले आफ्नी बूढी आमा र आफ्ना छोराहरुको निम्ति रक्षाको भीक्षा माँगे । त्यही उभिएको एक आठपहरियाले खुकुरीद्वारा उनका फैलिएका दुवै हात अलिकति मात्र शेष रही काटिए । अलि-अलि जीवन-शक्ति अबै शेष रहेकोले उनको क्षतविक्षत शरीर कामिरहेकै थियो । बल्ल राजा राजेन्द्र विक्रम शाहको साहस जागेकोले उनी पलङ्गबाट अनेक दुर्वाच्य गाली गर्दै उनको मुखमा लात हान्न लागे । अन्ततः त्यहीँ नै यिनको जीवनलीला समाप्त भयो । उज्यालो नहुँदै केही राजभक्त चौतरिया र आठपहरियाहरूले आर्यघाट पुर्‍याई उसको दाह-संस्कार गरे । माथवरसिंहको शरीरमा लागेका अनेक घाउबाट हनुमानढोका दरबारदेखि आर्यघाटसम्म बाटोभरि रक्तका थोपा चुहिएका थिए ।

जुन समयमा राजदरबारभित्र यस्तो हृदयविदारक घटना घटिरहेको थियो, त्यस समयमा माथवरसिंह थापाका छोराहरु आफ्ना पिताको प्रत्यागमनको प्रतीक्षा गर्दै आफ्नो महलमा निस्फक्रिका साथ पासाहरु लडाएर बसिरहेका थिए । आफू षडयन्त्रबाट अलग रहूँको आभास दिलाउँदै जङ्गबहादुर कुँवरले यिनका छोराहरुलाई—“तत्कालै-उज्यालो नहुँदै नेपाल सरहद पार भागिहाल्नु” सन्देश पठाइदिए । यिनका युवक छोराहरुले पनि प्रतिशोधको आँट गर्न सकेनन् र जे-जति भएको धन-सम्पत्तिलाई नै बचाउने लोभमा परी उज्यालो नहुँदै रातैमा उपत्यकाबाट पार भए । सन्देश लिएर गएका जङ्गबहादुरका भाइ रणोद्दीपसिंह कुँवरले यिनीहरुलाई नेपाल अधिराज्यको सीमानासम्म पुर्‍याउन सहयोग गरे ।

बचेखुचेका सुनचाँदीहरु लिई परिवारका महिला सदस्यहरु पनि भोलिपल्ट भागेकाले भागेकाले यिनको अचल सम्पत्ति मात्र बाँकी रहेको थियो । त्यो सबै जफत भयो(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.८९-९०) । भोलिपल्ट राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले यस हत्या काण्डको जानकारी दिन ब्रिटिश रेसिडेण्टकहाँ प्रतिनिधि-मण्डल साथ जंगबहादुरलाई नै पठाइयो । यसरी माथवरसिंह थापा पनि दरबारको परम्परागत हत्याको षडयन्त्रको शिकार भए ।

(७) फत्तेजङ्ग शाहको दोस्रो मुख्तियारी

फत्तेजङ्ग चौतरिया भागेर गएकोले माथवरसिंह थापाले आफ्ना भतिजा तिलक विक्रम थापालाई पाल्पाको हाकिम नियुक्त गरी पठाएको थियो । माथवरसिंह थापाको हत्या पछि राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले शीघ्र नै उनलाई पनि कैद गर्ने आज्ञा दिइयो । तर, यस हत्याकाण्डको सूचना पाइसकेकाले तिलक विक्रम पहिले नै पाल्पाबाट भागेर नेपाल सरहद पार पसिसकेका थिए ।

यद्यपि राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले अधिनै आफ्नो सम्पूर्ण राजकीय अधिकार क्रमशः महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी शाह र युवराज सुरेन्द्र विक्रम शाहलाई दिएको घोषणा गरिसकेका थिए, तथापि राजकाजमा न उनको महत्व नै कम भएको थियो न उनले राज्यका काममा हस्तक्षेप नै गर्न छोडेका थिए । माथवरसिंह थापाको हत्यापछि उनले आफ्नो शक्ति अझै बढाउने अवसर पाए । एतदर्थ उनले तत्काल नै फत्तेजङ्ग चौतरियालाई मुख्तियार वा प्रधानमन्त्री पद थाम्न बनारसबाट भिकाइपठाए ।

फत्तेजङ्ग चौतरिया काठमाडौं त आइपुगे, तर फत्तेजङ्गले त्यो अँध्यारो काललाई मूल्याङ्क गरी सो पदमा बस्नु उचित नठान्दा, चार महिनासम्म मञ्जुर नगर्दा सो पद रिक्त नै रह्यो(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.२२६) ।

मुख्तियार वा प्रधानमन्त्री पदका उम्मेदवारमध्ये जनरल गगनसिंह भण्डारी खवास, जनरल अभिमानसिंह राना मगर र जनरल जङ्गबहादुर कुँवर पनि थिए । तर, महारानी राज्यलक्ष्मीको विशेष आग्रह भए तापनि गगनसिंहलाई न राजा राजेन्द्र विक्रम शाह नै रुचाउँथे न दरबारका भारदारहरु नै । महारानी र युवराज सुरेन्द्रका समर्थक भारदारहरु अभिमानसिंहको विरोध गर्दथे । यद्यपि जङ्गबहादुर प्रत्यक्ष रुपले महारानी र गगनसिंहका हितू बन्दथे, तर उनीमाथि कसैको पूर्ण विश्वास थिएन । यसै कारण उनलाई प्रधानमन्त्री बनाउने कुरा न राजालाई स्वीकार थियो न रानीलाई नै । अतः प्रधानमन्त्रीको पद केही दिनको निम्ति विचाराधीन र खाली नै रह्यो । यसबीच राजा र रानी दुवैको संयुक्त हुकूम चल्यो । निजामतीतर्फ गगनसिंहद्वारा र जङ्गीतर्फ जङ्गबहादुरद्वारा हुकूम पठाइन्थे ।

आखिरकार राजा राजेन्द्र विक्रम शाहको साढे आग्रहले चार महिनापछि २३ सितम्बर, १८४५ मा फत्तेजङ्ग शाहले प्रधानमन्त्रित्व स्वीकार गर्नु पर्यो । माथवरसिंह थापाको हत्यापछि जङ्गबहादुर कुँवर नै मुख्तियार वा प्रधानमन्त्री होलान् भन्ने विश्वास कम्पनी सरकार र जङ्गबहादुर दुवैलाई थियो, तर, फत्तेजङ्ग शाह मुख्तियार वा प्रधानमन्त्री नियुक्त भए । जङ्गबहादुर मन्त्री-परिषद्का सदस्य मात्र हुन गए । चौतरिया फत्तेजङ्ग शाह ईमानदार तथा राजभक्त भएका हुनाले राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले प्रधानमन्त्रीको पद उनलाई नै प्रदान गरियो(प्रो.दुण्डिराज भाण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण षष्ठम्, २०६०, पृ.२५५-५६) । माथरिसिंह थापाले हरण गरेको सर्वस्व पनि यिनले फिरता पाए ।

प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाहको मन्त्रिमण्डलमा जनरल अभिमानसिंह राना मगर, जनरल गगनसिंह भण्डारी खवास, जनरल जङ्गबहादुर कुँवर, काजी दलभञ्जन पाण्डे आदि थिए । यीमध्ये गगनसिंह खवास कान्छी रानी राज्यलक्ष्मीदेवीका सबभन्दा विश्वासपात्र व्यक्ति थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.१५३-५४) । महारानी राज्यलक्ष्मीको विशेष कृपाको फलस्वरूप गगनसिंह नेपाली सेनाका प्रधानसेनापति पनि नियुक्त गरिए । काठमाण्डौं-उपत्यकामा राखिएका सात रेजिमेण्ट फौज उनेको मातहत भयो । राज-काजको सर्वोच्च हेरविचारको अधिकार पनि उनैलाई सुम्पियो । गगनसिंह नै वास्तवमा प्रधानमन्त्रीका समस्त अधिकारका उपभोक्ता थिए । फत्तेजङ्ग शाह गोरखा, पाल्पा र शेष पश्चिमी नेपालको निजामति कामको हेरविचार गर्दथे(बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ.३०३) । फत्तेजङ्ग शाह प्रधानमन्त्री नाम मात्रका थिए । कान्छी महारानीको पूर्ण समर्थन पाएर शासनमा गगनसिंह सर्वेसर्वा थिए । जनरल जङ्गबहादुर महत्वाकांक्षी हुनाले शासनमा सर्वेसर्वा हुने सपना देखेका थिए । त्यसका निम्ति जसरी भएपनि गगनसिंहलाई पछ्यानु आवश्यक थियो ।

फत्तेजङ्ग शाह अति सीधासाधा स्वभावका भएबाट पाइराखेको अख्तियारीमा समेत गगनसिंहले गरेको निर्णयलाई बदर नगरी चुप-चाप बस्न थाले । उनलाई पूरा विश्वास थियो कि गगनसिंहले गरेको निर्णयलाई बदर गरेमा पुनः महारानीको आदेशबाट गगनसिंहले आफ्नो निर्णयलाई कायम गराउनेछ, कारण यस प्रकारको कार्य एक-आध पटक भएबाटै उनी चुप-चाप बस्न थाले ।

जङ्गबहादुर समय अनुसार कार्य गर्नमा पोख्त थियो, कति चुक्दैनथे । उनी यस विषयमा अति सिपालु पनि थिए । हमेसै मुख सम्हाली बोल्दथे भने अरुहरुसँग कुरा गर्दा पनि राजा, रानी र गगनसिंहको विषयमा खूब तारिफ गरी बोल्दथे । मेरो मुख्य आड भरोसा महारानीमा र गगनसिंहमा नै निर्भर छ भन्दथे ।

एक दिन बालाजुमा गगनसिंह साथैमा भएको अवसरमा महारानीले जङ्गबहादुरलाई, “तलाई थाहै छ जनरल जङ्ग ! मेरो बलबाट तँ जनरल भएको होस्, तँलाई मैले एक इमान्दार, बहादुर सम्भेकी छु र मुलुकको भलाईको निम्ति तैले हरेक तरहबाट मलाई मद्दत गर्लास् भन्ने आशा गरेकी छु” भनिन् । जङ्गबहादुरले पनि “सरकारकै निगाहबाट तावेदार यो दर्जामा पुगेको हु, सरकारको करुणा तावेदारउपर छ भन्ने कुरा तावेदारलाई थाह छ, सरकारको जुनसुकै हुकूम पनि तावेदार शिरोपर गर्न तयार छ” भने । गगनसिंहले पनि तुरन्त, “जङ्गबहादुर र म दुवैजना तावेदारहरु सरकारको खास सेवक हौं र हामीहरु जति बनेका छौं सो सबै सरकारकै निगाहबाट बनेका हौं” भने । त्यसपछि महारानीले युवराज

सुरेन्द्रबाट आफूले पाएको दुःखको चर्चा गरिन् र आखिरमा दुवैलाई युवराज सुरेन्द्रबाट बच्नु भनिन्(पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरुको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.२६) ।

सन् १८४६, सितम्बर १२ का दिन हनुमानढोका दरबारकै प्राङ्गणमा प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाहले जनरल अभिमान सिंह र जनरल जङ्गबहादुरलाई एकान्तमा लगी, “गगनसिंहले नेपाल अधिराज्यको शासन सुचारु तौरसंग चलाइरहेको तिमिहरु दुवै जनाले देखिरहनुहुँदैन, म त निम्ति मात्रको प्रधानमन्त्री भएको छु, तसर्थ मेरो कुनै काम यहाँ छैन, प्रधानमन्त्रीको पदबाट राजिनामा गर्दछु, गगनसिंह नै प्रधानमन्त्री होऊन्” भन्न लागे । तर अभिमानसिंह र जङ्गबहादुरले राजीनामा गर्न नहुने कुरा व्यक्त गरे ।

फत्तेजङ्ग शाहले पुनः यस्ता विचारहरु प्रस्तुत गरे, “सर्वशक्तिमान् गगनसिंहको हुकुमलाई म बदर गर्न सक्तिन, अगर बदर गरे तापनि माथिबाट सदर गराई ल्याइन्छ । सो हुनु मेरो बेइज्जत हुनु हो, तसर्थ मैले चुप लागिरहनु नै श्रेय छ । यस प्रकार प्रधानमन्त्रीको पदमा रहिरहनु पनि श्रेय हुँदैन । मलाई त माथवरसिंहकै मारिनु पर्ला डर हुन थाल्यो, तसर्थ राजीनामा गर्छु ।”

त्यस अवसरमा नेपाल अधिराज्यका सर्वोच्च तीन जना पदाधिकारीहरु बीच धेरै बेरसम्मको वादविवाद, सरसल्लाहपछि गगनसिंहलाई कुनै सजाय दिन सकिदैन, न पक्रेर कैद नै गर्न सकिन्छ, न देश निकाला नै गर्न सकिन्छ, तसर्थ गगनसिंहको हत्या नै गर्नुपर्ने निधो भयो र सो हत्या गर्ने कार्य समेत जङ्गबहादुरलाई नै सुम्पियो(पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरुको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.२७) ।

त्यस बखत गगनसिंह र महारानी बीच अनुचित सम्बन्ध छ भन्ने प्रचार भइरहेको थियो । यसै हल्लालाई माध्यम बनाएर राजा राजेन्द्र विक्रम शाहले जेठी महारानीपट्टिका आफ्ना दुई भाइ छोरा-सुरेन्द्र विक्रम र उपेन्द्र विक्रमलाई एकान्तमा डाकी उनकी कान्छी मुमा महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी र जनरल गगनसिंह खवासको अनुचित सम्बन्धको जानकारी गराए । राजा तथा युवराज गगनसिंहको कान्छी महारानीसँगको सम्बन्धलाई राजपरिवारको प्रतिष्ठा माथि नै कालो धब्बा ठान्दथे । यसैले गगनसिंहलाई सदाको लागि पन्छाउन राजा, युवराज तथा भारदारहरु माझ योजना बन्न थाल्यो ।

उन्नाइसौं शताब्दीमा नेपालको राजनीतिमा हत्या, षडयन्त्र तथा सत्ता संघर्षका निरन्तर घटनाहरुले एउटा यस्तो वातावरण सृजना गरिदिएको थियो, जहाँ हिंसा एकदम सामान्य कुरा बनेको थियो । त्यसबेलाको नेपालको राजनीतिक वातावरणलाई हेरेर नै ब्रिटिश रेजिडेण्टहरु (मेजर लारेन्स, आई.आर.काल्मीन)ले यसको परिणाम रक्तपातपूर्ण हुने भविष्यवाणी गरेका थिए । विगतको इतिहासले पनि उनीहरुको भविष्यवाणीलाई बल पुऱ्याएको थियो । किनभने भीमसेन थापा देखि पछिका कुनै पनि प्रधानमन्त्रीको स्वभाविक मृत्यु भएको थिएन । त्यसैले कुनै पनि बेला ठूलो घटना घटन सक्ने पूर्ण सम्भावना थियो । केवल उपयुक्त अवसर चाहिएको थियो । अन्ततः त्यो अवसर पनि गगनसिंहको हत्याले जुराई दियो ।

नेपाल दरबारमा भान्छाको सफासुगन्ध गर्ने एउटा सामान्य चोपदार जस्तो पदबाट गगनसिंह खवासले जङ्गी दरबन्दी पाएर जनरलसम्म तथा कान्छी महारानीको विश्वासिलो सल्लाहकारको रुपमा गगन सिंहको उत्थान राजा राजेन्द्र, युवराज सुरेन्द्र, प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग र जनरल जङ्गबहादुर कुँवर लगायत पुराना भारदारलाई पनि मन परेको थिएन । अनि सात रेजिडेण्ट हाँके जनरल हुँदा अचानक उनको हत्या भयो ।

गगनसिंहको हत्या

सन् १८४६ सितम्बर १४ को राति करीब १० बजेको समयमा आफ्नै घरको माथिल्लो तलामा पुजाकोठामा बसेर ध्यानमग्न भई पुजा-आराधना गरिरहेको बेला पुजाकोठाको पर्खालको प्वालबाट बन्दुकको नाल छिराई कुनै छद्मी व्यक्तिले गोली प्रहार गरि गगनसिंह भण्डारीको तत्कालै हत्या गर्‍यो । आफ्ना बाबुको पूजाकोठामा सन्ध्या-आराधना गरिरहेको बेलामा अज्ञात व्यक्तिले बन्दुकले गोली हानी मारेर भागेको कुरा गगनसिंहका छोरा कप्तान बजिरसिंहले तुरुन्तै महारानीकहाँ रुँदै गएर पुऱ्याए । खबर सुन्नासाथ महारानीको गगनसिंहलाई प्रधानमन्त्री बनाउने सपना सधैंका लागि विलीन भए, युवराज सुरेन्द्रको ठाउँमा आफ्नो छोरा रणेन्द्रलाई राजा बनाउने सपना चकनाचूर हुन लागेकोले महारानीको शोक, क्रोध र क्षोभको सीमा रहेन । उनी विह्वल हुँदै तुरुन्तै राति नै बत्ती लिएका आफ्ना चार दरबारिया नानीसुसारे केटीहरुसाथ हातमा मुख्तियारीको नाङ्गो तरबार लिएर बसन्तपुर दरबारबाट पैदल नै सवार भई ढोकाटोलस्थित गगनसिंहको घरमा पुगिन् । गगनसिंहको शवबाट बन्दुकको गोली प्रहारले गर्दा रक्तको भल बगिरहेको थियो, डरका कारणले कुनैले छोएको थिएन । त्यस्तो रक्तरञ्जित शव हेरेर महारानीले दाहा किट्टै लामोलामो सास तान्दै भनिन्-‘यदि गगनसिंहको हत्याको बदला लिन सकिँनँ भनि म राज्यलक्ष्मीदेवी नै होइनँ ।’ तत्पश्चात महारानीले मृतकको मुखमा गङ्गाजल, तुलसीको पात र स्वर्णपत्र राखी सद्गतिको कामना गर्दै राजकीय सम्मानका साथ दाह संस्कारको लागि शव आर्यघाट लिएर जाने आज्ञा दिइन् । गगनसिंहको दाहसंस्कार र किरियाखर्चस्वरुप मूल ढुकुटी(राजकोष)बाटै एक लाख रुपिया दिनु भने हुकुम प्रमाणीसमेत गरिदिइन् । गगनसिंहकी तीनवटी विधवा श्रीमतिहरुलाई नरुन सम्झाउने कार्य गर्नुको साथै सती जानबाट समेत रोकिन्(बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ.३०७, पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरुको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.२७) ।

यसपछि उनी कोत तर्फ हिडिन्, जनरल जङ्गबहादुर आफ्ना मातहतका तीन प्लाटून सेनालाई हातहतियारसहित सुसज्जित गराई दरबारतर्फ बढदै गरेका थिए । सेनासहित जङ्गबहादुरलाई महारानीले बाटोमै भेटिन् र सशक्त भइन् । जङ्गबहादुर सेनासहित एक्कासी त्यस स्थितिमा देखा परेकोमा महारानी भयभीत हुँदै, “किन सेना लिएर आइस जङ्गे ?” भनी प्रश्न गरिन् । जङ्गबहादुरले पनि दुवै हात जोडी, “सरकार ! मेरो

जर्नेल साहबको हत्या भयो भन्ने सूचना पाएकोले सरकारको गाथमा समेत हत्याराहरुले आक्रमण गर्लान् भनी सरकारको गाथको सुरक्षा निम्ति सेनासमेत लिई आएँ” भनी जवाफ दिए । त्यो वचनले महारानीलाई चित्त बुझेको थियो र, लौ जङ्गे ! तेरो जर्नेलको हत्या गर्ने को हो पत्ता लगा” भनीन् । जङ्गबहादुरले पुनः, “मेरो जर्नेल साहबको हत्या गर्ने हत्याराको अवश्य पनि पत्ता लगाउनेछु” भने । महारानी सरासर कोतको शिशमहलतर्फ लागिन्(पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा.- श्री ३ हरुको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.२८) ।

कोतको एक दृष्य

बाहिर नजान महारानीको आदेश

महारानीले तुरुन्तै हत्यारा पत्ता लगाउन सबै निजामति, फौजी अधिकारी तथा भारदारहरुलाई कोतमा एकत्रित हुन धरहराबाट सामेलीको “डबल विगुल” फुक्न आदेश दिईन । त्यसवेलाको राज्यव्यवस्थाको प्रथा र परम्परा अनुसार उक्त विगुल बज्नासाथ सबैले कोतमा भेला हुनुपर्थ्यो । रातको समयमा अचानक विगुल बजेपछि भाई भारदार तथा फौजका उच्च अधिकारीहरु दौडादौड गरेर कोतको पटांगिनीमा हाजिर हुनुपुगे । लगभग मध्य रातिको समयमा यसरी एक्कासि विगुलको स्वरमा सामेल हुनेहरुमध्ये अधिकांश निरस्त्र नै थिए, केहीले हतियार लिएर आएको पनि कोतको ढोकैमा खोसेर लिन थिए । सबैको मन भय र आशंकाले घेरेको थिए । रातिमा एकाएक सामेलीको विगुल बजेको हुनाले जनरल अभिमानसिंह रानाको मनमा शंका उत्पन्न भयो । तर परम्परा अनुसार कोतमा शामिल हुनु आवश्यक थियो । यस कारण उनले आफ्ना तीन प्लाटून फौजी जवानलाई कोतमा भेला हुने आदेश दिई आफू एकलै कोतमा पुगे(प्रो.दुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत् : २०६०, पृ.२५७) । महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी र महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह पनि कोतमै उपस्थित थिए । जनरल गगनसिंहको हत्याले महारानीको मनोरथमाथि बज्रपात पर्न गएको थियो । त्यसैले महारानी जबसम्म आफ्नो विश्वासिलो मन्त्रीको हत्यारा पत्ता लगाई उसलाई मृत्युदण्ड दिइदैन तबसम्म आफूले अन्न पानी नै नखाने कोतमा महारानीले शपथ खाईन ।

उता जङ्गबहादुरले आफ्ना मातहतमा भएका तीन प्लाटून सशस्त्र फौजद्वारा कोतलाई चारैतर्फबाट घेर्न लगाई कोतको हरेक ढोका, नाका-नाकाहरुमा आफ्ना भाईहरु र सैनिक अधिकारीहरु मुस्तैद गरि दिए । जंगबहादुरका फौजी जवान भरेका बन्दूक र अन्य शस्त्राशस्त्रले सुसज्जित थिए ।

गगनसिंहसँग पल्टनको काम बाँडफाँड गर्दा वीरकिशोर पाण्डेको केही दिन पहिले ठाकठुक परेर दुवै बीच मनमुटाव भई बोलचाल बन्द भएको कुरा गगनसिंहले महारानी समक्ष एकान्तमा भनेका थिए । अतः महारानी गगनसिंहको हत्या वीरकिशोर पाण्डेबाट यही रिसको बदला लिन भएकोमा पूर्णविश्वस्त थिइन्(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.२३०) ।

कोतमा सबै जम्मा भएपछि महारानीले गगनसिंहको हत्यारा पत्ता लगाई तुरुन्तै सजाय गर्ने आदेश दिइन् । तर हत्यारा तुरुन्तै पत्ता लगाउने स्थिति नै थिएन । महारानीले अपराधी पत्तो लगाउन भारदारहरुले नसक्ता वीर किशोर पाण्डेलाई पुरानो बैमनस्यले शङ्क गरी उनलाई तुरुन्त पक्रनु भनी हुकूम दिइन् । वीर किशोर पाण्डे कोतको शिशमहलको दलानमै पक्राउ परे । त्यसै दलानमा केर-कार गर्दा निजले गगनसिंहको हत्या विषयमा आफू विल्कुलै अनभिज्ञ भएको जानकारी कराई-कराई सबैलाई बोध गराए । तैपनि गगनसिंहको हत्यारो ठहराई महारानीले वीर किशोर पाण्डेलाई तुरुन्त काटिदिनु भन्ने हुकूम जनरल अभिमानसिंह रानालाई दिईन । अभिमान सिंहले यसमा राजाको आदेश माग्दा राम्रोसँग जाँचबुझ नगरी कसुर प्रमाणित नभएसम्म यति पुरानो एवं योग्य भारदारलाई काट्न विरोध गरेकोले उनी महारानी समक्ष आफ्नो लाचारी प्रकट गरे । महाराजाद्वारा अधिकार पाएकी महारानीको आज्ञा पालन नगरेकोले महारानी अभिमानसिंहमाथि रिसाइन् । महारानीले अभिमानसिंहलाई बन्दी बनाउने आदेश दिइन् । प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्गको बारे जङ्गबहादुरलाई सोझा नआएको थाहा पाएर सबैलाई पश्चिमपट्टिको लामो हँलमा भेला हुने र कोतमा जम्मा भएका भारदारहरुलाई हत्यारा पत्ता नलगाई कोही पनि बाहिर जान नपाउने महारानीले आदेश दिईन् ।

प्रधानमन्त्रीको घरमा लुक्न गए राजा

प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग नआएसम्म वास्तविक हत्याराको पत्ता लाग्न सक्दैन भन्दै केही अङ्गरक्षक लिई राजा राजेन्द्र आफ्नो घोडामा सवार भए प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्गको घरतिर स्वयं लागे । जङ्गबहादुरले अङ्गरक्षकको निहूँले राजाको पछि आफ्ना साहिला भाई कर्णेल बट्टी नरसिंह कुँवरलाई

खटाइ दिए । राजा राजेन्द्र विक्रम शाह सरासर नारायणहिटी प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्गको घर पुगे । नारायणहिटीमा राजेन्द्र विक्रम र फत्तेजङ्गको केही बेर एकान्त भयो । त्यसपछि फत्तेजङ्ग शाह, उनका छोरा खडगविक्रम शाह, सरदार वीरबहादुर शाह, कप्तान रणशेर शाह र अन्य सहयोगीहरूसहित कर्णेल बट्टी नरसिंहलाई समेत कोततर्फ पठाई आफू चाहिँ सुटुक्क लैनचौर अर्थात ब्रिटिश रेजिडेन्सी तर्फ लागे । त्यहाँ रेजिडेन्सीको सूबेदार मनुसिंहसँग भेट गरी आफू रेजिडेन्सीमा आएको र रेजिडेन्टसँग भेट गर्न चाहेको सूचना गरे । तर कायम मुकायम रेजिडेन्ट कप्तान जर्ज ओ. बी. ओटलीले रातको समयमा हामी कसैसँग पनि भेट गर्दैनौं भनी जानकारी दिएपछि लगभग दुई घण्टापछि राजा पुनः कोततर्फ नै फर्केर आए । राजा कोतमा पुग्दा नरसंहारको भयावह स्थितिदेखि आफैं असुरक्षित ठानी प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्गको घरमा सुरक्षाको लागि लुक्न गए राज ।

कोतको नरसंहार

प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाह कोतमा पुगेपछि जंगबहादुरले वस्तुस्थिति जानकारी गराई वीर किशोर पाण्डे र अभिमानसिंहलाई महारानीले काटन आदेश दिएको जानकारी गराए । प्रधानमन्त्रीले महारानीको शंका भएकोले यस विषयमा छानबीन गर्ने भनी जवाफ दिए । त्यसपछि प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाह जनरल अभिमानसिंह रानासित भेटन गए र जङ्गबहादुर महारानीतिर गए । फत्तेजङ्ग शाहले अभिमानसिंहको कानमा केही भने, जो कसैले सुन्न सकेन । जङ्गबहादुरले जर्नेल साहब गगनसिंहको हत्यामा ठूला-ठूला भारदारहरुको पनि हात रहेको छ, सरकारकै हातमा सम्पूर्ण अधिकार रहेकोले तत्कालमा त्यस्ता भारदारहरु निर्मूल पार्न नसकेमा स्वयं सरकारलाई पनि खतरा हुनेछ भन्ने महारानीलाई सल्लाह दिए ।

महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी क्रोधाग्नि ज्वालित प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाहतिर आएर गगनसिंहको हत्याको को हो ? भनी कराउन थालिन् । “हत्याको पत्ता त लाग्छ, म पत्ता लगाउँछु, हडबडाउनु हुँदैन धैर्यसाथ महारानीले शान्त रहिदिन पछ” प्रधानमन्त्रीले विन्ती गर्दा पनि उनी शान्त भइनन् । बरु उत्तेजित महारानी स्वयं आफैं तरवार लिएर वीर किशोर पाण्डेलाई काटन अघि सरिन देखेर प्रधानमन्त्री र अन्य भारदारहरुले उनलाई रोके । त्यसपछि महारानी अँध्यारो सिढीबाट माथी जान लाग्दा प्रधानमन्त्री र अन्य भारदारहरु पनि पछि लागे । यसै बीच अज्ञात व्यक्तिहरुबाट चलाइएको गोलीले प्रधानमन्त्री एंव दल भञ्जन पाण्डे ढल्ल पुगे र अभिमान सिंह घाइते भए । घाइते अभिमान सिंहले गगनसिंहको हत्या ‘जंगबहादुरले नै गरेको हो’ भनी कराएर आफ्नो फौजसँग भेटन बाहिर जाने खोज्दा जङ्गबहादुरका भाई कृष्णबहादुरले आफ्नो तरवारले उनलाई दुई टुक्रा पारे(डा.पिताम्बर लाल यादव-नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौं संस्करण २०५३, पृ. १५९) ।

यस्तैमा फत्तेजङ्गका छोरा खडक विक्रमले पनि “अभिमान सिंहको अन्तिम वाक्य साँचो हो” कुराको समर्थन गरे । “भाई हो ज्यानै फाल्नु छ भने बहादुरी साथ फालौं” भन्दै आफ्ना मानिसलाई लडाईका लागि आहवान गरे । यसपछि खडक विक्रम जंगबहादुरका भाई कृष्ण बहादुर र बम बहादुर पट्टि खनिए । यी दुवै पक्षको बीच धम्सा धम्सी परेकै बेलामा जंगबहादुरका कान्छा भाई धीर शम्शेरले खडक विक्रम शाहलाई आफ्नो तरवारले दुई टुक्रा पारे ।

भनाइ छ कि कोतको पटाङ्गीनीमा एक-दुई हत्या हुनासाथ जंगबहादुर माथि कोठामा महारानीको समक्ष निश्चित आज्ञा प्राप्त गर्न गए । उत्तेजित महारानीले मेरा शत्रुलाई सखाप पार भन्ने आज्ञा दिएकोले जंगबहादुरले आवश्यक अधिकारको माँग गरे । अधिकार प्रदानको पंजा-पत्र नियमानुसार दिने अरु कुनै प्रबन्ध नभएकोले महारानीले त्यहाँ बलिरहेको बत्तीको ध्वाँसो हातमा दलेर जंगबहादुरलाई प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापति पदमा बहाली गरेको कागजमा छाप लगाइदिइन्(बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ. ३१२) ।

यसपछि कोतमा आमहत्या हुन थाल्यो । महारानीले पनि ‘मेरा शत्रुलाई सखाप पार’ भन्ने आज्ञा दिएकीले कोतमा सामेल भएका अनेकौं उच्च भारदारहरु काटिए । नेपालको इतिहासमा कोतको नरसंहार बडो दुर्भाग्यपूर्ण रहयो । मुलुकका समस्याहरुमथि गम्भीर छलफल गरिने कोत कसाई खानामा परिणत हुन पुग्यो । राजनीतिले रगतको होली खेत्यो । जंगबहादुर र उनका भाईहरु विजयी भए । यसरी २९ वर्षको उमेरमा जंगबहादुर कुँवर प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापति हुनमा सफल भए(पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा.- श्री ३ हरुको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ. ३६-३७) । प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापति जंगबहादुरले ७ दिनसम्म सैनिक गस्ती दिलाएकोले काठमाडौं उपत्यकामा डर र त्रासको आतंक सिर्जना भएको थियो ।

कोतपर्वको विवरण

कोतपर्वको यथार्थ विवरण पाइएको छैन । जे पाइएको छ, त्यो जंगबहादुरले आफ्नो अनुकूल हुने किसीमले लेखाई ब्रिटिश रेजिडेन्सीलाई उपलब्ध गराएको प्रतिबाट मात्र सार्वजनिक गर्न सम्भव भएको हो । कोतपर्वपछि जंगबहादुर शक्तिशाली भएका हुनाले उनको विरुद्धमा बोल्ने मानिसको या त जिब्रो निकालिन्थ्यो या मारिन्थ्यो(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ. २३३) ।

(८) प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवर

सन् १८४६, सितम्बर १४ का राति कोतको हत्या-काण्डको बीच महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी शाहबाट जंगबहादुर कुँवरले प्रधानमन्त्री र साथै प्रधानसेनापतिको पद पनि प्राप्त गरे । भोलिपल्ट प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापति भएवापत महारानी राज्यलक्ष्मीदेवीलाई बीस स्वर्णमुद्रा नजर चढाई जंगबहादुर नियमानुसार महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहकहाँ पनि दर्शन गर्न गए । रातिको सम्पूर्ण घटना राजेन्द्र विक्रम शाहले यथार्थ रूपमा थाहा पाइसकेका थिए । जंगबहादुरलाई प्रधानमन्त्रीको जङ्गी पोशाकमा आफ्नो अगाडि यसरी आएको देख्दा उनले क्रोधयुक्त स्वरमा— “कसका हुकूमले तैले राज्यका यतिका भारदारहरुको हत्या गरिस् ?” भनी प्रश्न गरे । जंगबहादुरले पनि तुरन्त अदबसाथ —“सरकारबाटै ५ जनवरी, १८४३ का दिन महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी शाहलाई लिखित नेपाल अधिराज्यको सार्वभौमसत्ता सुम्पिबक्सेको हुँदा महारानीकै हुकूमबाट सबै काम कारवाहीहरु भएका हुन्” भन्ने उत्तर दिए । जंगबहादुरको यस जवाफले अबै कुपित भएका महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह सरासर महारानीको खोपी पुगे । दुवैमा कडाकडी कुरा भए । महारानीले स्पष्ट भनिन् कि अब पनि राजेन्द्र विक्रम शाहले उनका जेठा छोरा रणेन्द्र विक्रम शाहलाई राजगद्दीमा राखेनन् भने शीघ्र नै जुन अर्को हत्याकाण्ड होला, त्यसको तुलनामा गतरात्रिको रक्तपात नगण्य ठहर्नेछ । महारानीको यस कथनको तात्पर्य महाराजा राम्ररी बुझ्दथे । उनलाई अब आफ्नै ज्यान जोगाउने चिन्ता भयो । अतः उनी महारानीको उत्तेजित भावावेगको कुनै उत्तर नै नदिई सरदार भवानीसिंहको साथ हात्ती चढेर हनुमानढोका राजदरबारबाट सरासर पाटन दरबारतिर हिँडिहाले । महाराजाको चियो गर्नको निम्ति महारानीले लेफ्टिनेन्ट करवीर खत्रीलाई पठाइन् । केही बेरपछि करवीर खत्री फर्केर आए । महाराजा र सरदार भवानीसिंहको बीच टुँडिखेलमा धेरै समयसम्म एकान्तमा गुप्त सल्लाह भएको र आफूलाई नजिक पर्न नदिएको सूचना महारानीलाई गरे । सो सूचना पाई महारानी पुनः आगो भइन् । त्यसपछि उनले कलाधर नामक सूबेदारको मातहत एक कम्पनी सेनाका जवानहरु जिम्मा लगाई सरदार भवानी सिंहको तुरन्त शिरच्छेद गर्नु भन्ने लिखित प्रमाङ्गी प्रधानमन्त्री जंगबहादुरकहाँ पठाइन् । जंगबहादुरले पनि आदेश मुताविक तुरन्त हुकूम तामेल गरे । सूबेदार र सेनाका जवानहरुले पाटनतर्फ जाने बाटो बागमतीको पुलनजिक महाराजा र सरदार भवानी सिंहलाई साथै हात्तीमा चढेको भेटाए । सूबेदारले सेनाद्वारा हात्तीलाई अधि बढन बाटो रोक्यो र सरदार भवानी सिंहलाई हात्तीबाट तल झर्न भन्यो । कमजोर हुनुको साथै कायर महाराजा राजेन्द्रले एक शब्द पनि निकालेनन्, डरले चुपचाप लाटोभै भए । सूबेदारले सरदार भवानी सिंहलाई हात्तीबाट ओरालेर उनको टाउको काटी हत्या गरे(पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा.- श्री ३ हरुको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण: चौथो २०६५, पृ.३८) । आफ्नै आँखा अगाडि आफ्ना निरपराध भारदारको यसरी अमानुषिक हत्या हुँदा पनि महाराजाले कुनै प्रकारको प्रतिकार गर्न सकेनन्, टुलुटुलु हेरि रहन उनी विवश भए । यस हृदयविदारक घटनाबाट उनी अबै आहत र विह्वल भए । उनी चुपचाप पाटन दरबारतर्फ लागे । प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले आफ्ना भाई कप्तान रणोद्दीप सिंहलाई पाटन दरबार पठाई उनीमार्फत महाराजाको सुरक्षाको पूर्ण आश्वासन दिपठाएकोले लाचार राजेन्द्र विक्रम शाह त्यसै रात पाटन दरबारबाट फिर्ता आएर हनुमानढोका राजदरबारमै बस्न राजी भए । यस प्रकार चतुर जंगबहादुर कुँवरले महाराजातिरबाट हुन सक्ने सम्भावित खतराको बाटो पनि थुन्ने बेर लगाएनन्(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पंचम संस्करण २०३७, पृ.३१३) ।

जङ्गबहादुर ब्रिटिशको आदेश पालक

नेपालमा जंगबहादुरको उदयले गर्दा नेपाल र ब्रिटिशको सम्बन्धमा एक नयाँ अध्याय थप भयो । जंगबहादुरले कम्पनी सरकारसित सम्बन्ध राम्रो बनाउन चाहेका थिए । आफ्ना विरोधीहरुको रगतका आहालमा पौडी खेल्दै सत्ताको केन्द्रमा स्थापित भएका जंगबहादुरलाई आफ्नो क्रूर, अमानवीय र षड्यन्त्रात्मक शासन शैलीलाई शक्तिशाली कम्पनी सरकारसँग दासत्व भावले मात्र धाँस्न सकिन्छ भन्ने राम्रो एहसास थियो । अतः उनले ब्रिटिशसँग एउटा निकट र हार्दिक सम्बन्धको विकासमा आफ्नो व्यग्रता प्रदर्शित गरे र कम्पनी सरकारले पनि त्यसलाई

हार्दिकताका साथ ग्रहण गर्‍यो । आफ्नो आदेश पालकको हातमा नेपालका शासन रहोस भन्ने कम्पनी सरकारको पनि चाहना थियो । ब्रिटिशहरूसँगको सुसम्बन्ध जंगबहादुरको इच्छा र अनिच्छाको कुरा भन्दा पनि यो उनको सत्ता स्वार्थको लागि अपरिहार्य बनेको थियो र उनीसँग अन्य कुनै विकल्प थिएन ।

भण्डारखाल पर्व

जंगबहादुर प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापति भएपछि उनले पजनी गर्ने वेलामा आफ्ना विरोधीलाई हटाएर आफ्ना सबै समर्थकहरूलाई कुनै न कुनै पद दिइ आफ्नो स्थिति धेरै बलियो एवं सुदृढ पारिसकेका थिए । राजा राजेन्द्रलाई युवराज सुरेन्द्रको लागि एकदम चिन्ता भैरहेको थियो । तसर्थ सुरेन्द्रको हक खोस्न महारानीलाई जंगबहादुरले सहयोग नगरोस् भनेर जंगबहादुरसित सम्पर्क बढाउन चाहेका थिए । जंगबहादुर शक्तिशाली भइसकेपछि 'युवराज सुरेन्द्र एवं उनको भाई उपेन्द्रको हत्या गरी आफ्नो छोरा रणेन्द्र विक्रम शाहलाई गद्दीमा बसाउन व्यवस्था मिलाउने आदेश-पत्र १८ अक्टूबर, १८४६ई. का दिन महारानीले आफ्नी विश्वासी सुसारेमार्फत जंगबहादुरलाई लेखी पठाइन् । महारानी राज्यलक्ष्मी देवीको लिखित प्रमाण प्राप्त गरेपछि जंगबहादुरले उनको आज्ञा मान्नु कुकर्म एवं अन्याय गर्नु भएकोले अस्वीकार गर्दै युवराजको हत्याको कुरा गरेमा प्रधानमन्त्रीको हैसियतले आवश्यकता परेमा कैद गरी मुलुकको कानून बमोजिम दण्ड दिने चेतावनी समेत महारानीलाई लेखी पठाए । यस पत्रले महारानी राज्यलक्ष्मीमाथि कस्तो प्रभाव प‍र्‍यो होला-यो सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । आफूले उपकार गरी दुंगाबाट देउता बनाएको मानिसबाट यस्तो जवाब पाएर महारानी प्रतिशोधको भावनाले दिउँसै तारा हेर्न थालिन् । महारानी राज्यलक्ष्मी नायब बन्नु चाहन्थिन् भन्ने कुरा जंगबहादुरलाई राम्ररी थाहा थियो । नायब महारानीहरु महत्वाकांक्षी भएर भीमसेन थापा र माथवरसिंह थापा जस्ता शक्तिशाली प्रधानमन्त्रीहरुको हत्या भएको कुरा पनि उनी जानिरहेको थिए । तसर्थ आफ्नै खुट्टामाबन्चरो हान्ने काम ठानेर जंगबहादुरले रानीको विरोध गरे, किनभने उनलाई अब रानीबाट केही पनि प्राप्त गर्न बाँकी थिएन । तर, महारानीले यस अवसरमा साह्रै बुद्धिमानी देखाइन्-उनले प्रत्यक्ष रूपमा यस अपमानको कुनै प्रतिक्रिया देखाइदिएनन् । तर, भित्र-भित्रै उनी जंगबहादुरको हत्या गराउने षडयन्त्र अवश्य रचलागिन् । जंगबहादुरले सुरेन्द्रको सुरक्षामा विशेष ध्यान दिएको खबर काजी वीरध्वज बस्नेतबाट पाएर यसपालि महारानीले वीरध्वज बस्नेतद्वारा आफ्नो अभिष्ट साधना गराउन प्रयत्न गरिन् । माथवरसिंह र जंगबहादुरमाथि सहसा विश्व गरेर उनले पूरा धोखा खाइसकेकी थिइन् । अतः यसपालि उनले काजी वीरध्वज बस्नेतलाई तामा, तुलसी र हरिवंश नामक धर्म ग्रन्थ छुन लगाई आफूप्रति सदा ईमानदार रहने र जंगबहादुरको साथै सुरेन्द्र विक्रम र उपेन्द्र विक्रमलाई पनि मार्न षडयन्त्रमा सक्रिय रूपले शामिल हुने वाचा बँधाइन् । काजी वीरध्वजले पनि महारानीको चित्त बुझाए । महारानीले पनि रणेन्द्र विक्रम शाह गद्दीमा बस्नासाथ वीरध्वज बस्नेतलाई प्रधानमन्त्री पद दिन स्वीकार गरी कागजमा लालमोहर समेत लगाएर वीरध्वज बस्नेतलाई दिइन् । उनले यो प्रतिज्ञा पनि गरिन कि भविष्यमा पनि रणेन्द्र र उनका उत्तराधिकारीहरु प्रति वीरध्वजका सन्तान ईमानदार रहेसम्म उनीहरु नै वंशक्रमानुसार नेपालका प्रधानमन्त्री बनाइने छन् र उनीहरुलाई राज-कुलबाहेक सात खूनसम्म माफ रहनेछ (बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पंचम संस्करण २०३७, पृ. ३१४) । स्वर्गीय जनरल गगनसिंहका जेठा छोरा कर्णेल बट्टीसिंह भण्डारी र कान्छा छोरा कप्तान वजीरसिंह भण्डारीहरु समेत यस योजनामा सामेल गरिए । यस योजनालाई कार्य-रूपमा परिणत गर्ने अभिभारा गगनसिंहका छोराहरुले आफूमाथि लिए । पितृ-हत्यारालाई उनी स्वयं आफ्नो हातले मार्न चाहन्थे (प्रो. ढुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत् : २०६०, पृ. २५८) ।

प्रधानमन्त्री पदको लोभले जंगबहादुर र उनका भाईहरुलाई राती राजदरबारमै सुत्न लगाई युवराज र उनका भाईको गुण्डाद्वारा हत्या गरेर जंगबहादुर एवं उनका भाईहरुमाथि हत्याको अभियोग लगाएर सबैलाई मृत्युदण्ड दिने योजना वीरध्वज बस्नेतले पेश गरे । तर यो योजना कष्टदायक भएकोले महारानीले गगनसिंह जस्तै रहस्यमय तरिकाले जंगबहादुर र उनका भाईहरुको हत्या गराउन चाहिन् । यसको लागि बट्टीसिंह भण्डारीले गुप्त तवरबाट ४०-५० जवान योग्य एवं विश्वासी सेना गोली भरिएको बन्दूक लिई भण्डारखाल अर्थात् हनुमानढोका राजदरबारको बगैँचाको कुनाकाप्चामा लुकेर राख्ने जंगबहादुर र उनका भाईहरुलाई त्यहाँ भोज खाने बोलाउने जंगबहादुरलाई विष दिई मार्ने र भोज नखाएमा जंगबहादुरमाथि गोली हानेर हत्या गर्ने षडयन्त्र रचियो । योजना अनुसार ३१ अक्टूबर, १८४६ शनिवारका दिन कर्णेल बट्टीसिंह भण्डारीले सेनाका जवानहरु भण्डारखाल राजदरबारको बगैँचामा पुर्‍याई ठाउँ-ठाउँमा तैनाथ गरी राखे ।

चतुर जंगबहादुरले शुरुदेखि राजदरबारको सुसारे पुतली नानीबाट राजदरबारका हरेक गुप्त खबरहरु पाउने गरिरहेका थिए । सो दिन पनि सबै राजदरबारको पूजाकोठे पण्डित विजयराज पाण्डे पूजा सकेपछि राजदरबारबाट घर फर्कन लाग्दा मौका पारी पुतली नानले भण्डारखालमा हुन लागेको षडयन्त्र विस्तार गरी विजयराजसमक्ष राखी तुरन्तै जंगबहादुरलाई सूचना गर्नको निम्ति भनिन् । पण्डित विजयराज पाण्डे तुरन्त लगनटोलमा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरलाई भण्डारखाल षडयन्त्रको जानकारी गराउनको निम्ति पुगे । यतिवेला थापाथली दरबारको जीर्णोद्धार र थप निर्माण हुन लागेकाले जंगबहादुर उनका भाई काजी बमबहादुरको घर लगनटोलमा बस्न आएका थिए ।

यथार्थमा भन्ने हो भने उपरोक्त षडयन्त्रको विषयमा जंगबहादुरलाई कति पनि जानकारी थिएन । जंगबहादुरले विजयराजलाई देखासाथ "पण्डितजी ! धेरै दिनपछि देखाप‍र्‍यौ, आज के कारणले आयौ ? दरबारको खबर के छ ?" भनी प्रश्न गरे । जंगबहादुरले यति के भनेका थिए, पण्डितजी थरथर काम्न थालिहाले । उनी यताउता मात्र हेर्न थाले । साथै लामो-लामो श्वास फेर्न थाले । जंगबहादुरले के भयो पण्डितजी, किन हात जोडी यस प्रकार डराइरहेकोछौ, के भयो ? भनेपछि डराई-डराई भण्डारखालमा महारानी राज्यलक्ष्मीदेवीद्वारा रचित षडयन्त्र जंगबहादुरलाई पण्डितजीले सुनाए । सो कुरा सुनी जंगबहादुर भस्किनु स्वाभाविकै थियो । विजयराजलाई भित्र अर्कै कोठामा लगेर पुनः

वेलिविस्तार लगाउन जंगबहादुरले भने । निजले सबै कुरा यथार्थ दोहोर्‍याए । यतिसम्म भने कि “प्रभुलाई भोजको निम्ति महारानीको निमन्त्रणा लिई मानिस चाँडै आउँदै छ ।” नभन्दै केहीबेरमै भोजको निम्ति महारानीको निमन्त्रणा पनि आयो ।

जंगबहादुरले विजयराजलाई भने – “पण्डितजी, यो कुरा सत्य ठहरेमा तिमीलाई राजगुरु बनाउनेछु भुठा ठहरिएमा मुडिदिनेछु ।” यति भनेपछि जंगबहादुरले उनीलाई निस्कनसम्म नदिई कोठाभित्र थुनिराखे । त्यसपछि जंगबहादुरले आफ्ना सबै दाजू-भाइहरु र विश्वासीहरुलाई भेला गरी महारानीद्वारा रचित षडियन्त्र सुनाए । त्यसपछि ६ कम्पनी सेनाका जवानहरुलाई गोलीगडासमेत दिएर तुरुन्त सामेल गर्नु भनी भाइहरुलाई आदेश दिए । भाइहरुले सेना जवानहरुको साथै हात्ती काठी कसी तयार गराए । उपरोक्त ६ कम्पनी सेनाका जवान र भाइहरु साथ लिएर जंगबहादुर तुरुन्त भण्डारखाल राजदरबारतर्फ प्रस्थान गरिहाले । भाइ कर्णेल कृष्ण बहादुरको मातहतमा दुई कम्पनी सेना अग्रिम सुरक्षा गारतले मार्च गर्‍यो भने त्यसपछि अरु भइहरु र जंगबहादुरका मन परेका विश्वासी सैनिक अधिकारीहरुले चारैतर्फबाट आफूलाई घेर्न लगाई जंगबहादुर बीचमा काठी कसेको हात्तीमा चढी बोलावट भए अनुसार दरबारतर्फ लागे । बाँकी चार कम्पनी पछि-पछि रियर गारतभै गरी मार्च गरे(पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.४०-४२) ।

यता बोलावट अनुसार समयमा नै राजदरबारमा उपस्थित हुन आइनपुगेकाले “ताकिता गरी तुरुन्त नै बोलाई ल्याउनु” भनी महारानीले काजी वीरध्वज बस्नेतलाई नै खटाइन्(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.११५) । काजी वीरध्वज बस्नेतले जंगबहादुर र उनका भाइहरुलाई बोलाउन घोडा चढी लगनटोलतर्फ हिडे । राजदरबार भन्दा केही पर बाटामा नै अचेलको जोरगणेश मन्दिर नजिक यिनको प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवरको शस्त्रसज्जित दलबलसँग भेट भयो । जंगबहादुर हातहतियारसहित सैनिक जवानहरुका साथ आएको देखी वीरध्वज बस्नेतले पोल खुलेको शंका गरे । उनी नीलो-कालो भए । अगाडिको सुरक्षा गारतले तुरुन्त वीरध्वजलाई घेरी रोक्‍यो । वीरध्वजले प्रधानमन्त्रीसँग केही कुरा भन्नु छ भने । कर्णेल कृष्णबहादुरले निजको हातहतियार खानतलासी गरी प्रधानमन्त्री जंगबहादुर समक्ष लगे । प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको अगाडि गएर वीरध्वजले हात जोडी भने-“महारानीबाट हजूरलाई सीधा भण्डारखाल बगैँचामा सवारी चलाउनु भन्ने हुकूम भएको छ ।” जंगबहादुरले कडा स्वरमा भने – “यो कसो गरी हुन सक्छ, तँ प्रधानमन्त्री भइसकिस नि, अब महारानीको मसँग केको सरोकार रह्यो र ?” काजी वीरध्वज बोल्दै नसकी पुनः नीलो-कालो भइ खडा भइरहे । जंगबहादुरले आँखाको इशाराबाट कप्तान रणमेहर अधिकारीलाई काटिदिनु भनी अह्नाए(पुरुषोत्तम शमशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.४२) । जंगबहादुरको इशारा पाउनासाथ कप्तान रणमेहरले वीरध्वजलाई दुई टुक्रा पारे ।

त्यसपछि जंगबहादुर बसन्तपुर दरबारमा महाराजासित दर्शनभेट गरी सबै कुरा जाहेर गरेर आफ्नो र युवराज सुरेन्द्रको शत्रु महाराजाको शत्रु मान्ने आदेश दिन विन्ती गरे । महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहले पनि युवराजको शत्रु मेरो पनि शत्रु हो भनी शत्रुलाई मान्ने लिखित आदेश दिए । जंगबहादुरले यसैवेला नै राजाबाट प्रधानमन्त्री पदका स्वीकृति पनि पाएका हुन् । त्यसपछि जंगबहादुर दलबलसहित भण्डारखाल घेरा हाल्नु पुगे । शस्त्रसज्जित महारानीका पक्षका सैनिकहरु पनि “हुकूम”को प्रतीक्षमा बसिरहेका थिए । जंगबहादुर र यिनका भाइहरुको रौद्र-रूप देखि यिनीहरु भस्म भए । त्यहाँ पुग्ने बित्तिकै जंगबहादुरले उर्दी सुनाउन लगाइहाले “तिमीहरुमध्ये ज-जसले हाम्रा सैनिकहरुका अगाडि हातहतियारहरु समर्पण गर्ने छौ, त्य-त्यसले कैद मात्र हुनु पर्ने छ, तर ज-जसले आ-आफ्ना हातहतियारहरु सुम्पने छैनौ, त्य-त्यसले तत्काल यहीं नै काटिनु पर्ने छ ।”

यस उर्दी अनुसार ज-जसले आफ्ना हातहतियारहरु भुईँमा राखेर तत्कालै आत्मसमर्पण गरे, ती सबै केवल पक्रिए । हातहतियार सुम्पन आनाकानी गर्नेहरु भने प्रायः त्यतिखेरै काटिए । यस हत्याकाण्डमा २३ जना जति त्यहीं नै काटिए, बाँकी सबै कैद भए । कप्तान वजीरसिंह भण्डारी र दलमर्दन थापा भने कुनै जुक्तिले ज्यान जोगाई जंगबहादुरको आतङ्कबाट बाचेर नेपालको सीमा पार गर्न सफल भए ।

सफलताको मीठो सपनामा महारानीले त्यस दिनको सम्पूर्ण घटनाक्रमलाई ध्यानपूर्वक नियालेर बसिरहेकी थिइन । योजनामा सहभागी भएका आफ्ना विश्वस्त भारदारहरु या त मारिएका अथवा भागेका र केही सैनिकहरु भने पक्राइसकेको समाचार पाएर यिनी अक्क-न-बककमा परिन । यत्तिकैमा जंगबहादुर कुँवर दलबलसहित राजदरबारभित्र दाखिल भए र महाराजाको आदेश अनुसार महारानीलाई तत्कालै नजरबन्दमा राखिए । महाराजा भने मूकदर्शक भएर हेरिरहन विवश भए(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.११५) । प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले महारानी राज्यलक्ष्मीदेवीलाई बन्दी बनाई राजदरबार समेत नराखी मखनटोलमा कान्छा गुरूज्यू नारायण पण्डितको घरमा राखी चारैतर्फबाट कडा पालो पहराको व्यवस्था गरे(पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.४२) ।

विजयराज पण्डित राजगुरु

भण्डारखालको यस हत्याकाण्डपछि नेपाल दरबारमा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको विरोध गर्ने कुनै भारदार भएन । जंगबहादुरलाई सहयोग गरको पुरस्कारस्वरूप बाचा-बन्धन अनुसार दुई-चार दिनपछि जंगबहादुरले राजाबाटै विजयराज पण्डितलाई “राज-गुरु” र यिनका दाजु त्रिथराजलाई “राज-पुरोहित” को पद पनि प्रदान गराए(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.११५) ।

अधिकारच्युत महारानीको काशीवास

अब जंगबहादुरले महारानीलाई पनि सदाको निम्ति पन्छाउनु श्रेयस्कर ठाने । दरबारमा तुरन्त एक भारदारी सभा डाकियो, जसमा स्वभावतः जंगबहादुरकै मानिस थिए । यस सभाको सम्मति अनुसार महारानीलाई एक पत्र लेखिको, जसद्वारा उनी उपर ५ जनवरी, १८४३ मा मुख्तारी पाएदेखि अनेक हत्या, षडयन्त्र र रक्तपात गरेको अभियोग लगाइएको थियो । राज्यका उत्तराधिकारी र प्रधानमन्त्रीसमेतको हत्या गराउने षडयन्त्र रचेको अपराधमा उनको उक्त मुख्तियारको अधिकार अब उपरान्त खोस्तै यसै पत्रद्वारा उनलाई अबिलम्ब नेपाल छोडी काशी जाने आज्ञा दिइएको थियो । यस आज्ञा-पत्रमा महाराजाधिराज राजेन्द्र विक्रम शाह र युवराजाधिराज सुरेन्द्र विक्रम शाहका हस्ताक्षर पनि गराइएका थिए(बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ. ३१५-१६) ।

अब महारानी राज्यलक्ष्मी अधिकारच्युत भएर निरीह अवस्थामा पुगिसकेकी थिइन् । नेपाल निकाला भएकी महारानी मखनटोलमा एक सामान्य भवनमा नजरबन्दीका रूपमा थिइन् । आफ्ना मनोकांक्षा अनुसारका काम-कारवाहीहरू पूरा हुने छन् भन्ने आशा एवं भरोसामा परी यतिञ्जेलसम्म यिनले जुन महात्वाकांक्षी व्यक्तिलाई आड-भरोसा र हौसला दिदै आइरहेकी थिइन् त्यही व्यक्ति नै अब यिनको पहिलो नम्बरको दुसमान बनिसकेको थियो । आफ्ना हितचिन्तक पुराना भाईभारदारहरू कोही पनि बाँकी बचेका थिएनन् । यसैले अब अन्य कुनै उपाय नदेखि यिनी तीर्थवासको निम्ति तीर्थ-नगरी काशी जान विवश भइन् । यिनका बालक छोराहरू-राजकुमार रणेन्द्र विक्रम शाह(साहिँला साहबज्यू) र वीरेन्द्र विक्रम शाह(कान्छा साहबज्यू) पनि महारानीका साथ-साथै काशीवास जान भनी तैयार भए(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. ११७) ।

परिवर्तीत परिस्थितिले गर्दा भाग्यले ठगिएका महाराजा राजेन्द्र पहेला भन्दा झन असहाय भैरहेका थिए । आफ्नी एकमात्र अर्धाङ्गिनीलाई प्रवासमा पठाएर आफू एकलै दरबारमा बसिरहनु यिनको निम्ति असम्भवप्रयः हुन आइरहेको थियो । यिनले पनि आफ्ना भन्ने सबै सल्लाहकार र अनुयायीहरूलाई एक-एक गरी गुमाइसकेका थिए । जंगबहादुर कुँवर र यिनका भाइहरूबाट त यिनको पहिलेदेखि नै विश्वास हटिसकेको थियो । कोतको पटाङ्गिनीमा घटेको विभत्स हत्याकाण्डद्वारा उत्पन्न राज्य व्यवस्थाप्रतिको वितृष्णाले गर्दा यिनमा पनि केही समयको निम्ति मात्र भए पनि तीर्थयात्रामा जान पाए शान्ति मिल्दथ्यो कि भन्ने भावना त्यति वेलादेखि नै उब्जिरहेको थियो । महारानीको काशीवास जाने प्रसङ्ग उठेपछि यिनी पनि महारानीका साथै तीर्थयात्राको निम्ति काशी जान भनी अग्रसर भए । यिनलाई रोक्नको निम्ति जंगबहादुरले आफ्नो तर्फबाट सक्दो प्रयास गरे, तर राजाको दृढ निर्णयका अगाडि उनको केही चलेन । आखिर तीर्थयात्रामा जानको निम्ति सहमत हुन उनलाई कर लाग्यो(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. ११७) । आखिर राजपरिवारहरूलाई काशीतर्फ पठाउन जंगबहादुरलाई पूरा बन्दोबस्त मिलाउन पत्र्यो । तीन महीना मै फर्किने गरी महाराजा राजेन्द्रले एउटा फर्मानद्वारा युवराज सुरेन्द्रलाई सम्पूर्ण अधिकार दिई महारानीसँगै बनारस गए । त्यही फर्मानद्वारा राजाले महारानीका दुई छोराहरूलाई राजधानी प्रवेश गर्नमा प्रतिबन्ध लगाउने अधिकार जंगबहादुरलाई दिएका थिए । सन् १८४६, नवम्बर २३ का दिन राजपरिवारहरू काशीतर्फ जाँद साथमा ३१ लाख रुपैयाँ नगद र लगभग १५ लाख बराबरको बहुमूल्य जवाहरात साथै लगेका थिए । यसमा नगद १३ लाख रुपैयाँ र सम्पूर्ण जवाहरात महारानीको आफ्नै निजी सम्पति थियो भने बाँकी १८ लाख रुपैयाँ सरकारी ढुकुटीबाट दिइएको थियो । राजपरिवारका साथ नेपाल सीमासम्म ६ ब्रिगेड सेना जंगबहादुरले पठाएको थिए । राजपरिवारले नेपालको सरहद पार गरेपछि सम्पूर्ण सेना काठमाण्डौँ फर्केर पुगे । जंगबहादुरले आफ्ना विश्वासी चार जना उच्च अधिकारीहरू कप्तान खड्गबहादुर कुँवर, काजी हेमदल थापा, अमीन सुब्बा सिद्धिमानसिंह राजभण्डारी र लेफ्टिनेन्ट करवीर खत्रीहरूलाई महाराजा राजेन्द्रसँगै काशीतर्फ पठाएको थिए । तिनीहरूलाई साथै पठाउनको कारण सक्भर छिटो महाराजा राजेन्द्रलाई काशीबाट काठमाडौँ फर्काई ल्याउनु थियो भने महाराजा राजेन्द्रलाई काशीमा क-कसले उक्साउँछन् त्यस सम्बन्धको सूचना समेत जंगबहादुरलाई पठाउनु थियो(पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा-श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ. ४३) ।

पुतली महारानी

महाराजाको बनारस गमनपछि प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवर नेपालका वास्तविक शासक भए । महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह र महारानी राज्यलक्ष्मीदेवीहरूलाई काशीतर्फ पठाएपछि जंगबहादुरले राजदरबारकी सुसारे पुतली नानीलाई राजदरबारबाट आफ्नो दरबार थापाथलीमा भित्र्याई “पुतली महारानी”को पद दिए । यिनै पुतली महारानीका तर्फबाट पछि जंगबहादुरको छोरा बबर जंग कुँवरको जन्म भएको छ(पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ. ४४) ।

युवराज सुरेन्द्र जंगबहादुरका कठपुतली

महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहबाट अख्तियारी प्राप्त गरेका युवराज सुरेन्द्र भने जंगबहादुरदेखि निकै नै कृतज्ञ बनिरहेका थिए । महारानीको आक्रोशको शिकार हुनबाट आफूलाई बचाउने जंगबहादुर नै हुन् भन्नेमा यिनी यति वेला पूर्णरूपमा विश्वस्त रहेका थिए । यसैले यिनी एक प्रकारले जंगबहादुरका हातका कठपुतलीका रूपमा परिणत भैसकेका थिए । जंगबहादुरले लेखाएर ल्याएका लिखतहरूमा लालमोहरको छाप लगाइदिनु मात्र अब यिनको औपचारिक काम बाँकी रहन आएको थियो(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. ११८) ।

काशीमा महारानी-महाराजा

उता, काठमाडौँबाट प्रस्थान गरेको लगत्तै यथासमयमा नै महाराजा राजेन्द्र महारानी राज्यलक्ष्मीका साथ धार्मिक-नगरी काशी पुगिहाले । महाराजाको आगमनको समाचार पाएर कोत पर्व एवं भण्डारखाल पर्वपछि नेपालबाट धपाएका वा पलायित भएका शाह, थापा, पाण्डे, बस्नेत

आदि सबै भाइभारदारहरु एक-एक गरी त्यहीँ नै एकत्रित हुन थाले । एकत्रित भएका सबै शरणार्थीहरु एउटै जंगबहादुरको पीडाद्वारा पीडित रहेका थिए । महारानीले भने काशी पुगेपछि पनि केही दिन त उदास र निरीहता नै अनुभव गरिरहेकी थिइन्, तर महाराजा साथमा रहेका र जम्मा भएका सबै भाइभारदारहरुले दिनदिनै हौसला दिन थालेकाले केही दिनपछि यिनमा पनि उत्साह उत्पन्न भयो र जंगबहादुरसँग बदला त लिनैपर्दछ भनी महारानीले महाराजालाई प्रेरित गर्न प्रारम्भ गरिन् । जंगबहादुरलाई अबै पनि दमन गर्न सकिन्छ भन्ने विचार यिनको मनमा क्रमिकरूपमा अंकुरित हुँदै आइरहेको थिए । महाराज राजेन्द्र विक्रम शाहले काशीमा निकै दान-पुण्य गरे । काशीको धार्मिक-यात्रा गरिसकेपछि महाराजा राजेन्द्र मार्च, १८४७ मा नेपाल उगपत्यका फर्कने विचार गरे । तर जंगबहादुरका विरोधीहरुले जंगबहादुरको हातबाट सत्ता खोस्ने सल्लाह महाराजालाई दिए । यतिवेला महाराजा र महारानीलाई जंगबहादुर एवं यिनका भाइहरुको विरुद्धमा उराल्ने प्रवासित भाइभारदारहरुमा चौतरिया गुरु प्रसाद शाह नै अग्रणी भएर अधिसरिरहेका थिए । आफ्ना दाजु प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाह र अन्य भाइ-भतिजाहरुको कोतपर्वमा भएको अमानुषिक हत्याले गर्दा प्रतिशोधको ज्वाला यिनको हृदयमा दन्किरहेको थियो । चौतरिया भूमविक्रम शाह, गुरु रघुनाथ पण्डित, काजी जगताराम पाण्डे, काजी सिंहवीर पाण्डे, काजी त्रिविक्रम थापा र काजी कलू शाही आदि अन्य प्रवासमा रहेका नेपाली भारदारहरु पनि यस अभियानमा सक्रिय रहेका थिए । यस सम्बन्धमा दिनदिनै अनेकौँ योजनाहरु बन्दै र विग्रँदै आउन थाले । तैपनि नेपालको सत्ता महाराजा राजेन्द्रले स्वयं नै सम्हाल्नु पर्ने र यसको निम्ति सबैले आ-आफ्ना ठाउँहरुबाट सक्दो सहयोग गर्नुपर्ने भन्ने सिद्धान्तमा प्रायः सबैको एउटै मत कायम भैरहेको थियो । महारानी पनि यसमा सहमत भइन् ।

सबैले महाराजा राजेन्द्रलाई जंगबहादुरको हातबाट सत्ता खोस्ने मीठा-मीठा सपनाहरु दिखाइरहेका थिए । सन् १८०४ई मा स्वामी महाराजा रणबहादुर शाहले यही बनारसबाट स्वदेश फर्किबक्सेर दामोदर पाण्डेले कब्जा गरेको सत्ता खोसीबक्सैको थियो भने अहिले हजूर सफल होइबक्सन् भन्ने त प्रश्न नै उठदैन । यति बेला सबैको यही नै तर्क रहेको थियो । अनेकौँ तर्क-वितर्कपछि अन्त्यमा महाराजाले दलबलसहित पूरै तैयारीका साथ काठमाडौँ फर्कनु पर्ने र आवश्यक नै परिआएमा प्रतिरोधको निम्ति पनि तैयार रहनु पर्ने भन्ने निर्णय भयो । सैन्य-बलको संगठन गर्नु र सैनिकहरुको लागि तालिमको व्यवस्था गर्नु अनिवार्य आवश्यक छ भन्नेमा पनि प्रायः सबैको सहमति कायम भयो । यसको निम्ति चाहिने खर्च-वर्चको व्यवस्था गर्न महारानी स्वयं नै तैयार भइन् (बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. ११९) ।

जंगबहादुरलाई अंग्रेजको भय

महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह बनारसमा भएको बेलामा अंग्रेजसँग समझौता गरी उनको विरोधमा केही गर्छ कि भन्ने डर जंगबहादुरलाई भएकोले उनले रेसीडेण्ड थोरेस्वीसित सम्बन्ध राम्रो पार्ने प्रयास गरेका थिए । जंगबहादुरले नेपालको शासन सत्तामाथि पूर्ण कब्जा गरिसकेका थिए । यस बीचमा महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह र प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवरका बीचमा पनि केहि पत्राचारहरु चल्दैरहेका पाइन्छ । जंगबहादुर कुँवर राजेन्द्र विक्रम शाहलाई छिटो भन्दा छिटो स्वदेश फर्कन अनुनय-विनाय गर्दैरहेका थिए भने महाराजा यसको निम्ति केही पूर्वशर्तहरु तोकिरहेका थिए । “जङ्गी र निजामती सम्पूर्ण कर्मचारीहरुको वार्षिक-पजनी गर्ने सम्पूर्ण अधिकार पूर्ववत् आफ्नै जिम्मामा रहनु पर्ने, अधिराज्यभरका सम्पूर्ण सैनिकहरु आफ्नै तैनाथीमा रहिरहनु पर्ने र बाँकी प्रशासनिक अधिकार मात्र जंगबहादुरको नियन्त्रणमा रहन सक्ने” भन्ने यस बेला जंगबहादुरको निम्ति महाराजा राजेन्द्रको तर्फबाट प्रमुख शर्त तोकिएको थियो । यसै अनुसार यिनले धर्म-पत्र लेखाई स्वीकृतिको निम्ति जंगबहादुरकहाँ पठाई पनि दिएका थिए । तर जंगबहादुर कुँवर भने यसमा सहमत भएनन् । यसबाट दुई पक्षको बीचमा दूरी बढ्दै गयो (बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं. २०६३, पृ. १२१) ।

महाराजाको तीन महिनाको अवधि पूरा हुन थालिहाल्यो । यथासमयमा नै छिटो भन्दा छिटो स्वदेश फर्कने आग्रह गर्दै राज्याधिकार ग्रहण गरिरहेका युवराज सुरेन्द्रका भाकाबाट जंगबहादुरले काठमाडौँबाट निरन्तर पत्रहरु लेख्दै आइरहेका थिए ।

महाराजा नेपालतर्फ प्रस्थान

केही विलम्ब भए तापनि स्वदेश फर्कने मनःस्थिति बनाई महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह काशीबाट नेपालतर्फ प्रस्थान गरे । महाराजाका साथ जंगबहादुरका विश्वासी चार जना उच्च अधिकारीहरु पनि फर्कने भए । गुरु प्रसाद शाह, गुरु रघुनाथ पण्डित, काजी जगताराम पाण्डेहरु पनि महाराजालाई जंगबहादुरको विरोधमा अनेक कुरा लगाउँदै पछि लाग्दै सुगौली नजिक गोविन्दगञ्जमा २५ मार्च, १८४७ का दिन क्याम्प खडा गरे । महारानी र दुवै साहेबज्यू काशीमै बसे (पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ. ४६) ।

आफ्नै महारानीलाई विदेशमा एक्ले असहाय छोडेर स्वदेश फर्कनुपर्दाको पीडा पनि यिनको मनको एक कुनामा अलग्गै मडारिरहेको थियो । यसैले गोविन्दगञ्जमा आइपुगेपछि यिनको पाइला नेपालतर्फ अधि बढनबाट धरमराउन थाल्यो । फलतः यिनी त्यहीँ नै रोकिए । नेपाल को सरहदको पारिपट्टि गुप्तरूपले गुरु प्रसाद शाह, गुरु रघुनाथ पण्डित, काजी जगताराम पाण्डेहरुद्वारा सैनिकहरुको संगठन भैरहेको छ भन्ने कुरा जंगबहादुर एवं यिनका भइहरुलाई थाहा नहुन सम्भव नै थिएन् । जंगबहादुरले पठाएको गुप्तचरहरुबाट महाराजाका दिन-प्रतिदिनका गतिविधिहरु थाहा पाउँदै आइरहेको थियो । यस स्थितिमा नेपालको सरहदको पारिपट्टि आएर महाराजा रोकिदाँ जंगबहादुर र यिनका भाइहरु स्तब्ध रहे ।

यसपछि जंगबहादुरले कार्यवाहक श्री ५ महाराजाधिराजाको अधिकार ग्रहण गरेका युवराज सुरेन्द्रको भाखाबाट श्री ५ महाराजाधिराज राजेन्द्रको नाममा पत्र लेखाए-“हजुरबाट तुरुन्त नै स्वदेश फिर्ता होइवक्सन् अत्यावश्यक छ, अन्यथा हजुरबाट कबोल गरिबक्सका शर्तहरुको उल्लंघन भएको मानिने छ ।” यस पत्रको प्रत्युत्तरमा-“महारानी राज्यलक्ष्मी देवी समेतलाई साथैमा फिर्ता काठमाडौं लिई आउन पाए मात्र आफू काठमाडौं फिर्ता आउने अन्यथा काशीतर्फ फर्कने इच्छा भएको जानकारी गराउँ छु” भनी महाराजा राजेन्द्रले गोविन्दगञ्जबाटै युवराज सुरेन्द्रलाई पत्र लेखे । तर जंगबहादुर भने महारानीलाई कुनै पनि हालतमा नेपाल फिर्ता आउने दिने पक्षमा थिएनन् । उनले युवराजकै भाखाबाट महाराजाको नाममा पुनः अर्को पत्र लेखाए-“हजुर सवारी हुन्छ भने तुरुन्त नै होस, राजकुमार रणेन्द्र विक्रम शाह र वीरेन्द्र विक्रम शाहसम्मलाई पनि नेपालमा फिर्ता हुने अनुमति प्राप्त छ, तर महारानीलाई भने नेपाल भूमिमा पदार्पण गर्ने अधिकार कुनै पनि हालतमा प्रदान गर्न सकिने छैन । हजुरको पनि तुरुन्त नै फिर्ता सवारी हुनु आवश्यक छ, अन्यथा राजगद्दीमा हजुरको कुनै अधिकार रहने छैन ।”

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवरद्वारा युवराज सुरेन्द्रको भाखाबाट प्रेषित यस किसिमको कडिकडाउ पत्र पढेर महाराजा स्तब्ध भए । जतिसुकै गलत कामहरु गर्दै आइरहेकी भए पनि आफ्नै अधाङ्गिनीलाई देशनिकाला गरी आफू महाराजा भएर स्वदेशमा ढलिमलि गरी बस्नु यिनको दृष्टिमा नैतिकसङ्गत थिएन । यसैले अब असहाय भई एकले नेपालतर्फ नफर्कने र दलबल सहित भएर मात्र फर्कने निश्चय गरी सैन्य-संगठन जोडदाररूपले सञ्चालन गराउन यिनी सक्रिय भए । चौतरिया गुरु प्रसाद शाह आदि भारदारहरु यस कामको निम्ति विशेषरूपमा खटिएका थिए ।

महाराजा आफ्नो अठोटमा अडिग रहेको अनुभव भएपछि जंगबहादुरले काठमाडौंमा भारदारी-सभाको बैठक बोलाए । भारदारी-सभाको निर्णय अनुसार जंगबहादुरले भारदारी-सभाकै भाखाबाट-“अब उप्रान्त हामीहरु सबै प्रधानमन्त्री र प्राधानसेनापति जंगबहादुर कुँवरकै आज्ञा अनुसार मात्र काम-कारवाही गर्ने छौं, हजुरको हुकूम अनुसार काम गर्न असमर्थ छौं” भन्ने भावको एक पत्र तैयार गराई महाराजा राजेन्द्रकहाँ तत्कालै पठाइदिए । महाराजाको मान-मर्दन गर्ने जंगबहादुरको यो कुटिल चालबाजी रहेको थियो । यस्तो पत्र प्राप्त गर्दा आफूलाई पदच्युत गर्ने षडयन्त्र भैरहेको अनुमान यिनले सहजै अनुभव गरिरहाले ।

यस पत्रबाट महाराज राजेन्द्र निकै नै आहत भएका थिए । यसको प्रत्युत्तरमा महारजाले पनि आम नेपाली जनता, भारदारी-सभाका सदस्यहरु र १७ प्लाटूका सैनिकहरुको नाममा जंगबहादुर कुँवरका अनेकौं करतूतहरु बेखाउँदै आफ्नो तर्फबाट-“म यहाँ त्यसै आएको होइन, जंगेका अत्याचारहरुलाई सहन गर्न नसकेर नै बाध्यतावश यहाँ आएको हुँ, या मलाई रोज या त उसलाई । मलाई रोज्छौ भने मलाई लिन कटरबनासम्म आओ, तिमीहरुका साथ फर्कन म तैयार छु । तर जंगेको अनाधिकार नतोडी म नेपाल फर्कने छैन । तिमीहरु तुरुन्त नै यहाँसम्म आउन सक्दैनौ भने जंगे र उसका भाइहरुलाई समेत कैद गरी चिसापानीगढीसम्म भए पनि लिन आओ, म पनि यहाँ भएका भाइ-भारदारहरुलाई साथैमा लिई त्यहीं आउला र त्यहीं नै इन्साफ होला । जंगेको हकमा पनि, उ अधिकार नै माग्द छ भने हातहतियारहरु र सैनिकहरु नलिई मकहाँ आओस, इन्साफ दिन म तैयार छु, अन्यथा उसले पनि दण्ड भोग गर्न बाध्य हुनु पर्ने छ” भन्ने सारांश भएको एक इस्तिहार-पत्र लेखी आफ्ना दुई जना विश्वस्त अनुचरहरुलाई स पत्रका साथ काठमाडौंतर्फ रमान गराइ दिए ।

शेर मर्दन हमाल र डम्बरीसिंह बिष्टनामक दुई जना पत्रवाहकहरु उक्त इस्तिहार-पत्र लिई येनकेन काठमाडौंसम्म त उत्रिए, तर जंगबहादुरका गुप्तचरहरुको दृष्टिबाट भने बच्न सकेनन् । काठमाडौं आइपुगेको लगत्तै ११ मई १८४७ का दिन यिनीहरु पक्रिए । यिनीहरुका

साथै यिनीहरूले ल्याएको उपर्युक्त व्यहोराको लालमोहर लागेको इस्तिहार-पत्र पनि जंगबहादुरका समक्षमा प्रस्तुत गरियो । आफ्नो सुरक्षाको निम्ति एक थान पेस्तोल पनि यिनीहरूले साथैमा ल्याएका थिए । महाराजा राजेन्द्रलाई पदच्युत गर्नको निम्ति प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवरले बहाना खोजिरहेका थिए । यही घटना नै यिनको निम्ति एउटा उत्तम बहानाको रूपमा उपस्थित हुन आइपुगेको थियो । शेर मर्दन हमाल र डम्बरसिंह बिष्टलाई निर्दयतापूर्ण यातना दिएर जंगबहादुरको हत्या गर्न महाराजा राजेन्द्रको आज्ञाबाट चौतरिया गुरु प्रसाद शाहले पठाएको भन्दै साविते बयान गराए । नेपालको त्यस समयको राजनैतिक सन्त्रासपूर्ण वातावरणमा जंगबहादुर यति सर्तक थिए कि थापाथली दरबारमा ठाउँ बदली-बदली सुत्ने गर्दथे । तसर्थ उनी कहाँ सुन्दथे त्यो कुरा उनी बाहेक कसैलाई थाहा हुदैन थियो । दुई जना निरीह व्यक्तिहरू आएर शस्त्र सज्जित आठपहरियाहरूको संरक्षणमा सुरक्षाका साथ बसिरहेका जंगबहादुर जस्ता चतुर व्यक्तिको हत्या गर्नु न सम्भव थियो, न त व्यक्तिविशेषलाई सम्बोधन नगरिएको यस्तो इस्तिहार-पत्रको आधारमा यति ठूलो खतरापूर्ण काम गर्न नै कोही अग्रसर हुने सम्भावना रहेको थियो(बाबुराम आचार्य-अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, आवृत्ति षष्ठ, प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.१२२) ।

यसै घटनालाई आधार बनाएर यस घटनाको भोलिपल्ट काठमाडौँमा भारदारी-सभाको बैठक पुनः बोलाइयो । भारदारी-सभाको बैठकमा दुवै कथित हत्याहरूलाई पनि नेल, हत्कडी र गलफन्दीहरूका साथ उपस्थित गराएको थिए । यो भारदारी-सभा के थियो जंगबहादुरका आफ्नै भाइ-भारदार र अनुचरहरूको नै जमघट रहेको थियो । बैठकमा उपस्थित भारदारी-सभाका सबै सदस्यहरूले महाराजा राजेन्द्रलाई तत्कालै पदच्युत गरी युवराज श्री ५ सुरेन्द्रलाई श्री ५ महाराजाधिराजको रूपमा राज्यारोहण गराउन एक मत रहे । भारदारी-सभाकै भाकाबाट पदमुक्त महाराजाको नाममा एउटा जानकारी-पत्र यथाशीघ्र पठाउने भन्ने निर्णय पनि यसै भारदारी-सभाबाट पारित गरियो ।

श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहको राज्यारोहण

प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले पंडितले निकालेको सायत अनुसार १२ मई, १८४७ ई.को ८ बजे राति १८ वर्षीय श्री ५ युवराजाधिराज सुरेन्द्र विक्रम शाहलाई गद्दीमा आरोहण गराएर नेपालका श्री ५ महाराजाधिराज घोषित गरिए । नेपाली फौजलाई उनीप्रतिको इमानदारीको शपथ दिलाए । तत्कालीन नेपाली सेनाहरूले राजसिंहासनको प्रति मात्र इमानदार रहन जानेका हुनाले जंगबहादुरको यो राजनीतिक चाललाई बुझ्न सकेनन् । नेपाली सेनाले श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र विक्रम शाहलाई २१ तोपको सलामी दिइयो । यस अवसरमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट उपस्थित भएको थिएन । जंगबहादुरले नया राजालाई मान्यता दिनको लागि गवर्नर जनरलसित अपील गरे । जंगबहादुरले मान्यता माग्नुभन्दा पहिले नै रेसीडेण्टले मान्यता दिन सिफारिस गरेका थिए । तर राजेन्द्र एवं सुरेन्द्रको बारेमा गवर्नर जनरलले पारिवारिक झगडा भएको ठानेर यसको निर्णय भएपछि मात्र मान्यता दिन चाहेकोले ढिलो गरिरहेका थिए । फेरी जंगबहादुरले अमानवीय तरिकाले नरसंहार गरी आतंक कायम गरेकोले नै राजा फर्केर नगएको अनुमान गरेर पनि तुरुन्त मान्यता दिन उचित ठानेन ।

महाराजा राजेन्द्रले प्रधानमन्त्री जंगबहादुरलाई अंग्रेज विरोधी देखाएर अंग्रेजबाट सहयोग पाउने आशा गरेका थिए, तर थोरेस्वीको सिफारिस अनुसार सहयोग पाउन त परै जाउस, प्रवासमा बसेर जंगबहादुरको विरुद्धमा षडयन्त्र गर्न समेत प्रतिबन्ध लगाइयो । जंगबहादुरको विरोधमा राजेन्द्रले अंग्रेजनिर्णय आवाज पठाए । तर अंग्रेजबाट कुनै सहयोग प्राप्त नहुने आशा देखेर नेपाली जनता एवं सेनाको सहयोग पाउने आशाले राजेन्द्रले आफ्ना सहयोगी सहित लडने दृढ मनःस्थिति बनाए ।

भारदारी-सभाको तर्फबाट भूतपूर्व महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहकहाँ जुन किसिमको जानकारी-पत्र पठाइएको थियो त्यसको सारसंक्षेप निम्न अनुसारको पाइन्छः- “...विगतको काम-कारवाहीहरूले गर्दा हजूर यस मुलुकको शासन संचालन गर्नको निम्ति सक्षम होइबक्सन् भन्ने कुरा स्पष्टरूपमा प्रमाणित हुन आएको छ । यसैले आजको मितिसम्म हजूर यस नेपालको अधिराज होइबक्से पनि अब उप्रान्त श्री ५ युवराजाधिराज सुरेन्द्र विक्रम शाहलाई नै सम्पूर्ण राज्याधिकार प्रदान गरी श्री ५ महाराजाधिराजको रूपमा राजगद्दीमा विराजमान गराउने निर्णय भएको हो । अब उप्रान्त नेपाल अधिराज्यको गद्दीमा हजूरको कुनै किसिमको अधिकार रहने छैन । यसै कुराको जानकारीको निम्ति नै यो पत्र हजूरको समक्ष प्रस्तुत गरिएको हो । हजूरले त्यहाँ बनारसमा नै रहिरहने इच्छा गरिबक्सेमा त्यहीँ नै समुचित सम्मान र जीवन-निर्वाहको निम्ति यथायोग्य व्यवस्था पनि गर्न सकिने छ । नेपालमा नै फर्केर आउँछु भन्ने हजूरबाट हुकूम हुन्छ भने पनि यसमा कुनै आपत्ति हुने छैन । तर यहाँ आएर पनि हजूरले पदच्युत राजा सरह नै रहनु पर्ने छ । .....”

उपर्युक्त व्यहोराको पत्र यथासमयमा नै राजेन्द्रकहाँ पुग्यो । यस्तो विस्मयकारी पत्र पाएर राजा अभै उत्तेजित र क्रुद्ध भए । दलबल सहित चाँडो भन्दा चाँडो नेपालभित्र प्रवेश गर्नु भन्दा बाहेक अब यिनको निम्ति अर्को विकल्प पनि बाँकी रहेको थिएन । यसैले २३ जुलाई, १८४७ का दिन सुगौली-गोविन्दगञ्जबाट दलबल सहित नेपाल अधिराज्यको सरहदभित्र प्रवेश गरी यिनले तराईको पर्सा जिल्लामा रहेको “अलौ” भन्ने गाउँमा आई आफ्नो क्याम्प खडा गरे । त्यसपछि उनीहरूको सल्लाह अनुसार चौतरिया गुरु प्रसाद शाह प्रधानमन्त्री, काजी जगतबम पाण्डे प्रधान सेनापति र गुरु रघुनाथ पण्डित राजगुरु भए । सैनिक संगठन पूरा गरी शक्ति सञ्चय गरेर मात्र काठमाडौँतर्फ अघि बढ्दै जाने भन्ने यिनहरूको योजना रहेको थियो । पूर्व महाराजा राजेन्द्र आफ्ना पितामह स्वामी रणबहादुर शाहको सफल प्रत्यावर्तनलाई पनि यति बेला यिनले भल्भली सम्झि रहेका थिए । दायाँ-बायाँ बस्ने यिनका सहयोगीहरूले पनि यिनलाई यस्तै सल्लाह दिइरहेका थिए ।

अलौ पर्व

महाराजा राजेन्द्रले सेना सहित “अलौ” मा क्याम्प खडा गरेको सूचना जंगबहादुरले तुरुन्त पाए । सूचना पाउना साथ जंगबहादुरले राजेन्द्र विक्रम शाहलाई पत्नी कैद गर्ने योजना बनाउन थाले । राजेन्द्र विक्रम शाहलाई पक्रुँदा जनमत र सैनिक दृष्टिबाट आफूलाई बचाउन

जंगबहादुरले चतुराई गरिराखेका थिए । यस प्रकार शक्ति र कूटनीतिको आधारमा स्वयं प्रधानमन्त्री बनेका जंगबहादुरलाई राजेन्द्र विक्रम शाहको विरुद्ध सैनिक अभियानका लागि श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र विक्रम शाहबाट लालमोहर प्राप्त गर्न केही कठनाई परेन । परिस्थितिले जकडिएका सुरेन्द्र विक्रम शाह त्यस समय पूर्णतया असमर्थ र जंगबहादुरका खेलौना मात्र थिए(प्रो. ढुण्डि राज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत् : २०६०, पृ.२६१) ।

श्री ५ महाराजाधिराज सुरेजेन्द्र विक्रम शाहबाट लालमोहर प्राप्त गरेपछि पदच्युत महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहलाई नियन्त्रमा लिनको लागि प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवरले काठमाडौँबाट कप्तान सनकसिंह खत्री टण्डनको कमाण्डमा कप्तान बलभद्र माझी सहित गोरखनाथ “ब्रिगेड”लाई रातारात अलौतर्फ पठाए । अलौका विद्रोहीहरूलाई पक्रनु, मानु र पूर्व महाराजा राजेन्द्रलाई कुनै प्रकारले दखल न पुऱ्याई काठमाडौँ लिई आउनु भन्ने सनदसमेत पाई कप्तान सनकसिंह खत्री टण्डन अलौतर्फ गए । यसै समय यो पनि सुनियो कि चौतरिया गुरु प्रसाद शाह र काजी जगतबम पाण्डेको कमाण्डमा निकै ठूलो सशस्त्र फौज पनि संगठित भइसकेको छ भन्ने अफवाह काठमाडौँमा आइरहेको थियो । यस कारण जंगबहादुरले कप्तान सनकसिंहको सहायता गर्नको लागि आफ्ना भाइ जनरल बमबहादुरको कमाण्डमा चार ब्रिगेड सेनाका जवानहरू त्यसतर्फ पठाए । जंगबहादुर अत्यन्त चतुर थिए । उनको चतुराई यो थियो कि राजेन्द्र विक्रम शाहको विरुद्ध सैनिक अभियान गराउँदा उनले सेनाको साथ शिखण्डीको रुपमा मोर्जाहिला अधिराजकुमार उपेन्द्र विक्रम शाहलाई पनि पठाएका थिए । तर सेनाको तैनाती कप्तान सनकसिंह र जंगबहादुरका भाई जनरल बमबहादुरको अधिकारमा थियो । सेनाको साथ महिला अधिराजकुमार उपेन्द्र रहेको खण्डमा श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र विक्रम शाह पदच्युत महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहका विरुद्धमा रहेका छन् र नेपाली सेनाले राजाज्ञाको अनुसार कार्य भए रहेछ भन्ठान्ने र साथै रणबहादुर शाहको जस्तै राजेन्द्र विक्रम शाहले सेनालाई आफ्नो पक्षमा मिलाउन खोज्दा राजाज्ञाको विपरित भन्ठानेर सेनाले उनको साथ नदिने सम्झी यो चाल चलेका थिए । वस्तुतः यो चाल जंगबहादुर बडो सूझ-बूझको थियो ।

सन् १८४७, जुलाई २६ का दिन कप्तान सनकसिंह आफ्नो सेनासाथ सिमराबास पुगे । भोलिपल्ट अलौ नजिक बिसौलिया गाउँमा उनको छाउनी खडा भयो । यहीं उनले चौतरिया गुरु प्रसाद शाह, काजी जगतबम पाण्डे, गुरु रघुनाथ पण्डित आदिको साथ स्वयं राजेन्द्र विक्रम शाह पनि अलौमा दलबलसहित बसेको सूचना पाए । फलतः २७ जुलाईको राति नै आफ्नो छाउनीबाट सेनाका जवानहरूका साथ उनी रातारात अलौतर्फ बढे । जुलाई २८का भिसमिसे विहानैमा विद्रोहीले हातहतियार उठाउन पाउने मौकै नदिई एक्कासी अलौ क्याम्पमाथि हमला गरे । पूर्व महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहको सैन्यदलले केही बेर सनकसिंहको सेनाको बहादुरीसाथ मुकाबिला गर्‍यो, तर आखिरमा उनको केही लागेन । आफ्नो प्रतिरोधको निम्ति आफ्नै अधिराजकुमार उपेन्द्रलाई अग्रसर भएको पाउनु पनि पूर्व महाराजाको निम्ति यति बेला दुर्भाग्य नै सावित हुन आइरहेको थियो । राजेन्द्र विक्रम शाहतिरबाट लड्ने लगभग अढाई सय जवान मारिएकोले बचेको भागाभाग गर्न थाले ।

काठमाडौँबाट आएको गोरखनाथ ब्रिगेडको भीषण आक्रमणको समाचार पाउनासाथ अलौमा आई बसेका चौतरिया गुरु प्रसाद शाह, काजी जगतबम पाण्डे, गुरु रघुनाथ पण्डित लगायत अन्य नेताहरू पनि पूर्व महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहको सुरक्षाको चिन्तै नगरी आँध्यारो र गडबडीमा मौका पारि नेपालको सरहद पारि दाखिल भए । यसरी एक्ला परेका पूर्व महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह पनि हात्तिमा चढी आफ्ना सहयोगीहरुकै पछि-पछि उम्कने सुरमा थिए, तर उनको प्रयत्न सफल हुन सकेन – उनी कैद गरिए । सनकसिंहले सेनाका जवानहरूद्वारा पूर्व महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाहलाई सुरक्षाका साथ म्याना (पालकी) भित्र राखे । सनकसिंहको गोरखनाथ ब्रिगेडको एक जना पनि सैनिक मारिएन, मात्र एक्काईस जवान घाइते भए । यसरी विद्रोह दमन गरेर पूर्व महाराजलाई म्यानामा राखी सेनासहित कप्तान सनकसिंह काठमाडौँतर्फ तुरुन्तै फर्किहाले । जनरल बमबहादुर कुँवरको कमाण्डमा हिँडेका सैनिकहरू पनि काठमाण्डौँतर्फ फर्के । विस्तारै-विस्तारै सुस्ताउँदै मकवानपुर, चिसापनिगढी र थानकोट हुँदै ८ अगस्त १८४७ का दिन शाही कैदीको रुपमा पूर्व महाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह काठमाडौँ पुऱ्याइए । काठमाडौँमा उनको स्वागत गरियो । पदच्युत महाराजाको पक्षमा विद्रोह नहोस् भन्ने विचार गरी रातिमा उनी भक्तपुर पुऱ्याइए र जंगबहादुरले उनलाई भक्तपुरको प्राचीन दरबारमा पूरा राजकीय सम्मानसाथ नजरबन्दमा राखिए । तर भक्तपुरमा नजरबन्द छँदा उनले आफूसित भेट गर्न आउने मानिसहरूको सहायताले उम्की भाग्ने प्रयत्न गरे । यस कारण जंगबहादुरले आफ्नै आँखाको अगाडि काठमाडौँमै ल्याइए र त्यही हनुमानढोका दरबारमा नजरबन्द साह्रै कडा पहरामा राखे ।

सन् १८४७ को अक्टूबरमा गभर्नर जनरलले ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारतर्फबाट र सन् १८४८ को सितम्बरमा चिनियाँ सरकारका तर्फबाट सुरेन्द्र विक्रम शाहलाई नेपालका श्री ५ महाराजाधिराजको मान्यता प्रदान गरियो(पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.५०) ।

सर्वशक्तिमान जंगबहादुर

कोत पर्वको हत्या-काण्डको बीच जंगबहादुर कुँवरले प्रधानमन्त्री र साथै प्रधानसेनापति भए र भण्डारखाल पर्वले महाराजाको सम्पूर्ण अधिकार प्राप्त महारानी राज्यलक्ष्मीदेवी शाहलाई राज्यसत्ताबाट च्युत गरे एवं अलौ पर्वपछि उनले महाराजालाई नजरबन्द गरेर आफूमाथिको खतरालाई नै समाप्त पारी आफ्नो शक्ति सुदृढ पारे । यसरी एकातिर युवराज सुरेन्द्र महाराजा घोषित गरिनु र अर्कातिर महाराजा राजेन्द्र बन्दी बनाइनुबाट अब नेपालमा जंगबहादुरले आफ्नो सर्वोच्च स्थिति, कायम गरे । यस प्रकरणले महाराजाको स्थिति स्पष्ट हुन गयो ।

महाराजाले यस रुपमा आफ्नो शक्ति गुमाए कि पहिले महाराजालाई सल्लाह दिने भारदारी सभाले अब प्रधान मन्त्रीलाई सल्लाह दिन्थ्यो । महाराजाले प्रधान मन्त्रीलाई निर्देशन दिनुको सट्टामा महाराजालाई प्रधान मन्त्रीले निर्देशन दिने भए ।

राज्यसत्ता हिंसात्मक हुन्छ । यसको प्राप्ति पनि हिंसाको माध्यमबाट नै सम्भव छ र संरक्षण पनि हिंसात्मक शक्तिबाट मात्र सम्भव छ । यसै मान्यता भित्रबाट नेपालको आधुनिक इतिहासमा देखापरेको एक क्रूर भारदार जंगबहादुर कुँवर (पछिबाट 'राणा' उपाधि प्राप्त) ले आफ्ना सम्पूर्ण प्रतिद्वन्द्वीलाई एकै चिहानमा पारी राणाहरूको जहानियाँ शासन प्रारम्भ गरे । नेपालको इतिहासमा शाह राजाहरूलाई पर्दा पछाडि धकेली राणाहरू राजनीतिक मञ्चमा ल्याउन यो 'कोतपर्व' आमनेपाली जनताका लागि कुनै सरोकारको विषय थिएन, तापनि राजनैतिक दृष्टिले राज्यको अन्तरविरोध सार रुपमा आमजनसमुदाय र सत्तासीन राणाहरूकै बीच केन्द्रित हुन पुग्यो (प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.-नेपालको इतिहास र ऐतिहासिक परम्परा, संस्करण प्रथम, २०६०, पृ. ३५) ।

'कुँवर' बाट 'राणा'

जंगबहादुरको निम्ति राजनैतिक शक्ति अभिवृद्धि मात्र पर्याप्त थिएन । उनी आफ्नो राजनैतिक शक्तिका साथै सामाजिक स्थिति पनि उठाउन चाहन्थे । उनी यसप्रकारले आफ्नो शक्ति सुदृढीकरण गर्न चाहन्थे कि जसमा राजनैतिक अधिकारको साथै सामाजिक मान्यता पनि सन्निहित रहोस् । सन् १८४९, मई ५का दिन प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले सर्वप्रथम महाराजा सुरेन्द्रलाई एउटा लालमोहर जारी गर्न बाध्य गराए । जुन लालमोहरमा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर तथा उनका वंशजहरू मेवाड राज्यका राजधानी चित्तौडगढका राजपूत "राणा" हुन् भन्ने प्रमाण हुनाले प्रधानमन्त्री जंगबहादुर तथा उनका वंशजहरूलाई अबदेखि 'कुँवर' को सट्टा 'राणा' भन्ने र लेख्ने अधिकार सुम्पियो (पुरुषोत्तमश मशेर ज.ब.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.५२, पुरुषोत्तम बाँस्कोटा, निरञ्जन शर्मा-नेपालको राजनैतिक इतिहास, प्रथम संस्करण : २०५५, पृ. १५) ।

राणा वंश:-

पाल्पाका सेन-राजवंश र गोरखाका शाह-राजवंश जस्तै नेपालका राण-वंशले आफूलाई पनि चित्तौड वंशी र महाराणा प्रतापका वंशजका रुपमा उच्च र कुलीन राजपूतका रुपमा नै प्रस्तुत गर्ने काम गरेको पाइन्छ । त्यसैले राणा-परिवारले पनि आफूलाई कुलीन, क्षत्रीय राजपूत वंशका रुपमा नेपालमा शासन गरेका थिए (प्रा.डा.गोपाल शिवाकोटी-नेपालमा सामन्तवाद: हत्या, हिंसा र षडयन्त्रको इतिहास, प्रथम संस्करण: २०६९, पृ.७९८) । राणा वंशावली अनुसार चित्तौडगढका तत्ता राणाका भतीजा फकत सिंहका छोरा राम सिंह चित्तौडगढको पतनपछि आफ्ना चार जना समर्थक साथीसहित उत्तरतिरको पहाड पसे । एक जना पहाडी राजाले उनीहरूको स्वागत-सत्कार गरेको साथै बास पनि दिएकोले उनीहरू उत्तैतिर बस्न थाले । केही समयपछि पहाडी राजाको आग्रहले राम सिंहले विनातीका बगाले क्षत्रिय राजाकी छोरीसित विवाह पनि गरे । जसमा दस बाह्र वर्षमा उनका ६ भाइ छोरा भए । यी ६ भाइले उक्त पहाडी राजा र सतानकाटका राजा बीच भएको युद्धमा विशेष पराक्रम देखाएकोले पहाडी राजाले उनीहरूलाई 'कुँवर खँडका' को उपाधि दिए र यसै उपाधिले उनीहरूको कुल अद्यावधि प्रसिद्ध छ । पहाडी राजाले रामसिंहका उक्त ६ भाइ छोरा मध्ये एक -राउत कुँवरलाई आफ्नो सैनिक अधिकारी पनि बनाएका थिए ।

कास्कीका राजाको अनुरोध अनुसार राउत कुँवरको छोरा अहिराम कुँवर कास्की गए । कास्कीका राजाले अहिराम कुँवरलाई आफ्नो भारदार तुल्याए । अहिराम कुँवरले धुवागेसाधु नामक गाउँ पनि विर्ता पाए । वंशावलीको कथनानुसार अहिराम कुँवरका रामकृष्ण कुँवर र जयकृष्ण कुँवर नाउँका दुई छोरा एवं एक अत्यन्त रुपवती छोरी थिइन् । कास्कीका राजाले उनकी छोरीलाई दियोकलश पूजा गरी विवाह गर्ने अर्थात् रखौटीको रुपमा माँग गर्दा अहिराम कुँवरले अस्वीकार गरेकोले राजाले बल प्रयोग गरे । राजाले सेना पठाएको भएपनि गाउँलेहरूको सहयोगले राजाको सेना पराजित भयो । यस्तो अवस्थामा अहिराम कुँवर सपरिवार भागेर गोरखा गए, जहाँ गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले यिनीहरूको स्वागत गरे । पृथ्वीनारायण शाहले अहिराम कुँवरलाई ससम्मान जागीर दिएकोले उनी गोरखा राज्यको कुँवरखोला गाउँमा बसे ।

रामकृष्ण कुँवर पृथ्वीनारायण शाहको सेनामा एक सम्मानित उच्च अधिकारी थिए । पूर्वी युद्ध समाप्त भएपछि रामकृष्ण कुँवर प्यूठान पठाइए । यहाँ उनी एक बारुद खाना तैयार पार्न लगाउँदै थिए कि २१ मार्च, १७७९ ई.मा उनको मृत्यु भयो । रामकृष्ण कुँवरको मृत्यु हुँदा उनका छोरा रणजीत कुँवरको आयु १८ वर्षको थियो । यसको केही पछि उनी नवविजित जुम्लाको हाकिममा नियुक्त भए । जुम्लाहरूको दमन गरी उक्त प्रदेशमा शान्ति कायम गरे वापत उनी नेपालका चार काजीमध्ये एक बनाइए । रणजीत कुँवरका तीन भाइ छोरा थिए-बालनरसिंह, वलराम र रेवन्त ।

बालनरसिंह कुँवर

बालनरसिंह कुँवरको जन्म २ फरवरी १७८३ ई मा भयो । यिनी पनि सैनिक अधिकारी थिए । साथै थपाहरूका सम्बन्धित भएकाले राजदरबारमा समेत प्रभावशाली थिए र उनको त्यहाँ कदर भएको थियो । सन् १८०६ ई.मा पूर्व महाराजा रणबहादुर शाहको हत्यारा शेर बहादुर शाहीलाई बालनरसिंह कुँवरले आफ्नो साथमा रहेको तरवारको प्रहार गरी घटना स्थलमै ढालिदिए । यसको वापत 'काजी' को पदसहित ढाल, तरवार जस्ता हातहतियारसमेत पुरस्कार स्वरूप पाई विनारोकटोक दरबारभित्र आवत-जावत गर्न पाउने अधिकार यिनले मात्र पाएका थिए (पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.-श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो, २०६५, पृ.०४) ।

काजी बालनरसिंह कुँवरकी दुई श्रीमतिहरूमध्ये जेठीश्रीमतिर्तुवाट केवल एक छोरा भक्तवीर कुँवर मात्र जन्मेका थिए । भक्तवीर कुँवर जंगबहादुर कुँवर भन्दा जेठा थिए । बालनरसिंह कुँवरकी कान्छी स्वास्नी गणेशकुमारी (रक्षकुमारी) मुख्तियार अर्थात् प्रधानमन्त्री भीमसेन

थापाको सहोदर भाई नैनसिंह थापाकी छोरी र माथवरसिंह थापाकी सहोदर बहिनी थिइन् र यिनीतर्फबाट सात भाई छोराहरु र दुई बहिनी छोरीहरु जन्मेका थिए । जेठा जंगबहादुर कुँवर, माहिला बमबहादुर कुँवर, साहिँला बद्रीनरसिंह कुँवर, काहिँला कृष्णबहादुर कुँवर, ठाईला रणोद्वीपसिंह कुँवर, ठूलो कान्छा जगतशमशेर कुँवर र कान्छा धीरशमशेर कुँवर (सान्तानी) थिए । उनका दुई बहिनी छोरीहरु जेठी लक्ष्मेश्वरी र कान्छी रणोद्वीपेश्वरी थिए ।

जंगबहादुरको बेलायत यात्रा

सुरेन्द्र विक्रम शाह नेपालको राजसिंहासनमा त राखिए तर जंगबहादुर र उनका भाइहरुको सार्वभौम प्रभुत्वको अगाडि उनी निस्तेज थियो । प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको इच्छा विरुद्ध कुनै विरोध गर्ने आँट उनलाई थिएन । अतः बेलायत यात्राको चिरकालको आफ्नो अभिलाषालाई कार्यरूपमा परिणत गर्न जंगबहादुरको अगाडि कुनै ठूलो बाधा थिएन । सन् १८४९ को सितम्बरमा जंगबहादुरको नेतृत्वमा महारानी भीक्टोरिया निर नेपाल दरबारले एउटा मीसन पठाउने चाहेको प्रस्ताव रेजिडेण्टमार्फत कम्पनी सरकार समक्ष राख्यो । नेपालको महाराजको तर्फबाट बृटेनकी महारानीलाई पत्र एवं उपहार दिनुको साथै बृटेन र त्यसको राजधानीको उन्नतिको अध्ययन गरी त्यस अनुभवको आधारमा नेपालको सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याई जीवनस्तर उठाउने यस यात्राको उद्देश्य बताईएको थियो ।

सन् १८५० को मई महिनामा जंगबहादुर लण्डन पुग्नपुगे गरी इजाजत प्राप्त भयो । ब्रिटेनबाट स्वीकृती आएपछि १५ जनवरी, १८५० का दिन प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणा आफ्नो भ्रमण दलमा आफ्ना दुई भाई कर्नल जगत शमशेर राणा र कर्नल धीर शमशेर राणा, कप्तान रणमेहर अधिकारी, काजी हेमदलसिंह थापा, काजी डिल्लीसिंह बस्नेत 'जसको नामबाट काठमाडौँमा डिल्लीबजारको स्थापना भएको हो', काजी करवीर खत्री, सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी, सुब्बा सामनरसिंह खत्री, लेफ्टिनेण्ट लालसिंह खत्री सिजापति, लेफ्टिनेण्ट भीमसेन राना मगर, सुवेदार दलमर्दन थापा, वैद्य चक्रपाणी, चित्रकार भाजुमान लगायत ४ जना भान्छे ब्रम्हण, १२ जना नौकरचाकर, १० जना अरु श्रमिकहरु गरी जम्मा ४१ जनाको भ्रमणदल काठमाण्डौँबाट बेलायततर्फ प्रस्थान गरे(पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.-श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो, २०६५, पृ.५८) ।

आफ्नो अनुपस्थितिमा नेपाल अधिराज्यको शासन-कार्य चलाउन पाँच जना राणाहरुको अधिकारमा सुम्पेका थिए-जनरल बमबहादुर राणालाई कायम मुकायम प्रधानमन्त्री, जनरल बद्रीनरसिंह राणालाई कायम मुकायम प्रधान सेनापति, कर्णेल कृष्णबहादुर राणाले पाल्पा गौडा छोडी काठमाडौँ आएर न्यायाध्यक्ष र निजामती विभाग सम्हाले, रणोद्वीपसिंह राणा-पूर्व र पश्चिम तराईका जिल्लाहरुको प्रधान शासक र जयबहादुर राणा ढुकुटी र मालपोत विभागको हाकिमको रूपमा नियुक्त भएको थिए ।

जयबहादुर राणा जंगबहादुर राणाका काकाबलरामसिंहका दोस्रो छोरा थिए, अरु बाँकी चार जना उनका सहोदर आफ्नै भाइहरु थिए(प्रो.ढुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत : २०६०, पृ.२६८क) ।

बेलायतकी महारानी भिक्टोरियालाई श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रले लेखेको पत्र र सौगातहरुसमेत लिई जंगबहादुर प्रधानमन्त्री तथा प्रधान सेनापति भए तापनि आफू नेपाल सरकारको राजदूतको हैसियतले नेपाली प्रतिनिधिहरुको नेतृत्व गर्दै १५ जनवरी, १८५० का दिन काठमाण्डौँ छोडी चिसापानी गढीको बाटो गरी प्रस्थान गरे ।

सन् १८५० को मार्चको आरम्भमा भ्रमण दल कलकत्ता पुग्यो । सन् १८५०, मार्च ११ का दिन गभर्नर जनरल लार्ड डलहौजीले जंगबहादुरको गभर्मेन्ट हाउसमा भव्य स्वागत गरे, तत्पश्चात जंगबहादुरसँग कुराकानी पनि गरे । कुराकानीको सिलसिलामा गभर्नर जनरलले जंगबहादुरसँग यूरोप यात्राको निम्ति कुनै यूरोपियन अफिसर साथै लिई जाने इच्छा गर्नुहुन्छ भने भन्नुहोस्, म व्यवस्था गरिदिन्छु भने । जंगबहादुरले आफ्नो स्वागतार्थ खटिएको दोभाषेको कार्य गर्ने कप्तान ओ. केभिनेज(captain o. cavenage)लाई साथै लिई जाने माँग गरे । लार्ड डलहौजीले खुशीसाथ मञ्जूर गरे । त्यस दिनदेखि कप्तान केभिनेज यूरोप भ्रमणको समाप्ति नभएसम्म नेपाली प्रतिनिधिहरुकै साथ लागे । यसरी यूरोपतर्फ जानेहरुमा ४२ जना भए । सन् १८५०, अप्रिल ७ का दिन जंगबहादुर नेपाल सरकारको राजदूतको हैसियतले कलकत्ताबाट "हेडिङ्टन" Haddington नामक विशेष पोत(पानी जहाज)द्वारा यूरोप प्रस्थान गरे । काठमाडौँबाट जंगबहादुरको सवारी साथ गएको एक बटालियन रिफेल-पल्टन सोही दिन काठमाडौँ फर्क्यो ।

त्यस समयमा समुद्री डाँकाहरुको अत्यन्तै डर भएकोले "हेडिङ्टन" नामक इस्टिमरमा चारवटा तोप जडान गरिएको थियो, पाँच हजार पौण्डमा "चार्टर्ड" गरिएको सो पोत १ हजार २ सय जना यात्रुहरु ओसारने क्षमताको थियो । सन् १८५०, मई २५ का दिन ब्रिटेनको साउथ एम्पस्टन(South Ampston) बन्दरगाहमा स्टिमर पुगी लडगुर गिरायो(पुरुषोत्तम शमशेर ज.ब.रा.-श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो, २०६५, पृ.६२) ।

सन् १८५०, जून २० तारिखका दिन नेपाली प्रतिनिधिमण्डलको सम्मानार्थ महारानी भिक्टोरियाले विशेष दरबारको आयोजना गरी निमन्त्रणासमेत पाएको हुँदा नेपाली प्रतिनिधिमण्डल रिक्मण्ड टेरस(ठहरिएको ठाउँ)बाट तत्कालीन सैनिक पोशाकको साथै हुमाउ कल्की, पगरी र जवाहरातसमेत लगाई भुकीभुकाउका साथ बग्गीमा चढेर बकिङ्गहम प्यालेसतर्फ गए ।

दुईजना जनरलहरुले नेपाली प्रतिनिधिमण्डलका नेतृत्वकर्ता प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको दायाँ-वायाँ लागेर जंगबहादुरलाई बीचमा राखी राजदरबार हलभित्र लगे । महारानीलाई देखासाथै जंगबहादुर र उनका भाइहरुले पूर्वीय संस्कृति अनुसार भुकेर अभिवादन गरे । त्यसपछि पुनः फौजी तरिकाबाट सलाम गरे । महारानीले पनि भुकेर अभिवादन स्वीकार गरिन । राजदरबार हलभित्र चारैतर्फ लण्डनका उच्च

पदाधिकारीहरु सबै आफ्नो स्थान छोडी उभिएका थिए । सर्वप्रथम जंगबहादुरले महारानीलाई आफ्नो परिचय-पत्र पेश गरे । त्यसपछि जंगबहादुरले श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र विक्रम शाहले महारानी भिक्टोरियालाई लेखि पठाएको पत्र अर्पण गरे । मिस्टर चेम्बरलेन(Mr. chamberlain)ले उपस्थित नेपालीहरुको परिचय महारानीलाई गराइदिए । महारानी भिक्टोरियाले प्रधानमन्त्री जंगबहादुरलगायत सबैसँग हात मिलाइन् । नेपाली प्रतिनिधिहरुले पनि पालैपालो फौजी तरिकाबाट महारानीलाई सलाम गरे । सो दिनको शिष्टाचार भेट सकीसकेपछि नेपाली प्रतिनिधिमण्डल रिक्मण्ड टेरस(ठहरिएको ठाउँ) फर्के ।

वेलायत यात्राको अन्ततिर निर्धारित कार्यक्रम अनुसार जंगबहादुर आफ्ना भाइहरुका साथ महारानीसँग बिदा हुन बकिङ्गहम प्यालेस पुगे । त्यस बिदाई समारोहमा महारानी भिक्टोरियाले श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रले लेखि पठाएको पत्रको जवाफीपत्र लेखि जंगबहादुरको हातमा थमाइ दिइन । साथै जंगबहादुरलाई अनेक प्रकारका किमती उपहारसमेत प्रदान गरिन । महारानीको भाषणको जवाफमा जंगबहादुरले भने- “दरबार परेको वेलामा मेरा सम्पूर्ण नेपालीहरु ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारको सेवा गर्न तत्पर रहने छन् । म आशा गर्दछु कि वेलायत सरकारको मेरो देश उपर यस्तै सद्भावना पछिसम्म कायम रहने छ । साथै हामी नेपालीप्रति यहाँका जनता र उच्च पदाधिकारीहरुबाट पाएको सम्मान र सद्भावनाप्रति महारानीमा म धन्यवाद चढाउँ छु ।” यति भनी जंगबहादुर र उनका भाइहरुले पूर्वीया तरिकाबाट भुकेर अभिवादन गरी बिदा लिई रिक्मण्ड टेरस फर्के । त्यहाँ जंगबहादुरसँग बिदा हुन लण्डनका धेरै व्यक्तिहरु पर्खिरहेका थिए । वेलायतको भ्रमण गरिसकेपछि २१ अगस्तमा वेलायतबाट प्रस्थान गरेर ३१ अगस्तका दिन रिपब्लिकफ्रान्सका राष्ट्रपति प्रिन्स लुई नेपोलियन तृतीयसँग हात मिलाए र भेटवार्ता गरे । भोलिपल्ट फ्रेन्च जनरल पिटिट(Jeneral petit)का साथ नेपाली प्रतिनिधिहरु स्व.सम्राट नेपोलियन बोनापार्टको मौसोलियम(Mausoleum) कब्र हेर्न गए, जहाँ जंगबहादुर र उनका साथ गएका नेपाली प्रतिनिधिहरुले स्व.सम्राट कब्रमा फूलमाला चढाएर सम्राटको चिरशान्तिको कामना गरे । सन् १८५०, नवम्बर ६मा जंगबहादुर फ्रांसबाट कलकत्ता आइपुगे । तीर्थस्थलहरुको भ्रमण गरी २९ जनवरी, १८५१ का दिन युरोप भ्रमणमा गएका सम्पूर्ण नेपाली प्रतिनिधिहरु नेपालमा प्रवेश गरे । सन् १८५१, फरवरी १ का दिन जंगबहादुर विसौलियाबाट भिक्षाखोरी हाल- “अमलेखगञ्ज” मा आइपुगे । सन् १८५१ फरवरी ४का दिन अमलेखगञ्जबाट क्याम्प उठ्यो । ६ फरवरी, १८५१ का दिन प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको नेतृत्वमा युरोप भ्रमणमा भएको नेपाली प्रतिनिधिमण्डल काठमाडौं आइपुग्यो । काठमाडौं आइपुगेको दिन जंगबहादुर बागमती पुलनिर रहेको कप्तान उजिरसिंहकै घरमा बसे “शायद घरभित्र पस्ने साईत राम्रो नभएर होला” । भोलिपल्ट श्रीपञ्चमी श्रवण गरी श्री ५ सुरेन्द्रका परिवारहरुको दर्शनार्थ जंगबहादुर हनुमानढोका राजदरबारतर्फ लागे । सन् १८५१ फरवरी ७ ता.का दिन जंगबहादुर आफ्नो थापाथली दरबारभित्र पसे । यसरी नेपाली इतिहासमा युरोप भ्रमण गर्ने सर्वप्रथम नेपाली नेता प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणा नै देखा पर्छन् । जंगबहादुरको यूरोप भ्रमण १ वर्ष २९ दिनको रहेको थियो ।

काठमाडौं आइपुगेको पर्सिपल्ट फरवरी ८ का दिन हनुमानढोका राजदरबारको गद्दी बैठकमा “दरबार” को आयोजना गरियो । यस दरबारमा रेजिडेन्ट मेजर थर्सवे, मिस्टर ओलिङ्गयान्ट र कप्तान क्याभिनेजहरु पनि उपस्थित थिए । सोही अवसरमा महारानी भिक्टोरियाले ८ अगस्त, १८५० का दिन प्रधानमन्त्री जंगबहादुरमार्फत श्री ५ सुरेन्द्रलाई लेखी पठाएको पत्र प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले श्री ५ सुरेन्द्रलाई हस्तान्तरण गरे ।

वेलायत भ्रमणको परिणाम र उपलब्धि

जंगबहादुरले आफ्नो वेलायत यात्राको समयमा त्यहाँ उठाएको ३ नै वटा कुराहरुको प्रयाश असफल भए ।

(क) नेपाली राजनैतिक शरणार्थीहरु र अपराधिहरु बुझुउनेतर्फको प्रयास-जंगबहादुरका धेरै शत्रुहरु नेपाल बाहिर ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको मतहतको क्षेत्रमा बसी उनको विरोध गर्ने कार्यहरु गर्दै थिए । यसैगरी नेपालमा हत्या गरी भागेर त्यही बस्ने, ठगी गरी भागेर त्यही बस्ने, सरकारी धन लिएर भागी त्यही बस्ने, यस्तै गरी अरु अपराध गरी भाग्ने धेरै हुन्थ्यो । त्यसैले यस विषयमा ब्रिटेनको सरकारसित कुरा गरी आफ्नो सुरक्षा र नेपालको सम्पत्तिको सुरक्षा गर्ने प्रयास गरे तर उनीहरुले यस विषयमा त्यही कम्पनी-सरकारसँग सम्बन्ध गरी सुल्झाउनु पर्ने बताएकोले उनी निराश भई फर्कन चाहे । तर कैभेन्यूले यिनलाई रोके ।

(ख) सुगौली सन्धिको शर्त फेर्ने प्रयास-सन् १८१४-१६ को नेपाल ब्रिटिश युद्धमा नेपालको हार भएपछि जुन सुगौली गर्नु परेको थियो, यसको धारा-७ मा उल्लेख भएको थियो कि नेपालका राजा यसको लागि वचनबद्ध हुन्छ कि ब्रिटिश सरकारको अनुमति बिना कहिले कुनै ब्रिटिश नागरिक वा कुनै अन्य यूरोपीय राष्ट्र या अमेरिकी नागरिकलाई नेपालमा राख्ने छैन र न उनको सेवाहरु प्राप्त गर्ने छ । त्यसैले आफ्नो वेलायत यात्राको समयमा जंगबहादुरले सुगौली सन्धिको यो धारा हटाएर यूरोपेली विशेषज्ञद्वारा कार्य गराउन पाउने स्वीकृति माग्दा अस्वीकार गरियो ।

(ग) ब्रिटेनको सरकारसित सोभै सम्पर्कको प्रयास-जंगबहादुरले आफ्नो वेलायत यात्राको समयमा नेपालमा अवस्थित रेसीडेन्ट वा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी-सरकारसँग सम्पर्क नगरी सोभै ब्रिटेनको सरकारसित पत्राचार गर्ने स्वीकृति माग्नको तेस्रो प्रस्ताव थियो । तर ब्रिटेनको सरकारले अस्वीकृत गरे ।

ब्रिटेनकी महारानीसित भेट गरेर हात मिलाएकोले ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका अधिकारीहरुले जंगबहादुरलाई प्रभावशाली अनुभव गरेर पहिलेको कुनै प्रधानमन्त्रीलाई नगरेको सम्मान गर्न थाले । उनको लागि ‘His Excellency’ शब्दको प्रयोग गरिन थालियो ।

जंगबहादुरलाई श्री ३ महाराजाको उपाधी

यूरोप भ्रमणबाट फर्केपछि जंगबहादुरको महत्वाकांक्षा वर्षा ऋतुमा खोलो बढे जस्तै उल्लेख उठ्यो । जंगबहादुरको त्यो महत्वाकांक्षा मध्ये एक थियो, आफ्नो नामको अगाडि 'राजा' अथवा 'महाराजा' शब्द प्रयोग गर्ने । जंगबहादुरको यस महत्वाकांक्षाको खोलामा राजगुरु विजयराजको चाटुकारीताको नालो मिल्न गएकोले यस खोलाको वेग बढ्नु स्वाभाविकै थियो । इतिहासकारहरूले यस नाटकीय अभिनयको सम्बन्धमा यो दर्शाएका छन् कि एक दिन राजगुरु विजयराजको नेतृत्वमा भेला भएका भारदार र प्रतिष्ठित नागरिकहरूको प्रतिनिधिमण्डलले थापाथली दरबारमा जंगबहादुरसित भेट गरी उनलाई स्वयं नेपालको श्री ५ महाराजाधिराज भैवक्सनुपर्दछ, अन्यथा मुलुकमा अराजकता हुने छ । सम्भवतः आफ्नो विरुद्ध बारबार षडयन्त्र भइरहेकोले नै जंगबहादुरले यो प्रस्ताव स्वीकार गर्ने आँट पुऱ्याउन सकेनन् (बाल चन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ. ३३७) । जंगबहादुरले प्रतिनिधिमण्डलको जबर्जस्त इच्छा र आकांक्षाको उत्तर दिदै भने-मैले नै महाराजा सुरेन्द्रलाई गद्दीमा राखेको हुँ, अन्यथा साहिँला साहेबज्यू रणेन्द्र विक्रम शाह गद्दीमा बस्ने थिए । आफैले राजगद्दीमा राखेका महाराजाधिराज सुरेन्द्रलाई अपदस्तवाद गरी उक्त आसन स्वयं मैले नै ग्रहण गर्नु नीतियुक्त छैन र म यस्तो अनुचित कार्य गर्दिन । मेरो हितको कुरा गर्न तिमीहरू आयौ, धन्यवाद, तिमीहरूको भावना र आकांक्षाको म कदर गर्दछु, तर अहिलेलाई तिमीहरू जाओ । यति भनेर जंगबहादुरले सबैलाई फर्काइदिए ।

तत्कालीन नेपाली प्रजा र नेपाली सेना राजसिंहासनप्रति वफादार रहने तथ्यलाई जंगबहादुर कसरी बिसर्न सक्दथे ? यी दुई शक्ति (नेपाल प्रजा र सेना) आफ्नो विरुद्ध भएको खण्डमा सारा पर्व(कोतपर्व, भण्डारखालपर्व, अलौपर्व आदि)को मूल्य एक साथ उनले तिर्ने दृश्य उनको आँखामा सदासर्वदा नाचिरहन्थ्यो । राजगुरु विजयराजको नेतृत्वद्वारा ब्रिटिश रेजिडेण्टले अन्तिमरूपमा बडो राम्रो ढङ्गबाट जंगबहादुरलाई मीरजाफर बनाउनको खोजेको अनुमान हुन्छ (प्रो. ढुण्डिराज भाण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण षष्ठम्, २०६०, पृ. २७७) । अतः जंगबहादुरले आफ्नो महत्वाकांक्षाको पूर्तिका लागि नाटकीय अभिनय गर्नु नै उचित ठाने; उनको यो विचार स्वभावगत पनि थियो । माथबरसिंह थापादेखि अलौपर्वसम्मका रोमांचकारी अमानुषिक घटनाहरू जंगबहादुरको नाटकीय अभियानको कौशल नै प्रकट गर्दछन् । यस नाटकको प्रथम दृश्य स्वरूप अकस्मात् आफ्नो स्वास्थ्य खराब भएको बहाना बताउँदै १ अगस्त, १८५६ का दिन जंगबहादुरले प्रधानमन्त्री र प्रधान सेनापतिको पदबाट राजीनामा गरी आफ्ना माहिला भाइ बमबहादुर राणाजीलाई श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रको "लालमोहर" समेत दिलाई नेपाल अधिराज्यको प्रधानमन्त्रीको पद दिलाए । कमाण्डिङ्ग कर्णेल कृष्णबहादुर राणालाई पनि प्रधान सेनापतिको पद दिलाए । यसपछि नाटकको दोस्रो दृश्यमा पूर्व योजना अनुसार उनका चाटुकार सेवकहरूले जंगबहादुरसित उनको "कुँवर" थर जातीय बाहुल भएको कास्की र लम्जुङ्गा 'महाराजा'को पद स्वीकार गर्न आग्रह गर्‍यो । यस नाटकको तेस्रो दृश्यमा आफ्ना चाटुकारहरूको आग्रहलाई टार्न नसकी अन्तमा उनले उक्त 'महाराजा' (कास्की र लम्जुङ्गा महाराजा)को पद स्वीकार गरे ।

आफ्ना माहिला भाइ बमबहादुर राणा प्रधानमन्त्री भएको हप्ता दिन भित्रमै अर्थात् ६ अगस्त, १८५६ का दिन सन्तान-दरसन्तानले पाउने गरी उनन्चलीस वर्षकै उमेरमा "कास्की र लम्जुङ्गा"को श्री ३ महाराजाको उपाधी श्री ५ सुरेन्द्रद्वारा लालमोहरसहित प्राप्त गर्नमा जंगबहादुर सफल भए ।

का.मु. प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुर

प्रधानमन्त्रीको पद सम्हालेको दश महिनामै अर्थात् २५ मई, १८५७ का दिन प्रधानमन्त्री बमबहादुर राणाको ३९ वर्षको उमेरमा मृत्यु भयो । प्रधानमन्त्री बमबहादुर राणाको मृत्यु भएपछि प्रधान सेनापति कृष्णबहादुर कायम-मुकायम प्रधान मन्त्रीमा नियुक्त भई स्व. प्रधानमन्त्री बमबहादुरले चलाई आएको परराष्ट्र विभाग "मुन्सी खाना" समेत सम्हाल्न थाले ।

सन् १८५७ का महाविद्रोह

सन् १७५७ देखि १८५६ सम्मको भारतीय उपमहाद्वीपका इतिहासको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ कि भारतीय उपमहाद्वीपमा ब्रिटिश साम्राज्यको स्थापना छल, कपट, प्रपंच र धोखाबाजीले भएको थियो । भारतीय उपमहाद्वीपमा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको शासन सुदृढ भए पश्चात एक्कासि भारतीय उपमहाद्वीपका जनताहरूको आँखा खुल्यो । वस्तुतः सन् १८५७ ई.का महाविद्रोह वर्षौं देखिको भारतीय उपमहाद्वीपका जनताहरूको असन्तोषको परिणाम थियो । ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको शासनबाट भारतीय उपमहाद्वीपका जनताहरू राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक उत्पीडनको पराकाष्ठा पार गरेको थियो । जसको परिणाम सैनिक विद्रोह विस्फोटको अगुवा भूमिका को रूपमा देखा पर्‍यो । यसैले सन् १८५७ को महाविद्रोह 'सैनिक विद्रोह'को नामले पनि प्रसिद्ध हो ।

ब्रिटिश कम्पनीको सेनामा भारतीय उपमहाद्वीपका वासीहरूको संख्या दुई लाख तैतिस हजार थियो भने ब्रिटिशहरू मात्र पैतालिस हजार थियो । कम्पनी सेनाका भारतीय उपमहाद्वीपका वासीहरू भारतीय उपमहाद्वीपका कम्पनीको शासन सत्ताको आधार स्तम्भ थियो । तर उनीहरूको तलब भत्ता आदि ब्रिटिशहरू भन्दा निकै नै कम हुन्थ्यो । भारतीयहरूलाई टाढा-टाढा मुलुकहरूमा लामो समयको लागि युद्ध गर्न पठाईन्थ्यो, तर उनीहरूलाई कुनै अतिरिक्त भत्ता दिंदैन थियो । ब्रिटिशहरू भन्दा उनीहरूको ओहदा निकै नै तल हुन्थ्यो । सेनाको सबै उच्च पदहरूमा ब्रिटिशहरू नै नियुक्त हुन्थ्यो । अधिकांश भारतीय उपमहाद्वीपका वासीहरू निम्न पदहरूमा रहेर अवकाश प्राप्त गर्दथ्यो । ब्रिटिशहरूलाई वेतन भत्ता सुविधाहरू भारतीय उपमहाद्वीपका वासीहरू भन्दा निकै नै बढी हुन्थ्यो । ब्रिटिश सैनिक अधिकारीहरू भारतीय उपमहाद्वीपका वासीसैनिकहरूसँग धेरै नै नराम्रो व्यवहार पनि गर्ने गरेको थियो ।

सन् १८५७, जनवरी १ देखि कम्पनी सरकारद्वारा ब्राउनवेनको ठाउँ 'एनफिल्ड रायफल' प्रयोगमा ल्याए । यस राइफलमा गाई र सुअरको बोसो लगाएको कारतूस प्रयोग हुन्थ्यो । कारतूसलाई रायफलमा हाल्नु भन्दा पहिले दाँतले टोक्नु पर्दथ्यो । सैनिकहरूमा यो खबर फैलियो कि कारतूसमा गाई र सुअरको बोसो छ, जो हिन्दु तथा मुसलमान दुवैको धार्मिक भावनाहरूलाई ठूलो चोट पुऱ्याए । बोसोको कुराले कम्पनी सरकारका भारतीय सैनिकहरूलाई विद्रोहको कगारमा ल्याएर खडा गरिदियो । धर्मको रक्षाको नाममा हिन्दु र मुसलमान दुवै जीवनको मोह त्यागेर विद्रोहको लागि तत्पर भए । ब्रिटिशहरू विरुद्ध विद्रोहको आगो पहिले देखि नै सल्कि रहेको थियो । २९ मार्च, १८५७ मा कलकत्ता निरको बैरकपुर छावनीको सैनिक मंगल पाण्डेले बोसो वाला कारतूसलाई दाँतले टोक्न इनकार गर्‍यो र गिरफ्तार गर्न आउने ब्रिटिश सैनिक अधिकारीलाई गोली हानी सफाया गर्‍यो । सैनिक साथीहरूलाई कारतूस वहिष्कार गर्न आह्वान गरे । अन्तमा वहाँलाई गिरफ्तार गर्‍यो र ब्रिटिश सैनिक अधिकारीलाई गोली हानी हत्या गरेको अभियोगमा फाँसीको सजा दियो । यो खबर भारतीय उपमहाद्वीपको कुना-कुना मा फैलियो । सन् १८५७ मई ६ को मेरठ छावनीको भारतीय उपमहाद्वीपका वासीसेनाहरूले बोसोवाला कारतूसको प्रयोग बाट इनकार गरिदियो । विद्रोह गर्ने सैनिकहरूलाई निःशस्त्र गरेर बन्दी बनायो । “सैनिकहरूलाई आदेश उलंघनको अपराधमा १०-१०सालको कैद सजाय सुनाए र जेलमा बन्द गरिदियो । पूर्वनिर्णयानुसार विद्रोहको संचालन ३१ मई १८५७को प्रतिक्रियामा थिए । मेरठ घटनाले मेरठ शहरका महिलाहरूले मेरठवासीहरूमाथि व्यंगपूर्ण आक्रोश पोखिन कि छिः तिम्रो दाजु-भाईहरू कारागारमा बन्द छन् र तिमीहरू बजारमा भिगा मादैछौ । तिम्रो जीवनमाथि धिक्कार छ । अतः कम्पनी सेनाका भारतीयहरू र मेरठको नागरिकहरूले १० मईको सशस्त्र विद्रोह गरे, कारागारको ढोका फोडेर बन्दी सैनिकहरूलाई मुक्त गरी लिए । तत्पश्चात ११ मईको मेरठका दुई हजार घुडसवार सैनिकहरू दिल्ली प्रवेश गरेर ब्रिटिश अधिकारी कर्नल रिपलेको सफाया गरेर मुगल बादशाह बहादुर शाह जफरलाई मुक्त गरी दिल्लीका सम्राट घोषित गर्‍यो ।

कम्पनीले नमागदै जंगबहादुरको सहयोग गर्न प्रस्ताव

सन् १८५७, मईको अन्ततिर कम्पनी सरकारको विरुद्ध विद्रोह भएको खबर काठमाण्डौ पुग्नासाथै श्री ३ महाराजा जंगबहादुरले कम्पनी सरकारलाई यस्तो आपतकालमा सहयोग गरी सहानुभूति जित्ने उद्देश्यले सहयोग नमागदै नै कम्पनी सरकारलाई सहयोग दिने चाहेका थिए । श्री ३ जंगबहादुरको आज्ञाबमोजिम कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुरले रेजिडेन्ट मेजर जर्ज यामजेमार्फत गभर्नर जनरल लार्ड केनिंगलाई पत्र पठाए, जसमा-“कम्पनी सरकार विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह हुन लाग्यो भन्ने बुझिएकोले कम्पनी सरकारको मद्दतका निम्ति नेपाली सेनाको आवश्यक परेमा सूचना पाए तुरन्त सेना पठाउने छु” भन्ने लेखिएको थियो ।

कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुरले पत्र पठाएको लगत्तै पछि श्री ३ महाराजा जंगबहादुरले पनि रेजिडेन्ट यामजेमार्फत नै गभर्नर जनरल लार्ड केनिंगलाई पत्र पठाए, त्यस पत्रमा पनि “कम्पनी सरकार विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह हुन लाग्यो” भन्ने विषयकै उल्लेख गर्नुका साथै सेनाको आवश्यक परे सूचना पाउँ, म आफै सेना लिई लडनको निम्ति त्यसतर्फ आउने छु” भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको थियो ।

लार्ड केनिंगको टेलिग्राम

लार्ड केनिंगको विचारमा ब्रिटिश सेनाले नै विद्रोहीहरूको दमन गर्न सक्ने भएकोले तुरन्तै वहाँले कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुरलाई सेनाको सहयोग गर्ने विषयमा धन्यवाद व्यक्त गर्दै हाल सेनाको जरुरत छैन, पछि जरुरत परेमा सूचना गर्ने छु भन्ने टेलिग्राम पठाए । तर श्री ३ महाराजा जंगबहादुरको पत्रका विषयमा भने लार्ड केनिंगले वास्ता राखेनन् अर्थात जवाफ दिन आवश्यक ठानेनन्(पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा.-श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो, २०६५, पृ.११०) ।

स्वतन्त्रताको आकांक्षामाथि बज्र प्रहार

विद्रोहको नेतृत्व मेरठका पेशवा नाना साहेबले गरिरहेका थिए । उनले नेपालका शक्तिशाली प्रधानमन्त्री जंगबहादुरसँग कम्पनी सरकार विरुद्ध सहयोगको अपील गरेका थिए । त्यस्तै अवधका नवाबले पनि नेपालको सहयोग प्राप्त गर्न विनम्र अनुरोध गर्दै पत्र पठाएका थिए । तर जंगबहादुर विद्रोहीलाई होइन विद्रोह दबाउन कम्पनी सरकारलाई सहयोग गर्ने पक्षमा थिए । अतः ती ब्रिटिश विरोधीहरूलाई कम्पनीसँग क्षमा माँगन सल्लाह दिएर जंगबहादुरले तिनीहरूको ब्रिटिश विद्रोहको आकांक्षामाथि बज्र प्रहार गरे ।

नेपालसित सैनिक सहयोगको माँग

मेरठ र दिल्लीका विद्रोहागिनीको लपट कानपुर, बरेली, लखनऊ, बनारस, जगदिशपुर(बिहार) तथा भारतका अन्य भागहरूमा फैल्यो । भाँसीकी महारानी लक्ष्मीबाई, नाना साहेब पेशवा, ताँत्या टोपे, वेगम हजरत महल, लियाकत अली, वीर कुँवर सिंह, खान बहादुर खान आदि स्वतन्त्रता संग्रामका अग्रणी नेताहरूले जीवन अर्पण गरेका थिए । गवर्नर जनरलले अनुमान गरेको विपरीत चाँडै नै यो विद्रोहले उग्ररूप लियो र जूनको अन्तिम सातासम्ममा अवध र उत्तर-पश्चिम प्रान्तहरूमा विद्रोहीहरूको अधिकार कायम भयो । यस्तो स्थितिमा प्रयाग, लखनऊ र बनारसमा कम्पनी सरकारको स्थिति धेरै नै गम्भीर भएकोले जंगबहादुरको प्रस्ताव स्वीकार गर्ने सल्लाह दिन भूतपूर्व रेजिडेन्ट हगसन दार्जिलिङबाट गवर्नर जनरलनिर कलकत्ता पुगे । कलकत्ताको सरकारले भयंकर आपत्तिकालीन स्थितिको घोषणा गर्‍यो ।

सन् १८५७ जूनमा कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुरलाई नै गभर्नर जनरल लर्ड क्यानिङ्गको टेलिग्राम आयो, जसमा सेनाको माँग गरेको कुरा उल्लेख भएको टेलिग्राम रेजिडेन्ट यामजेले कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुरलाई मौखिक रूपमा सुनाए ।

श्री ३ जंगबहादुर पुनः प्रधानमन्त्री

सन् १८५७ जूनमा कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुरलाई नै गभर्नर जनरल लर्ड क्यानिङ्गको पुनः टेलिग्राम आयो, जसमा सेनाको माग गरेको कुरा उल्लेख भएको टेलिग्राम रेजिडेन्ट च्यामजेले कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री कृष्णबहादुरलाई मौखिक रुपमा सुनाए । यता स्व. प्रधानमन्त्री बमबहादुरको मृत्यु भएको चौतीस दिनमै श्री ५ सुरेन्द्रले पुनः दोस्रो पटक २८ जून, १८५७ का दिन श्री ३ जंगबहादुरलाई प्रधानमन्त्री र सर्वोच्च प्रधान सेनापतिको पद लालमोहर सदरगरी प्रदान गरे । त्यसपछि जंगबहादुर पुनः “श्री ३ महाराज, प्रधानमन्त्री तथा सर्वोच्च प्रधान सेनापति” कहलाईए ।

जंगबहादुरले भारदारी सभा बोलाए

श्री ३ जंगबहादुरले ब्रिटिश-भारतका गभर्नर जनरल लर्ड क्यानिङ्गले प्रधान सेनापति कृष्णबहादुर-कायम-मुकायम प्रधानमन्त्री हुँदा लेखी पठाएको सेनाको माँग सम्बन्धमा ३० जून, १८५७ का दिन थापाथली गोल बैठकमा भारदारी सभाको आयोजना गरे । ब्रिटिश-भारतमा घटेको सैनिक विद्रोहको घटनाको विषयमा उनले सबैको राय-सल्लाह जान्ने प्रयास गरे । भारदारहरुमध्ये धेरैले ब्रिटिश विरोधजनतालाई मद्दत दिनुपर्दछ र “म्लेच्छ” -अंग्रेजहरुलाई भारतीय उपमहाद्वीपबाट धपाउनुपर्छ भने । राजगुरु लगायत कसै-कसैले जंगबहादुरलाई स्वतन्त्रता संग्राम दमन नगरी तटस्थ बस्ने सल्लाह पनि दिए ।

आखिर जंगबहादुरले कान्छा भाइ धीरशमशेरलाई सम्बोधन गर्दै प्रश्न गरे-“ए सान्नानी ! तेरो के विचार छ भन् ?” भने पहिले भारतीयहरुसँग मिली अंग्रेजहरुलाई भारतबाट धपाउने अनि भारतीयहरुलाई पनि गाँजी भारत आफ्नो अधीनमा पार्ने राय सान्नानीले दिए । त्यसपछि जंगबहादुरले भने-“सान्नानी ! त त मसँग बेलायत गई अंग्रेजको सैनिक शक्ति र पानी जहाजको शक्ति हेरेर आइस् । अरुहरुले यस प्रकारको राय दिन सुहाउँछ तर तैले पनि यस्तो कुरा भन्न सुहाउँछ ? हाल हामीले अंग्रेजहरुलाई भारत भूमिबाट धपाउन सकौला तर त्यत्रो ठूलो जनसंख्या भएको विशाल भारतलाई अधीनमा पार्दा अर्को विद्रोहको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । सो गर्नु अगाडि नै अंग्रेजहरु अवश्य पनि ठूलो दलबलका साथ आई भारतीय उपमहाद्वीपमाथि आक्रमण गरी गाँज्ने छन् । त्यसपछि हामीले हाम्रो भएको अस्तित्वलाई समेत गुमाउनु पर्ने छ । साथै वि.सं.१८७२ तदनुसार सन् १८१५मा नेपाल-एङ्ग्लो युद्ध हुँदा स्व.प्रधानमन्त्री जनरल भीमसेन थापाले पञ्जाब केशरीराजा रणजीत सिंहका बाबु सद्दार् मानसिंहसँग मद्धत माग्दा वास्तै नगरी बसे । साथै अवधका नवाब-बादशाह आसफद दौलासँग गुहार्दा उल्टो अवधको नवाब वजीर गाजीउद्दीन हैदरले गभर्नर जनरल लार्ड मार्क्विस् ऑफ हेस्टिङलाई नेपालसँग युद्ध लडनको निम्ति नगद अढाई करोड रुपैया र पुनरावर्तितयुद्धको लागि नगद एक करोड रुपैया दिई मद्दत गरे । तसर्थ हामीले तराई सहित ठूलो भू-भाग गुमाउनु पर्‍यो । त्यसकारण हामीले पनि आफ्नै स्वार्थ र भलाईतर्फ लाग्नुपर्दछ । मेरो विचारमा हाम्रो भलाई यसैमा देख्दछु कि हामीले पनि अहिले अंग्रेजकै अर्थात् ईष्ट-इन्डिया-कम्पनी-सरकारकै समर्थन गर्नुपर्दछ (पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा-श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.१११-१२) ।

थापाथली दरबारको गोल बैठकमा श्री ३ जंगबहादुरले गरेको निर्णयलाई सबै भाइभारदारहरुले समर्थन गरी २ जुलाई १८५७का दिन पुनः कर्णेल पहलमान सिंह बस्नेतको नेतृत्वमा कर्णेल मद्धतमान सिंह बस्नेतका साथ ६ हजार सेना ब्रिटिशको सहयोगको लागि पठाइयो । ‘बेरवा’ नेपालको सीमा नीर अंग्रेजहरुले नेपाली सेनाको स्वागत गरे ।

नेपाली सेनाले सर्वप्रथम गोरखपुर फत्ते गरे

नेपाली सेनाले सर्वप्रथम गोरखपुर फत्ते गरी त्यहाँ मुकाम कायम गरे । साथै गोरखपुरलाई हेडक्वाटर बनाए । सन् १८५७ अगस्त १३ का दिन आजमगढमा विद्रोह दमन गर्न नेपाली सेना सफल भए । अगस्त १५ का दिन जौनपुरमा पनि विद्रोह दमन गर्न नेपाली सेना सफल भयो । सरयू घाट, आजमगढ र जौनपुरमा विद्रोहीहरूसँग भयंकर युद्ध भयो । “चन्दा” भन्ने ठाउँमा विद्रोहीसँग भीषण युद्धको क्रममा नेपाली सेनाका कमन्डर लेफ्टिनेन्ट कर्णेल मदनमानसिंह बस्नेत तोपको गोला लागेर शहीद भए ।

थप सेनाको माँग

गभर्नर जनरल लर्ड क्यानिङ्गले पुनः थप सेनाको माँग गरी जंगबहादुरलाई टेलिग्राम पठाएको सूचना रेजिडेन्ट मेजर जर्ज च्यामजेले सुनाए । सो टेलिग्राममा नेपाल सरकारको लागेको सम्पूर्ण खर्चसमेत कम्पनी सरकारले बेहोर्ने र युद्ध सकिएपछि “पदक र पुरस्कार” दिने कुरासमेत उल्लेख भएको रेजिडेन्ट च्यामजेले मौखिक रुपमा सुनाए(पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा.- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.११३) ।

श्री ३ महाराज जंगबहादुर लखनाऊ तर्फ

सन् १८५७ दिसम्बर १० का दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुरले पश्चिमतर्फका प्रधान सेनापति भाइ रणोद्दीप सिंह, भाइ जनरल धीरशमशेर, काकाको छोरा भाइ लेफ्टिनेन्ट जनरल बखत जंग, काकाको छोरा भाइ मेजर जनरल खड्ग बहादुर सहित १४ हजार सैनिक जवानहरुको दलबलका साथ विद्रोह दमन गर्न काठमाडौँबाट प्रस्थान गर्‍यो ।

गभर्नर जनरल लर्ड क्यानिङ्गको अर्को पत्र जंगबहादुरले बीच बाटोमै पाए । पत्रमा अवध -हाल उत्तर प्रदेशको राजधानी लखनऊ) मा विद्रोहीहरुले जनरल लरेन्सलाई घेरामा पारेकाले त्यहाँ विद्रोह दमन गर्न जतिसक्दो चाँडो मद्धतको निमित्त जानकारी गरिएको थियो । सोही अनुसार ५ मार्च १८५८ का दिन जंगबहादुरले दल-बलका साथ लखनऊको किनारामा पुगे ।

नेपाली सेनाका लखनऊ लुट र बलात्कार

नेपाली सेनाले मार्च ९ का दिन “बादशाहगंज” अधीनमा ल्यायो । मार्च १० का ब्रिटिश र नेपाली संयुक्त सेना मिलेर विद्रोहीसँग घमासानको युद्ध गरी “बेगम कोठी” पनि कब्जा गर्‍यो । नेपाली सेनाको हातबाट बेनी माधव, मुब्बारकपुरका राजा ईरादन खाँ, गाफुर आदि यस विद्रोहका अग्रणी नेताहरूको हत्या भयो । नेपाली सेनाले चारैतिरको विद्रोह दमन गरिसकेपछि विद्रोहको मुख्य केन्द्र लखनऊमा ११ मार्च, १८५८ मा प्रवेश गरे, जहाँ जंगबहादुरको भेट ब्रिटिश कमाण्डर-ईन-चीफ सर कोलिन कैम्पबेल (Sir Colin Campbell) सित भयो । लखनऊमा दमनको नाममा क्रूरता र अत्याचारको नाङ्गो नाच शुरु गर्‍यो । मार्च १२ का दिन करिब २ सय नेपाली सेनाले ज्यान गुमाई “आलम बाग” अधीनमा ल्यायो । कर्णेल इन्द्रसिंहको मातहतमा सेनाले गोमती पुल अधीनमा पारी करिब ४ सय जवान विद्रोहीहरू पक्राउ गर्‍यो ।

नेपाली सेनाले जौनपुर, आजमगढ, मुबारकपुर, अत्रोलिया, कुण्डिया, चन्दा, बदलपुर, बसरतपुर, हमीरपुर, सुल्तानपुर, सोनपुर, गोरखपुर, बादशाहगंज, लखनऊ आदि ठाउँमा विद्रोहीहरूसित युद्ध गरे । २१ मार्च सम्ममा सम्पूर्ण लखनऊ जंगबहादुरको मातहतमा आयो । लखनऊमा लडेका प्रमुख युद्धहरूमध्ये बेगमको काठी, आलमबाग, छतर मंजील, मोतीमहल, केशरबाग, इमामबारा, ताराकोठी र मुसाबाग युद्ध प्रसिद्ध थियो । विद्रोहीहरूको मुख्य अड्डा आलमबाग कब्जा भएपछि नेपाली सेनाले केशरबागमा घमासान युद्ध गरी अधीनमा लिएपछि भयङ्कर लूट-पाट मात्र मच्चाएन तोड-फोड, च्यात-चुत र बलात्कार जस्तो जघन्य अपराध गर्न पनि पछि परेन । वैभव र विलास सामग्रीको लागि विश्व प्रसिद्ध केशरबाग बहुमूल्य हीरामोती, जवाहरात एवं सून-चाँदीले सजाइएको थियो । हीरा, मोतीको मूल्य नजान्ने नेपाली सेनाले बेगमको शयनागारमा भुण्डिएको बहुमूल्य मोतीको हार फेला पारेपनि मोतीका सम्पूर्ण दाना फोरेर तिनलाई उनिएको सुनको मसीनो तार मात्र आफ्नो खल्लीमा हाल्यो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ.३३९) ।

यस विद्रोहको दमनमा अँग्रेजहरूले आफ्नो पाशविक शक्तिको खुलेर परिचय दिए । दमन कार्यमा अँग्रेजहरूले सम्पूर्ण शिष्टता, भद्रता एवं मानवताको परित्याग गरी दियो । उनीहरूको पाशविक प्रवृत्ति पूर्ण रुपले जाग्रत भएको थियो । लखनऊमा नेपाली सेनाका लुट र अत्याचारले महम्मद गोरी, चङ्गेज खाँ, नादिर शाहको स्मरण गरायो । लखनऊमा भएको लुट, बलात्कार, तोड-फोडका कुराहरू लेखी साध्य नै छैन(पुरुषोत्तमशमशेर ज.ब.रा.--श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ.११५) । जंगबहादुर २३ मार्च, १८५८ का दिन लखनऊबाट हिंडी १ अप्रिल १८५८ का दिन इलाहाबाद पुगे । सन् १८५८ मई ४ का दिन जंगबहादुर दलबलका साथ काठमाडौँ पुगे ।

ब्रिटिश सरकारको शासन

सन् १८५७ देखि प्रारम्भ भएको महाविद्रोहलाई कम्पनी सरकारले क्रूरतापूर्वक दमन त गरी दियो, तर महाविद्रोहले ब्रिटिश सत्ताको जरालाई यसरी हल्लाई दियो कि सम्पूर्ण शासन-व्यवस्था नै चरमरायो । ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारको शासनबाट असन्तुष्ट भएर जनता, सैनिक र राजा महाराजाहरूले महाविद्रोह गरेका थिए । अतः ब्रिटेनका सरकारले विद्रोहको कारणहरूलाई चिन्हीत गरेर नयाँ सिराबाट शासन व्यवस्थाका ढाँचा बनाउने निश्चय गर्‍यो । भारतीय उपमहाद्वीपमा शासन ईष्ट इण्डिया कम्पनीको अधीन न रहने र राजा-महाराजाहरू, जमीन्दारहरू र तालुकदारहरूसँग कम्पनी सरकार विपरित सम्बन्ध सुमधुर बनाउने नीति लियो । ब्रिटिश सरकारले कम्पनीको पटक-पटक विरोधको बावजूद पनि उनको शासनको अन्त गर्ने निर्णय लियो । भारतीय उपमहाद्वीपमा शासन गर्नको लागि ब्रिटेनको संसदबाट ‘भारत शासन अधिनियम-१८५८’ पारित गरियो । त्यस अधिनियम तहत १ नवम्बर, १८५८ का दिन इलाहाबाद(वर्तमानमा प्रयाग)मा एक दरबार गरियो, जसमा लार्ड कैनिङ्गले महारानी विक्टोरियाका घोषणा-पत्र पढेर सुनाइयो । महारानीको यस घोषणा-पत्रलाई ब्रिटिश नीतिको ‘मैग्ना कार्टा’ मानिन्छ । त्यस अधिनियम तहत कम्पनी शासनको अन्तको घोषणा गरियो । सन् १८५८ नवम्बर १ देखि ब्रिटिश-भारतको प्रशासनमा “ब्रिटिश ईस्ट-इण्डिया-कम्पनी-सरकार” भन्ने शब्द हटाई “हर मेजेस्टि गभर्नमेन्ट”(Her Majesty's Government) भन्ने वा लेख्ने कार्य र सम्पूर्ण प्रशासनसमेत बेलायतबाटै संचालन हुन थालिसकेको थियो ।

इंग्लैण्ड की महारानी विक्टोरिया

जंगबहादुरले विद्रोहीहरूको सूचना पाए

सन् १८५८को आखिरी र १८५९ई. को शुरुतिर लर्ड क्लाइड(Lord Clyde) को मातहतबाट भागेको “नसराबाद् रेजिमेन्ट” का विद्रोही सेनाका जवानहरु र महाविद्रोह असफल भएकोले ३०-३५ हजार विद्रोहीहरु नेपाल अधिनस्त पश्चिमी तराईको “चारकोसे भाडी” याने जंगल बुटवलको सुरी खोला भन्ने ठाउँमा गढ बनाई बसेको छ भन्ने जंगबहादुरले सूचना पाए ।

विद्रोहीहरूलाई शत्रुको शरणा जाने अर्ति

ब्रिटिश विरुद्धको विद्रोहीहरु मध्ये राजा गंगाधर राव र वालारावहरुले जंगबहादुरलाई, “हामीहरु शरणार्थी स्वरुप नेपाल सरहदभित्र पसेका छौं शरण दिनुहोस् अथवा मरण गर्नुहोस् । अब तपाईं सिवाय हाम्रो रक्षा कसैले गर्न सक्दैन, भनी पत्र लेखि पठाएर शरण मागेका थिए । नवाव रमजान अली खाँ र मिर्जा विरजिस कादिरले जंगबहादुरलाई एक पत्र पठाए । त्यस पत्रमा उनीहरुले लेखेका थिए कि गाई र सुँगुरको बोसो लगाएको कारतूस दाँतले टोकी मात्र राईफलमा हाल्ने विधि बृटिशहरुले आफ्नो फौजमा भएका हिन्दु र मुसलमानहरुलाई धर्मच्युत गर्ने षडयन्त्र रचेकोले नै ब्रिटिशहरुको विरुद्ध हामीहरुले यो आन्दोलन गरेका हो । नेपाल पनि हिन्दु राज्य भएको सम्झना दिलाउँदै पत्रमा विद्रोही नेताहरुले अंग्रेजको विरुद्धमा युद्ध गर्ने सहयोगका लागि जंगबहादुरलाई अनुरोध गरेका थिए । तर जंगबहादुरले पत्रोत्तरमा विद्रोहीहरुको ब्रिटिशहरुमाथि लगाएको आरोप निराधार प्रमाणित गर्दै विद्रोहीहरुलाई कम्पनी सरकारको शरणा जाने अर्ति दिए ।

जंगबहादुरले ब्रिटिश सेनालाई तराई पस्न दिए

ब्रिटिश-भारत सरकारले नेपाललाई विद्रोहीहरुको अखाडा बन्न नदिन चाहे । ब्रिटिश-भारत सरकारको तर्फबाट रेजिडेन्ट लेफ्टिनेन्ट कर्णल च्यामजेले नेपाललाई सम्पूर्ण विद्रोहीहरु पूर्व सन्धिअनुसार ब्रिटिश-भारत सरकारको सुपुर्द गर्नुपर्छ भनी आदेश दिए । त्यसो नगरेको खण्डमा ब्रिटिश सेना नेपालमा पर्ने छ । भारदारहरुले विरोध गरेका भएपनि जंगबहादुरले ब्रिटिश-भारत सरकारको सेनालाई तराई पस्न दिए । तराईवासिहरुले विद्रोहीहरुलाई आश्रय र रसद आदिको सहयोग गरेको कारण ब्रिटिश सेनाले तराईवासिहरुको धन-जनको क्षति मात्र गरेन, महिला अस्मिता माथि पनि हमला गरे । जंगबहादुरले पश्चिमी तराई क्षेत्रको कृषि एवं जनजीवन अस्त-व्यस्त भएकोले २३ सितम्बर १८५९ मा ब्रिटिश सेनालाई फिर्ता पठाए ।

विद्रोहीहरुलाई पक्राउ गर्न नेपाली सेना पठाए

ब्रिटिश सेनालाई फिर्ता गएपछि कर्णेल पहलमान सिंह बस्नेतको मातहतमा ४ हजार नेपाली सेना ती विद्रोहीहरुलाई पक्राउ गर्न काठमाडौँबाट बुटवलतर्फ पठाए । सन् १८५९.मई मा कर्णेल पहलमान सिंह बस्नेत बुटवल नजिक चाङ्मीको किल्लामा पुगे । निजले ब्रिटिश-भारतबाट नेपालको पश्चिमी तराई पसेका भारतीय विद्रोहीहरु विषय बुझ्दा विद्रोहीहरुलाई पक्रन मुश्किलै पर्ने ठहरियो, कारण २ हजारभन्दा बढी तालिम सेनाका जवानहरुको साथै प्रशस्त हातहतियारसमेत तिनीहरुको साथमा रहेको बुझियो । अर्को कुरा के थियो भने हरेक दिन सयौं विद्रोहीहरु ब्रिटिश-भारततर्फबाट आई ठूलो संख्यामा तिनीहरुको गढ दिन प्रतिदिन मजबूत भैरहेको थियो । यस विषयको सूचना तुरुन्त “हेलियो” द्वारा (हेलियो भनेको एक डाँडाबाट अर्को डाँडामा घाम लागेको अवसरमा ऐनाको लाईटद्वारा संकेत गरी सूचना दिने-लिनेलाई भन्दछन्) तुरुन्त काठमाडौँमा श्री ३ जंगबहादुरलाई यथार्थ सूचना पठाए ।

सन् १८५९ अगस्त २४ का दिन जनरल धीरशमशेरको नेतृत्वमा कर्णेल रणज्वल सिंह थापाको साथ कर्णेल पहलमान सिंह बस्नेतलाई मद्दतको निमित्त च्याङ्मीको किल्लातर्फ ४ हजार जवान सेनाहरु काठमाडौँबाट बुटवलतर्फ हिँडे ।

जनरल धीरशमशेर पश्चिम चारकोसे भाडी याने तराईको जङ्गलभित्रको च्याङ्मी किल्ला पुग्नु अगावै कर्णेल पहलमानसिंह बस्नेतले विद्रोहीमाथि हमला गरी करीब ४०० जवान विद्रोहीहरूको साथै सङ्करापुरमा “डिफेन्स” लिई बसेको विद्रोही नेता “बेनीमाधो” को समेत हत्या गरिसकेका रहेछन् ।

यत्तिकैमा जनरल धीरशमशेरको मातहतमा गएको सेना र कर्णेल पहलमान सिंह बस्नेतको मातहतको सेना मिली पुनः विद्रोहीमाथि धावा बोली करीब ४०० जवान विद्रोहीहरू अरुको हत्या गरी करीब ३,५०० जवान विद्रोहीहरूलाई पक्री कैद गरे, जसमा विद्रोही नेताहरु :

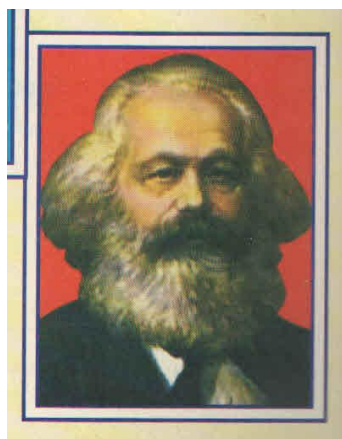
काठमाडौँबाट गएको सेना र कर्णेल पहलमान सिंह बस्नेतको मातहतको सेना मिली पुनः विद्रोहीमाथि धावा बोली करीब ४०० विद्रोहीहरू अरुको हत्या गरी करीब ३,५०० जवान विद्रोहीहरूलाई पक्री कैद गरे ।

सन् १८५९, नवेम्बर १४ का दिन श्री ३ जंगबहादुर ११,००० सेनाको दलबलका साथ खस्यौलीमा पुगी पकाउ परेका विद्रोही नेताहरूसँग भेट गरे । यिनीहरूमध्ये अवधका भूतपूर्व नवाब-वजीरका छोरा नवाब मिर्जा ब्रिजिस कादिर, निजकी माता बेगम हजरत महल, नाना साहेब दुन्धु पन्त, निजकी माता, नाना साहेब दुन्धु पन्तकी रानी काँशीवाई, नाना साहेबका भाइ बालारावहरूलाई ब्रिटिश रेजिडेण्टको अनुमतिमा श्री ३ महाराज, प्रधानमन्त्री तथा सर्वोच्च प्रधान सेनापति जंगबहादुरले आफ्नै थापाथली दरबारको ठिकीटकनिर बेग्ला-बेग्लै राखे । यी विद्रोहीहरूबाट बहुमूल्य सामानहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने लोभ जंगबहादुरलाई थियो किनभने विद्रोहीहरूले लखनऊ लगायत आफ्नो-आफ्नो ठाउँबाट थुप्रै सामानहरू लिएर आएका थिए भन्ने कुरा उनीहरूले भैरहवा र बुटवलमा सामान बेची, धरौटी राखी खाएकाले प्रष्ट हुन्छ (डा. राजेश गौतम-नेपालको राजनैतिक इतिहास, तेस्रो प्रकाशन २०७६, पृ. २६५) । अरु सम्पूर्ण विद्रोहीहरूलाई ब्रिटिश क्याप्टेन निल्स (Captain Nills) मार्फत कर्णेल होल्डीच (Colonel Holdich) लाई सुम्पिए (पुरुषोत्तमशमशेर ज.व.रा-श्री ३ हरुको तथ्य वृत्तान्त भाग-१, संस्करण : चौथो २०६५, पृ. १२५) । श्री ३ महाराज जंगबहादुरले नाना साहेबकी रानी काँशी वाईलाई काठमाडौँमै राखे, तर नाना साहेब र निजका भाइ बालारावलाई काठमाडौँमा नराखी तत्कालीन कैलालीको तालुकेवाला लेफ्टिनेण्ट कर्णेल सिद्धिमान राजभण्डारीको मातहतमा राखे । पछि श्री ३ जंगबहादुरले नाना साहेब र बालारावलाई कैलालीको सदरमुकाम नेपालगञ्जमा समेत नराखी दाङमा कडासुरक्षाका साथ राख्न पठाए । दुई महिना भित्रै नाना साहेब र बाला रावका कालाज्वरबाट मृत्यु भयो । काठमाडौँमा मृत्युको खबर पाएर नाना साहेबकी रानी काँशीवाई विधवा भेषमा बसिन ।

नाना साहेबको निधनपछि जंगबहादुरले काशीवाईलाई केयौँ वर्षसम्म आफ्नी रखौटी (पत्नी) बनाएर राखेका थिए । शरणार्थी आईमाईसित पनि जंगबहादुरले यौन सम्पर्क राखेका थिए (लैण्डन-‘माथि उल्लेखित पुस्तक’ पृ. १६७) । यी शरणार्थीहरूलाई काठमाडौँ आश्रय दिएकोले तिनीहरूबाट अनेक बहुमूल्य हिरा, मोती, जवाहरात आदि जंगबहादुरले हातपारे । नाना साहेबले टाउकोमा लगाउने नौलखा हार पनि यिनलाई प्राप्त भयो (रमाकन्त-‘माथि उल्लेखित पुस्तक’ पृ. २९९) । यी मध्ये केही अद्यावधि नेपालका राजमुकुटको शोभा बढाउँदै छन् (बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, नवम् संस्करण २०४९, पृ. ३४०) ।

जंगबहादुर ब्रिटिश कुकुर

नेपालका प्रधानमन्त्री श्री ३ जंगबहादुरले जनताको स्वतन्त्रता सग्रामलाई दमन गर्न ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई सघाएकोले नै कार्ल मार्क्सद्वारा दक्षिण एसियाको बारेमा लेखिएको एउटा लेखमा जङ्गबहादुरलाई ‘ब्रिटिश कुकुर’ को संज्ञा दिएको पाइन्छ (प्रा.डा. सुरेन्द्र के.सी.-नेपाल, भारत र चीन सन्धि, प्रथम संस्करण : २०६६, पृ. ०४, सुरेश कार्की-बदलिँदो सन्दर्भमा नेपाल-चीन सम्बन्ध र भारत, संस्करण : प्रथम २०५३, पृ. ३१) ।

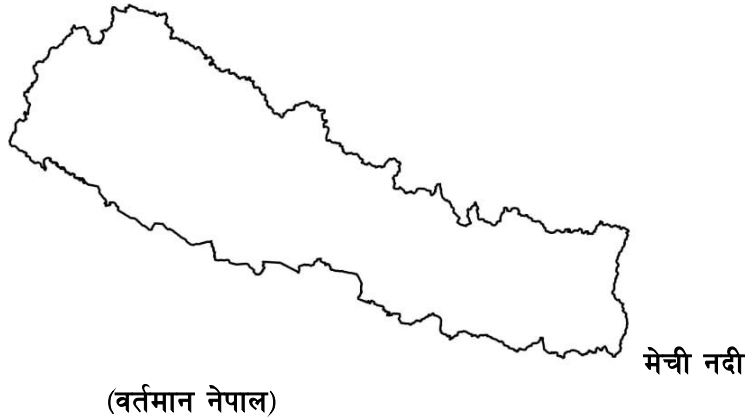

कार्ल मार्क्स

नयाँ मुलुक

भारती उपमहाद्वीपमा १ नवम्बर, १८५८ का दिन ब्रिटेनबाट आफ्नो सोभै शासन स्थापना गरेको ठीक दुई वर्षपछि १ नवम्बर १८६० का दिन भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनको दमनमा नेपाल सरकारद्वारा दिएको सहयोगलाई 'उत्कृष्ट सेवा' को दर्जा दिदै ब्रिटिश सरकारले नेपालसँग एक सन्धि गऱ्यो । गभर्नर जनरल लार्ड हेस्टिंग्सले अवधका नवाव गाजाउद्दीन हैदरसँग नेपाल युद्धको लागि लिएको कर्ज वापत अवधको नवाबलाई दिएको राप्ती पश्चिमको तराई भू-भाग समेत गभेर त्यस सन्धि-पत्र मार्फत काली र राप्ती नदीहरुको मध्य अवस्थित सम्पूर्ण तराई भू-भाग तथा राप्ती नदी र गोरखपुर जिल्लाको मध्य अवस्थित सम्पूर्ण तराई भू-भाग नेपाललाई दियो । ब्रिटिश रेजिडेन्ट लेफ्टिनेन्ट कर्णल च्यामजे र नेपालका प्रधानमन्त्री श्री ३ जंगबहादुरले सो सन्धि-पत्रमा दस्तखत गरे । नेपालले यसको नाउँ 'नयाँ मुलुक' राख्यो ।

महाकाली नदी

स्वतंत्रता भारत

सन् १८५७ ई. के विद्रोह को भी कोई सुसंगठित अखिल भारतीय नेतृत्व नहीं प्राप्त हुआ । यों तो इस विद्रोह की शुरुआत ब्रिटिश फौज के भारतीय जवानों ने किया । सन् १८५७ से १८५९ तीन वर्षों तक ब्रिटिशों के विरुद्ध खुला और छापामार युद्ध चला जिसमें सैनिकों और किसानों के साथ-साथ समाज के सभी वर्गों ने, यहाँ तक कि कई देशभक्त सामंतों ने भी हिस्सा लिया, इस विद्रोह के हजारों अनाम शहीद समाज के नीचले वर्गों एवं वर्णों से ही नहीं, उँचे वर्गों-वर्णों से भी थे, इस में हिन्दू तथा मुसलमान दोनों धर्मों के लोग सम्मिलित थे, सिंधिया, पटियाला, नाभा, जींद, काश्मीर तथा नेपाल जैसे गद्दार राजे-रजवाड़ों के सहयोग से ब्रिटिशों को इस विद्रोह को कुचलने में सफलता मिली ।

यदि १८५७ का यह सैनिक-आन्दोलन सफल हो जाता तो समस्त विश्व स्वतन्त्रता-आन्दोलन के नाम से ससम्मान पुकारता, किन्तु उसके विफल हो जाने के कारण ही, इतिहासकारों ने उसे विभिन्न नामों से सम्बोधित किया यथा किसी ने इसे देशी राज्यों द्वारा अँग्रेजों को भारत से बाहर निकालने का असफल प्रयास बताया तो किसी ने उसे गदर की संज्ञा दी तो किसी ने सैनिक-विद्रोह का नाम दिया । सम्भवतः कार्ल मार्क्स वह पहले इन्सान थे जिन्होंने इसे भारत का पहला स्वाधीनता संग्राम कहा था ।

विश्व-इतिहास में १८५७ ई.की क्रान्ति, एकमात्र असफल क्रान्ति नहीं है । हमें भूलना नहीं चाहिए कि १९०५ ई.में रुस में जारशाही के विरुद्ध किया गया आन्दोलन विफल हुआ । सन् १९१७ में उसकी सफलता के पछे लाल सैनिक-सहयोग था । इसी प्रकार चीन की १९११ ई. की क्रान्ति भी विफल हुई, जबकि १९४९ ई.में जन सेना के सहयोग से वह सफल हुई ।

सन् १८५७ के विद्रोह के परिणामस्वरूप ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी का शासन खत्मकर उसकी जगह महारानी विक्टोरिया द्वारा शासन होने लगा । यह परिवर्तन सिर्फ उपरी ढाचे में था । भारतीय उपमहाद्वीप पहले की तरह ब्रिटिश पुँजीपतियों का उपनिवेश बना रहा । भारतीय उपमहाद्वीप के लोगों के भीतर असंतोष की ज्वाला जलती ही रही । ब्रिटिश शासकों और भारतीय उपमहाद्वीप के लोगों के बीच खाई बढती गई । क्रान्तिकारी यह मानने को कदपि तैयार नहीं थे कि अँग्रेज अजय हैं । तभी तो समाज का एक बहुत बड़ा वर्ग भीतर ही भीतर सशस्त्र विद्रोह की तैयारी में जुट गया । परिणामतः भारतीय उपमहाद्वीप के विभिन्न भागों में समय-समय पर अँग्रेजों के विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह जारी रहा । सशस्त्र क्रान्ति के साथ-साथ समाज का दूसरा और बहुत बड़ा वर्ग शान्तिपूर्ण संघर्ष के लिए स्वयं को प्रस्तुत करने लगा । सच तो यह है कि १८५७ की क्रान्ति के बाद से अगस्त, १९४७ तक ब्रिटिश सरकार भारत में एक क्षण के लिए भी चैन से शासन नहीं कर पाई । वस्तुतः १८५७ का विद्रोह ने ही भारत की स्वतन्त्रता-प्राप्ति का मार्ग प्रशस्त किया । सशस्त्र क्रान्ति और शान्तिपूर्ण संघर्ष, इन दोनों के प्रयासों की परिणति थी— १५ अगस्त, १९४७ (सुदर्शन कुमार चेतन-१८५७ समर गाथा, प्रथम संस्करण सन् २००४, पृ.०७-०८) । सन् १९४७, अगस्त १५ का दिन भारतीय इतिहास में स्वर्णाक्षरों में लिखा गया है । इसी पवित्र दिवस को भारत में ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन

का अन्त हुआ था और ब्रिटिशद्वारा भारतीयों के हाथ शासन-सत्ता सौंपी गयी थी । भारत १५ अगस्त, १९४७ को राष्ट्र बना(प्रसिद्ध इतिहासकार रामचंद्र गुहा-हिन्दुस्तान २७ सितम्बर, २००८) ।

गणतन्त्र भारत

भारतीय स्वतन्त्रता-अधिनियम ने भारत से ब्रिटिश शासन को समाप्त कर दिया था । इस अधिनियम से सदियों की केवल दासता समाप्त हुई थी । लेकिन, भारत में लोकतन्त्र की स्थापना नहीं हुआ था जिसके लिए एक सर्वोपरि संविधान की अतीआवश्यकता थी, ताकि देश में न्याय, स्वतन्त्रता, समानता तथा भ्रातृत्व की स्थापना हो सके । इन उद्देश्यों से उत्प्रेरित होकर तथा उपर्युक्त आदर्शों को मूर्त रूप देने के लिए भारतीय स्वतन्त्रता-अधिनियम में प्रस्तावित संविधान सभा ने समस्त भारत के लिए एक संविधान की रचना की । २६ नवम्बर १९४९ई. मा भारतको संवैधानिक सभाद्वारा स्वीकृत भारतको संविधान २६ जनवरी १९५० का दिन भारतका प्रथम राष्ट्रपति डा. राजेन्द्र प्रसादले हस्ताक्षर गरी जारी गर्नु भयो । उसी दिन विश्व के राजनीतिक रंगमंच पर 'भारत' एक सम्पूर्ण प्रभुत्वसम्पन्न लोकतन्त्रात्मक गणराज्य के रूप में अवतरित हुआ ।

भारत-नेपाल “शान्ति एवं मैत्री” सन्धि-१९५०

सन् १९५०, जुलाई ३१ का दिन काठमाण्डौको सिंहदरवार ग्यालरी हलमा भव्यरूपले आयोजित हस्ताक्षर समारोहमा भारत सरकारको तर्फबाट नेपालको लागि भारतीय राजदूत चन्द्रेश्वर प्रसाद नारायण सिंह र नेपालका प्रधानमन्त्री श्री ३ मोहन शमशेर ज.ब.रा.को संयुक्त हस्ताक्षरद्वारा भारत-नेपाल बीच शान्ति एवं मैत्री सन्धि सम्पन्न भयो ।

(सन् १९५० को भारत-नेपाल शान्ति तथा मैत्री सन्धिम नेपालका लागि भारतीय राजदूत सी.पी.एन. सिन्हा र नेपालका प्रधानमन्त्री श्री ३ मोहन शमशेर ज.ब.रा.को हस्ताक्षर गर्दै)

सन् १९५० को भारत-नेपाल शान्ति तथा मैत्री सन्धिको धारा-८ मा उल्लेख छ, जहाँ सम्म यसमा वर्णित विषयहरूको सम्बन्ध छ यो सन्धि भारतको लागि ब्रिटिश सरकार र नेपाल सरकारको बीच भएको समस्त पूर्ववर्ती सन्धिहरू, सम्झौताहरू तथा व्यवस्थाहरूलाई खारेज गर्दछ ।

So far as matters dealt with herein are concerned, this Treaty cancels all previous treaties, agreements and arrangements entered into on behalf of India between the British Government and the Government of Nepal.

(१) ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीले प्रतिवर्ष नगद र हात्ती कर स्वरूप बुझाउँन सम्झौतामा आफ्नो दीवानी अधिकार अन्तर्गतको विजयपुर, चौदण्डी र मकवानपुर राज्यहरू नेपालको राजा पृथ्वी नारायण शाहलाई हस्तान्तरण गरी दिएको थियो । विजयपुर, चौदण्डी र मकवानपुर राज्यहरू ब्रिटिशसंगको सम्झौताका कारण नेपाललाई हस्तान्तरित भू-भाग भएकोले भारत-नेपाल “शान्ति एवं मैत्री” सन्धि-१९५० को धारा-८ को आधारमा स्वतः खारेज भएको हुँदा विजयपुर, चौदण्डी र मकवानपुर राज्यहरूको भू-भागमाथि नेपालको अधीनता पूर्णतः अनधिकृत र अवैध हो ।

(२) मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको ‘तनहूँ’ राज्यका राजा दिग्विजय सेनले मुगल सम्राट औरंगजेबबाट “महाराजा”को उपाधि पाएका थिए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, पंचम् संस्करण, २०३७ पृ. २०४) । पूर्वमा कोशी नदीदेखि पश्चिममा गण्डक नदीसम्मको भू-भागलाई तौतर प्रगन्ना भनिन्थ्यो । तौतर प्रगन्ना बिहार सूबाको एक भाग र सन् १७६५ई.मा बादशाहले कम्पनीलाई प्रदान गरेका दीवानीभित्र यो प्रगन्ना पनि पर्दथ्यो(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी पृ. ३८४) । ‘तनहूँ’ मुगल साम्राज्यको बिहार सुबा अन्तर्गत तौतर प्रगन्नाको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात् स्वायत्तशासी राज्य थिए । तनहूँ राज्यका सेन राजाहरूले बहिरी तराई प्रदेशको वापत नगद र भित्री तराई प्रदेशको वापत हात्ती तिरो प्रतिवर्ष मुगल सम्राटलाई पटनामा रहेका बिहार सूबाका दीवान(वित्त-अधिकारी)को कार्यालयद्वारा बुझाउँ थियो । सन् १७६५ मा मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय)बाट ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारको गवर्नर जनरल लार्ड क्लाइवले बंगाल, बिहार र उड़ीसा सूबाको दीवानी अधिकार लिए । त्यसपछि तनहूँ राज्यको सेन बहिरी तराई प्रदेशको

वापत नगद र भित्री तराई प्रदेशको वापत हात्ती तिरो बुझ्ने अधिकार ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको हुन गयो । सन् १७८२मा नायब महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले बहिरी तराई प्रदेशको वापत नगद र भित्री तराई प्रदेशको वापत हात्ती तिरो प्रतिवर्ष बुझ्नुने सम्झौता ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीसंग गरि तनहुँ राज्यमाथि आधिपत्य गरेकोले भारत-नेपाल “शान्ति एवं मैत्री” सन्धि-१९५०को धारा-८ को आधारमा स्वतः खारेज भएको हुँदा तनहुँ राज्यको भू-भागमाथि नेपालको अधीनता पूर्णतः अनधिकृत र अवैध हो ।

(३) मुकुन्द सेन(द्वितीय) १७५२ देखि १७८२ई.सम्म पाल्पाको राजा भए । अवधका नवाब वजीर शुजाउद्दौला (१७५४-१७७५)ले मुकुन्द सेन(द्वितीय)लाई मनपराएको बुझिन्छ । मुकुन्द सेन(द्वितीय)ले अवधको नवाब वजीर शुजाउद्दौलाबाट तराईका राजापुर र तिलपुरका केहि भाग जागीरमा पाएका थिए । सन् १७७५मा शुजाउद्दौलाको देहान्तपछि उनको छोरा आसफुद्दौला(१७७५-१७९७) अवधका नवाब वजीर भए । मुकुन्द सेन(द्वितीय)पछि उनको छोरा महादत्त सेन(१७८२-१७९३) पाल्पाका राजा भए । पाल्पाका राजा महादत्त सेनले अवधका नवाब वजीर आसफुद्दौलाबाट निकै सस्तो दरमा तराईको एक ठूलो भाग जागीरमा पाएका थिए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा, नवौँ संस्करण २०४९, पृ. २०३) । सन् १७९३मा महादत्त सेनको निधनपछि उनका छोरा पृथ्वीपाल सेन पाल्पाका राजा भएका थिए । राजा महादत्त सेनले अवधका नवाब वजीर आसफुद्दौलाबाट पाएको भू-भागको तिरो पृथ्वीपाल सेनले अवधको नवाब वजीरलाई बुझाउँन थाले ।

सन् १८०१, नवम्बर १४ को गवर्नर जेनरल वेल्सलीले तैयार पारेको सन्धि-पत्रमा अवधका नवाब वजीर सआदत अलीले दस्तखत गरी दिए । यस सन्धि अनुसार पाल्पा राज्यले अवधका नवाब वजीरबाट पाएका तराई ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको अधीन भयो । त्यसपछि तिरो पाल्पाका राजा पृथ्वीपाल सेनले कम्पनीलाई बुझाउन थाल्यो । कम्पनी सरकार दोश्रो मराठा युद्ध(१८०३-६)मा नराम्रसंग फसेका बेला विवाहको बहानामा पाल्पाली राजा पृथ्वीपाल सेनलाई भुक्त्याएर काठमाण्डौमा बोलाई २७ अप्रैल १८०६ का दिन हत्या गरियो । त्यसपछि पाल्पा राज्यलाई नेपालले आधिपत्य गरियो । सन् १८१४-१६ बीच पाल्पाकै भूमि विवादको निहुमा कम्पनी र नेपाल बीच दुई पल्ट युद्ध भयो । युद्धपछि भएको सुगौली सन्धि-पत्रद्वारा नेपालले लगभग दुई तिहाई भूमि ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई सुपुर्द गरिदिए ।

सुगौली सन्धि अनुसार ब्रिटिश रेजिडेण्ट काठमान्डौमा बस्न थालेपछि चीनलाई सूराकीको त्रास सताउन थाले । सन् १८१६ को अगस्तमा चीनले गभर्नर जनरल लॉर्ड हेस्टिंग्सलाई काठमाण्डौमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट राखेको विषयमा कडा विरोध-पत्र पठाए । गभर्नर जनरलले काठमाण्डौमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट अथावत राख्ने र चीनलाई दक्षिण एशियामा प्रवेश गर्नबाट रोक्ने अग्रपंक्तिको सुरक्षा रेखाको रुपमा नेपालको सशक्त उपस्थितिको खाँचो उनीहरूले अनुभव गर्नु भएको थियो ।

ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीले ८ दिसम्बर १८१६ई.का दिन नेपालका राजाको स्वीकृति र अनुमोदनका लागि सशर्त स्मरण-पत्र प्रस्तुत गर्‍यो । कम्पनीले यस स्मरण-पत्रको कुटिल चालद्वारा पूर्व मेची नदीदेखि पश्चिम राप्ती नदीसम्मको भू-भाग नेपालको राजालाई दियो । स्मरण-पत्रको शर्तहरूलाई नेपालका राजाद्वारा स्वीकार गरी ११ दिसम्बर, १८१६ को स्वीकृतिको मुहरबन्द पत्र ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई सुम्पि दिए ।

सन् १८५७ ई. देखि भएको सैनिक विद्रोह र प्रथम भारतीय स्वतन्त्रता संग्रामलाई ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको आदेशमा नेपालको प्रधानमन्त्री तथा प्रधानसेनापति जंगबहादुर राणा स्वयं आफ्नो नेतृत्वमा नेपाली सेनाद्वारा हिंसा, हत्या, लुट, बलात्कार एवं आगजनी गरेर क्रुरतापूर्वक कुल्चेर लखनऊमाथि अधिकारको पुर्नस्थापना गराए । विद्रोह असफल भएपछि नेपालको पश्चिम तराईका जंगलमा शरण लिएका विद्रोहीहरूलाई गिरफ्तार गरी सुपुर्द गरे । नेपालमा नै राखेका विद्रोहीहरूसँग रहेका हिरामोती जवाहरात आदि लिनुको साथै विद्रोही महिलाहरूको अस्मिता लुटेको निकृष्ट कामलाई ‘उत्कृष्ट सेवा’ को दर्जा दिदै ब्रिटिश सरकारले नेपाल सरकारसँग १ नवम्बर १८६०का दिन सन्धि गर्‍यो । त्यस सन्धि-पत्र मार्फत राप्ती नदीदेखि महाकाली नदीसम्मको भू-भाग नेपालको राजालाई हस्तान्तरण गरी दिए । ब्रिटिश रेजिडेण्ट लेफ्टिनेन्ट कर्णल ज्यामजे र नेपालका प्रधानमन्त्री श्री ३ जंगबहादुरले सो सन्धि-पत्रमा दस्तखत गरे । नेपालले यसको नाउँ ‘नयाँ मुलुक’ राख्यो । यसरी नेपालको इतिहासको सिंहावलोकन हामीलाई बताउछ कि ३१ जुलाई १९५०का दिन भारत-नेपाल बीच काठमाण्डौमा सम्पन्न भएको “शान्ति एवं मैत्री” सन्धिको धारा-८ अनुसार ८ र ११ दिसम्बर १८१६ को सम्झौता-पत्र र १ नवम्बर १८६० को सन्धि-पत्र मात्र होइन, प्रतिवर्ष नगद र हात्ती कर स्वरुप बुझाउने कम्पनी सरकारसँगको सबै भूमि-व्यवस्था पनि स्वतः खारेज भएको हुँदा विजयपुर, चौदण्डी, मकवानपुर, तनहुँ र पाल्पा राज्यहरूको भू-भागमाथि नेपालको अधीनता पूर्णतः अनधिकृत र अवैध हो । अतः विजयपुर, चौदण्डी, मकवानपुर, तनहुँ र पाल्पा राज्यहरूको भू-भाग स्वतन्त्र भूमि अर्थात फ्री लैंड हो ।

ब्रिटेन-नेपाल सन्धि-१९५०

हाम्रो मातृभूमि स्वतन्त्र भूमि(Free Land) “फ्री लैंड”को स्वतन्त्रताको एउटा महत्वपूर्ण अध्याय ब्रिटेन-नेपाल बिचको सन्धि पत्र पनि हो । सन् १९५० अक्टुबर ३० का दिन काठमाण्डौमा सम्पन्न ब्रिटेन-नेपाल बिचको सन्धिको ३ महिना पूर्व ३१ जुलाई, १९५० का दिन भारत-नेपाल बीच भएको “शान्ति एंव मैत्री” सन्धि जतिकै अर्थपूर्ण, महत्वपूर्ण र उल्लेखनीय छ । यस सन्धिको आठौँ धारामा उल्लेख भए अनुसार संयुक्त अधिराज्य सरकार र नेपाल सरकार बीच काठमाडौँमा २१ दिसम्बर १९२३ को दिन हस्ताक्षर भएको सन्धि-पत्र र सो भन्दा अधिका सन्धि-पत्रहरु, स्वीकार-पत्रहरु, सम्झौता-पत्रहरु समेत खारेज भएको छ । यस धारा अनुसार पनि फ्री लैंडमाथि नेपालको शासन गर्ने अधिकार पूर्णतः अनधिकृत र अवैध हुन गए ।

TREATY OF PEACE AND FRIENDSHIP

(Dated 31st July 1950, kathmandu)

The Government of India and the Government of Nepal, recognizing the ancient ties which have happily existed between the two countries for centuries;

Desiring still further to strengthen and develop these ties and to perpetuate peace between the two countries;

Have resolved therefore to enter into a Treaty of Peace and Friendship with each other and have, for this purpose, appointed as their plenipotentiaries the following persons, namely.

The Government of India;

His Excellency Shri Chandreshwar Prasad Narain Singh, Ambassador of India in Nepal.

The Government of Nepal;

Maharaja Mohun Shamsher Jang Bahadur Rana, Prime Minister and Supreme Commander-in-Chief of Nepal,

Who, having examined each other's credentials and found them good and in due form have agreed as follows;

ARTICLE 1st

There shall be everlasting peace and friendship between the Government of India and the Government of Nepal. The two Governments agree mutually to acknowledge and respect the complete sovereignty, territorial integrity and independence of each other.

ARTICLE 2ND

The two Governments hereby undertake to inform each other of any serious friction of misunderstanding with any neighbouring state likely to cause any breach in the friendly relations subsisting between the two Governments.

ARTICLE 3RD

In order to establish and maintain the relations referred to in Article I the two Governments agree to continue diplomatic relations with each other by means of representatives with such staff as is necessary for the due performance of their functions.

The representatives and such of their staff as may be agreed upon shall enjoy such diplomatic privileges and immunities as are customarily granted by international law on a reciprocal basis;

Provided that in no case shall these be less than those granted to persons of a similar status of any other State having diplomatic relations with either Government.

ARTICLE 4TH

The two Governments agree to appoint Consuls-General, Consuls, Vice-Consuls and other consular agents, who shall reside in towns, ports and other places in each other's territory as may be agreed to.

Consuls-General, Consuls, Vice-Consuls and other consular agents shall be provided with exequaturs of other valid authorization of their appointment. Such exequatur or authorization is liable to be withdrawn by the country which issued it, if considered necessary. The reasons for the withdrawal shall be indicated wherever possible.

The persons mentioned above shall enjoy on a reciprocal basis all the rights, privileges, exemptions and immunities that are accorded to persons of corresponding status of any other State.

ARTICLE 5TH

The Government of Nepal shall be free to import, from or through the territory of India, arms, ammunition or warlike material and equipment necessary for the security of Nepal. The procedure for giving effect to this arrangement shall be worked out by the two Governments acting in consultation.

ARTICLE 6TH

Each Government undertakes, in token of the neighbourly friendship between India and Nepal, to give to the nationals of the other, in its territory, national treatment with regard to participation in industrial and economic development of such territory and to the grant of concessions and contracts relating to such development.

ARTICLE 7TH

The Government of India and Nepal agree to grant, on a reciprocal basis, to the nationals of one country in the territories of the other the same privileges in the matter of residence, ownership of property, participation in trade and commerce, movement and other privileges of a similar nature.

ARTICLE 8TH

So far as matters dealt with herein are concerned, this Treaty cancels all previous treaties, agreements and arrangements entered into on behalf of India between the British Government and the Government of Nepal.

ARTICLE 9TH

This Treaty shall come into force from the date of signature by the Governments.

ARTICLE 10TH

This Treaty shall remain in force until it is terminated by either party by giving one year's notice.

Treaty between the Government of United

Kingdom and the Government of Nepal
Signed at Kathmandu, 30th October, 1950

The Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of Nepal.

Recognising that peace friendship and goodwill have now happily existed between them since 1815.

Considering that in consequence of that establishment of the two independent states of India and Pakistan certain of the provisions of the Treaty signed at Kathmandu on 21st December, 1923 and of prior treaties are no longer applicable between the Governments of United Kingdom and Nepal.

Desiring still further to strengthen and confirm their good relations which have so long subsisted and

Having resolved therefore to conclude a new Treaty for this purpose. Have agreed as follows:

Article 1ST

There shall be perpetual peace and friendship between the Government of the United Kingdom and the Government of Nepal.

Article 2ND

The two Contracting parties agree mutually to acknowledge and respect each others' independence both external and internal.

Article 3RD

In order to secure and improve the relations of peace and amity hereby confirmed between the Government to the United Kingdom and the Government of Nepal. Each of the two countries shall continue to be represented in the order by a diplomatic representative duly accredited, with such staff as is necessary for the due performance of his functions.

Article 4TH

The two Contracting parties shall maintain and develop mutually advantageous commercial relations appropriate to their long and cordial friendship and in accordance with the generally recognized principles of international law and practice.

Article 5TH

- (a) The nationals of each Contracting Party shall be entitled to enter travel and residence, and to leave any territory of the other to which this Article applies so long as they satisfy and observe the conditions and regulations applicable to that territory to the entry travel, residence and departure of all foreigners. The nationals of each Contracting Party shall furthermore be received and treated in any territory of the other to which this Article applies in accordance with the generally recognized requirements of international law and practice and shall enjoy the fullest protection of the laws and authorities of that territory in respect of their persons, possessions and rights: and in respect of all matters relating to commerce, to industry to the carrying on of any description of business, to the exercise of professions and occupations, to the acquisition, ownership and disposal of property

and to the levying of taxes and requirements relating to the levying of taxes. Shall not be treated in any manner less favourable than the nationals of any other foreign country.

- (b) For the purposes of this Article in so far as it refers to treatment accorded by the Government of the United Kingdom to nationals of any other foreign country, the term “foreign country” means any country not included in the territories enumerated in the following list:-

The United Kingdom of Great Britain & Northern Ireland,

Canada,

The common-wealth of Australia,

New Zealand,

The Union of South Africa,

India,

Pakistan,

Ceylon,

Territories for the international relations of which the Governments of the United Kingdom, the Commonwealth of Australia, New Zealand and the Union of South Africa are responsible at the date of signature of the present Treaty, and

The Irish Republic.

- (c) The provisions of this Article shall not apply to the advantages now or hereafter accorded by the Government of Nepal to adjacent countries in order to facilitate frontier traffic.

Article 6TH

- (a) The provisions of Article V shall apply-

(i) In relation to the Government of the United Kingdom to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and to any territory to which the provisions of Article V have been extended in accordance with paragraph (b) of this Article:

(ii) In the relation to the Government of Nepal, to Nepal.

- (b) The Government of the United Kingdom may at the time of signature or ratification of the present Treaty or at any time thereafter. Declare by notification given to the Government of Nepal that article thereof shall extend to any of the territories for whose international relations the Government of the United Kingdom are responsible, and Article V shall from the date of receipt of the notification, extend to the territories named therein.

- (c) The Government of the United Kingdom may at any time offer making of a declaration under paragraph (b) of this Article extending article V to any territory for those international relations they are responsible, declare by notification given to the Government of Nepal that Article V shall cease to extend to any territory named in the notification, and Article V shall from the date of receipt of the notification, cease to extend to such territory.

Article 7TH

In the present Treaty the term “nationals” (a) in the relation to the Government of the United Kingdom, means-

- (i) all citizens of the United Kingdom and Colonies who derive their citizenship from connection with any territory to which Article V applies:
(ii) All British protected persons who derive their status as such from connection with any territory to which Article V applies:
(iii) All citizens of Southern Rhodesia if Article V shall have been extended to Southern Rhodesia:

And (b) in relation to the Government of Nepal, means all nationals of Nepal.

Article 8TH

All treaties, engagements and agreements between the Government of the United Kingdom and the Government of Nepal concluded prior to 21st December, 1923, and the Treaty signed at Kathmandu on that date shall cease to have effect from the date on which the present Treaty comes into force in so far as their application between the United Kingdom and Nepal is concerned.

Article 9TH

The present Treaty shall be ratified and shall come into force on the date on which the instruments of ratification are exchanged 3rd May, 1951. Instruments of ratification shall be exchanged at Kathmandu as soon as possible.

Article 10TH

The present Treaty shall remain in force indefinitely, but subject to termination by one year's notice in writing given by either Contracting Party to the other.

In witness whereof the undersigned, duly authorized for the purpose by their respective Governments have signed the present Treaty in English and Nepali both texts being equally authoritative except in the case of doubt, when the English text shall prevail.

Done in duplicate at Kathmandu this 30th day of October, 1950 A.D. corresponding to 14th day of Kartik, 2007 S.E.

(L.S. GEORGE

FALCONER (Lt.Col)

His Britannic Majesty's

Ambassador at the

Court of Nepal.

Mohan Shamsher

Prime Minister and Supreme

Commander-in-Chief of Nepal.

